

धर्मशास्त्रग्रन्थमाला (ग्रन्थाङ्कः १८)

॥ श्रीः ॥

भट्टनीलकण्ठकृतभगवन्तभास्करे

श्राद्धमयूखः

(चतुर्थः)

स च

जगन्नाथ रघुनाथ धारपुरे, बी. ए., एल्लएल. बी.,
हायकोर्ट वकील, मुंबई,

पुण्यपत्तनस्वस्ववहाराश्रमे मुल्याध्यापकः

इत्यनेन संशोधितः प्रकाशितश्च ।

प्रथमावृत्तिः

शकाब्दाः १८४८, क्रिस्ताब्दाः १९२७.

(अस्य ग्रन्थस्य सर्वेऽधिकारा राजशासनेन स्वायत्तीकृताः ।)

मोहमय्यो ' मुंबईवैभव ' मुद्रणालये ' चिंतामण सत्ताराम देवळे ' इत्यनेन मुद्रितः,
' जगन्नाथ रघुनाथ धारपुरे, हायकोर्ट-वकील ' इत्यनेन प्रकाशितश्च ।

श्राद्धमयूखस्य विषयानुक्रमणिका ।

विषयः	पृष्ठम्.	विषयः	पृष्ठम्.
मंगलाचरणम्		आशौचेन धाद्रप्रतिवन्द्ये ...	१६
धाद्रलक्षणम् ...	२	धाद्रविन्द्रे समुत्पन्ने ...	१७
„ भेदाः ...	२, ३	धामध्रादं ...	१८
धाद्रकालाः ...	३	कालनिषेधाः ...	१९
षष्टका ...	„	धाद्रे „ „ ...	„
धन्वशुद्धाः ...	३, ४	पिण्डदाने „ „ ...	„
व्यतीपातः ...	५	क्वचित्प्रतिप्रसवः „ „ ...	„
शुगादयः ...	६	अपिण्डके स्ववाचाचनम् ...	„
मन्वादयः ...	„	धाद्रदेशाः ...	„
भिन्नतिथिषु फलम् ...	„	श्राद्धाधिकारिणः ...	२०
विपशखहतानाम् ...	७	पुत्रादयः ...	„
क्षाम्यधादानि ...	८	पुत्रप्रतिनिषयः ...	„
नक्षत्रधादानि ...	„	गौणपुत्राः ...	„
तेषां फलं ...	„	परन्यादयः ...	„
महालयः ...	८, ९	दुहिता, दौहित्रः ...	„
प्रतिपदादिधादानि ...	९, १०	धाद्रपुत्रः ...	„
महालये निषिद्धकासाः ...	११	पिता ...	„
पित्र्ये देवताक्रमः ...	१२	माता ...	„
„ क्रमांतरः ...	„	भगिन्यां विशेषः ...	२१
एकोद्दिष्टे विशेषाः ...	„	तदभावे मातृसपिण्डाः ...	„
बहुविप्रासंभवे ...	„	„ शिष्यादयः ...	„
भरणीधाद्रे गत्याफलम् ...	१३	„ स्त्रीहारी धनहारी च ...	„
यत्यादीनां वनस्थानां ...	„	सर्वाभावे नृपतिः ...	„
त्रयादेशीश्राद्धम् ...	„	एतेषां क्रमः
मघाश्राद्धम् ...	„	पुत्रेष्वोरसोऽनुपनीतोऽपि ...	„
चतुर्दशीश्राद्धम् ...	१४	अग्न्ये एषनीता एव ...	„
अवैद्यमृतानाम् ...	„	सर्वाभावे स्त्रियः कुर्युः ...	२२
मातामहश्राद्धम् ...	१५	सोदरासोदरभ्रातरः ...	„
पक्षतिथिविशेषतः पार्वणनियमः ...	„	क्रियाभेदेन कर्तव्यवस्था ...	२३
आम्बिकादिषु मातामहपर्युदासः ...	„	त्रिप्रकाराः क्रियाः ...	„
क्षयाद्वाहाने ...	„	„ पूर्वमप्यमोक्षराः ...	„
दिनाहाने मासाहाने ...	१६	तास्त्वधिकारिणः ...	२४
प्रास्थानिकमाद्यविवरणाने ...	„	सपिण्डनक्रियाधिकारिणः ...	२५
मरणाश्रयणे ...	„	तत्कालः ...	„
प्रेतक्रियोत्तरमागते विशेषः ...	१७	गौणपुत्राणां विशेषः ...	१७

विषयः	पृष्ठम्.	विषयः	पृष्ठम्.
श्यामुष्यायणकानां	७	वैश्वदेवप्रकारः	४२
जीवत्पितृकस्यापि क्वचित्	२६	तत्र विशेषः	”
तत्र देवताः	”	निमंत्रिताद्विज्यागो दोषः	४३
तत्राधिकारविचारः	२७, २८	“ प्रायश्चित्तम्	”
कालदेशकर्तृणामैक्ये	”	श्राद्धकर्तृनियमाः	”
” , तन्त्रता	२९	ब्राह्मणनियमाः	”
” पार्थक्यम्	”	विप्रोपवेशनम्	४४
द्रव्याणि		अनन्तरकृत्यम्	४५
ग्राह्याणि	३०	श्राद्धभेदेन विशेषेदेवव्यवस्था	”
वज्र्यानि	३१	आसनदानम्	४६
श्राद्धकलानि	३२	अर्घ्यपात्रासादनम्	”
वज्र्ये ”	३३	तत्रेतिकर्तव्यता	”
हन्दाः	”	अर्घ्यदानादि	४७
श्राद्धे मांसविचारः	३४	अर्घ्यपात्रासादनप्रकारः	”
कुशाः	३५	न्युञ्जपात्रस्थापनानंतरं विशेषः	”
तत्र कालः	”	अग्नौकरणम्	४८
पावित्रलक्षणम्	”	अग्न्यभावे विप्रपाणौ	४९
प्रदामन्धिः	”	परिवेषणम्	५०
तिलाः	३६	अग्ननिवेदनम्	”
पुष्पाणि	”	भोजयितुर्नियमाः	”
अर्घ्यपात्राणि	”	यजमानजप्यानि	”
भोजनपात्राणि	३७	ऋग्वेदजप्यानि	”
ग्राह्याणाः	”	यजुर्वेद ”	५१
प्रशस्ताः ” ”	”	तैत्तिरीयाणां ”	५२
अनुकल्पः	३८	वाजसनेयिनां ”	”
वज्र्यां ग्राह्याणाः	३९	मैत्रायणीमानां, ”	”
सर्वापवादः	३९	कठानां ”	”
श्राद्धे विभक्तयः	”	छन्दोगजप्यानि	”
चतुर्था—आसने संकल्पे च ”	”	पुराणजप्यानि	”
प्रथमा तर्पणे ”	”	भोक्तृनियमाः	५३
संबोधनं ”	”	विकिरदानम्	५४
षष्ठी ”	”	तत्र मैत्राः	”
सव्यापसव्यनिर्णयः	४०	” प्रमाणम्	”
तत्र कर्माणि	४१	आचमनदानम्	”
विप्रनिमंत्रणादि	”	विकिरोतिकर्तव्यता	”
तत्र निषेधाः	४२	वैश्वदेवविकिरभंशः	”
विप्रसंहया	”	विष्य ” ”	५५
अनेकविप्रामावे	”	विकिरस्य प्रतिपत्तिः	”

विषयः	पृष्ठम्.	विषयः	पृष्ठम्.
पिण्डदानम्	५५	त्रिपुङ्गरादियोग	७८
आश्रमशालायां	...	आदिताम्रेविशेष	..
पिण्डदानदेशः	५६	वृषोत्सर्ग-	..
स्थानदृश्यना	५७	अकरणे निन्दा	७९
रेखाकरणम्	..	तद्देश	..
तत्र मन्त्रः	..	वृषलक्षणम्	..
दर्शोस्तरणम्	..	नीललक्षणम्	..
तदनंतरम्	..	तत्र विधि	..
पिण्डपरिमाणम्	५८	अपे विशेष	..
दक्षिणा	५९	अहन पूजनं च	८०
स्वधावाचनम्	..	उत्सर्ग	८१
श्राद्धप्रयोगः	..	तत्फलम्	..
सद्यवप्रद्वेषम्	६३-६४	मृतशय्यादानविधिः	८२
विप्रप्रार्थना	६५	तत्र मन्त्रः	..
भाषोशनादि	..	उदकुम्भश्राद्धम्	..
विकिर	..	तत्र विशेष	..
पिण्डदानम्	६६	सपिण्डीकरणम्	..
आशिष	..	तत्र काला	८३
प्रार्थना	६७	प्रेतेऽग्निमति कर्म	..
तर्पणम्	६८	अनग्निमति	..
पक्षधादे विशेषः	..	उभयो सामिकत्वे	८४
धाददिने नित्यतर्पणविचार	६९	अन्येऽपि पदति	..
वैश्वदेवकालनिर्णयः	..	तत्प्रकार	८५
सामेरनग्रेष्व	७०	तत्राधिकारविचारः	..
ब्रम्हार्पणम्	७१	सहगमने विशेष	..
सकल्पश्राद्धम्	७१	आभ्युदयिकश्राद्धम्	८७
आमहोमादिविधि	७२	तत्रेण	८८
तत्र उद्गादय	७३	पृथक्	..
“ ब्राह्मणसल्या	७४	मातरः	८९
ऊहविचारः	७४-७५	हविचिद्विशेष	..
एकोद्दिष्टम्	७६	तत्र प्रयोग	९०
तत्र भेदा	..	नित्यश्राद्धम्	९१
मलमासे प्राप्ते	७७	सन्वासांगश्राद्धम्	९२
ऊनमासिककालः	..	जीव-श्राद्धम्	..
	..	जसुधेमुविधि	९३, ९४

॥ श्री ॥

भट्टनीलकण्ठकृतभगवंतभास्करे

॥ अथ श्राद्धमयूखः प्रारभ्यते ॥

मंगलाचरणम्

श्रीगणेशाय नमः ॥

+ [यो लीलया सतनुतेऽत्र विश्वे तत्यालयत्यामनि विश्वरूपे ।

लर्यं नयत्याशु च पूर्णरूपं शिव तनात्वाशु रविमंसासी ॥ १ ॥

अङ्गे पितामहतनो खलु कश्यपो यस्तस्मादजायत मुनिस्तु विभाण्डकाप्य ।

त पुत्रिणां पुरमरोपयद्यश्चस्तस्यान्वयेऽयञ्जनि श्यङ्गिवराभिधान ॥ २ ॥

तस्मिन्मन्त्रे मद्भि वितते सद्गुराख्ये नृपाणां राजा कर्ण समञ्जनि यथा सागरे शीतरस्मि ।

वाँस्यां यस्य प्रथिततरया श्रोत्रजतेऽभिपूर्णे कर्णस्यापि प्रविततकथा नावकाशे लमन्ते ॥ ३ ॥

विशोकाख्यदेवस्ततस्तत्सुतोऽभूद्विशोकाकृता येन सर्वा धरित्री ।

ततोऽप्यास राजाऽस्तदाऽस्ततोऽभूद्व्याख्यो रयणैव सर्वाहित्त ॥ ४ ॥

बभूवाप वैराटराजस्ततोऽभून्नुषो मेदिनीबलभो वाँडराज ।

नरवद्भदेवस्ततो मनुदेवस्ततोऽभून्नुपचन्द्रपालाभिधान ॥ ५ ॥

शिवगणाख्यनृप समञ्जन्यथो शिवगणाख्यपुर प्रचकार य ।

शिवगणेन सम सकलैर्गुणे शिव शिव प्रथमो गणनासु य ॥ ६ ॥

सोलिचन्द्र इति ततनयोऽभून्कर्मेभेननुपतिस्लमधासु ।

लोकपो नहरिर्नृपराजो रामचन्द्र इति ततनुजात ॥ ७ ॥

यशोदेवस्ततो जातस्तराचन्द्रनुपस्तत । चक्रसेनस्तततो राजा राजसिद्धिगुपो यत ॥ ८ ॥

ततोऽप्यभूद्भूपतिसाहिदेव स्वकीर्तिभिर्मिर्जितदुग्धासिन्धु ।

अभूस्तत श्रीभगवन्तदेव सदैव साग्योदयवाञ्छित्तीश ॥ ९ ॥

यद्दान्त्रविगादिनिर्जितवपू रत्नाचलो लब्धया वृे स्तन्ध इलावृते निविशते नो यत्र पुसां गते ।

किंच त्रस्यदरातिवामनयनानेत्राम्बुमिर्वाहितस्तेजोमिर्वाडवामुखोत्पहृतमुक्नुत्य वध नो भवेत् ॥ १० ॥

आज्ञप्तस्तेन राजा विबुधकुलमणिदोसिणात्यावर्तयो मठ श्रीनीलकण्ठ स्मृतिपु हठमतिर्जिमिनीयेऽद्वितीय ।

आज्ञामादाय स्रष्टां सविनयममुना तस्य सर्वांनिवधान्दृष्ट्वा सम्प्रतिवबिच्य प्रविततकिरणस्तन्यते भास्करोऽयम् ॥ ११ ॥]

तियेर्मयूख प्रतिपाद्य सम्यगाराख्य धामाऽद्य गिरागगोचरम् ।

श्राद्ध वदत्यन स नीलकण्ठ सप्रेरित श्रीभगवतवर्नणा ॥ १२ ॥

प्रतारकैरादतमन किञ्चिन्मया तु निर्गूलतया सदुजिततम् ।

कनोकितातो नहि तेन काचित्त्वपुष्पहीनाऽपचितिर्न हीयते ॥ १३ ॥

+ एतत्तु शहाऽपुस्तकयोरेव पठित ।

श्राद्धलक्षणम् ।

- मृतोद्देश्यको विप्रस्वीकाराङ्गको द्रव्यत्यागः श्राद्धम् । जीवच्छ्राद्धे देवश्राद्धे च तत्पदं गौणं कौण्टपाय्यग्निहोत्रपदवत् । विप्रस्वीकारवत्त्वोक्तया तर्पणनिवृत्तिः । यत् केचित् त्यागामावादेव तर्पणनिवृत्तिमाहुः । तन्न । द्रव्यदेवतासंयोगेनेन्द्र 'ऊर्ध्वोच्चर इति आधारमाधारयति' इत्यादिव-
 ५ च्यागकल्पनाया आवश्यकत्वात् । न मनेत्यभिलाषः परं नास्ति आचाराभावात् । यत्रैव यागाग्नि-
 होत्रादावभिलाषोचारस्तत्रैव तादृशश्रुत्यनुमानम् न सर्वत्र । त्यागस्तु मानसः सर्वत्राप्यविशिष्टः ।
 न च देवताभावेन द्रव्यदेवतासंयोगामावः । " देवतास्तर्पयति " (अ. ३।४।१) इत्याश्वलाय-
 नादिसूत्रस्यदेवतापदेन तत्समर्पणात् । अङ्गकत्वोक्त्या च विप्रस्वीकृतेः श्राद्धस्वरूपघटकता
 च्यावर्त्यते तेन तदभावेऽपि प्रधानसिद्धिरविहता । पिण्डदानस्य च प्राधान्यसिद्धिः । अन्यथा
 १० तस्य विप्रस्वीकरणान्तत्वाभावेन प्राधान्यं न स्यात् । एतेन विप्रस्वीकारान्तो द्रव्यत्यागः श्राद्धं
 पिण्डदानाग्नौकरणयोश्च तत्पदशक्यत्वमिति विरुद्धं प्रलपन्तः केचिदपास्ताः । अत एव आपस्तम्ब-
 सूत्रे (२।१६।३) " पितरो देवता ब्राह्मणस्त्वाहवनीयार्थः " इति विप्रस्वीकृतेस्त्यक्त-
 द्रव्यप्रतिषेचित्वमाहवनीयाधिकरणकहोमवदुक्तं संगच्छते । या तु ब्रह्माण्डे

" देशे काले च पात्रे च श्रद्धया विधिना च यत् । पितृनुद्दिश्य विप्रेभ्यो दत्तं श्राद्धमुदाहृतम् "॥

- १५ इति भोज्यार्थप्रतिपादनार्थेन दानरूपता " पितृन् यजेत " इत्यादिस्मृत्यन्तरे च
 यागरूपता व्यवहृता सा गौणीति केचित् । यागव्याप्यत्वेऽपि श्राद्धस्य न काचित् क्षतिः ।
 गौण्यां मानाभावात् । श्राद्धे च पितृद्देश्यकान्त्यागरूपत्वाद्दिप्रभोजनपिण्डदानयोरेव प्राधान्यम् ।
 तादृशान्नत्यागरूपस्य फलसम्बन्धित्वेन तत्र तत्र वक्ष्यमाणत्वात् । एवमेव कपर्दिधूर्तस्वामिप्रभृतयः

यत्तु तैः अग्नौकरणमपि प्रधानमुक्तं तत्र मूलं मृग्यम् । यत्तु प्राच्याः केचित्सद्ब्रह्मकान्त्यादि-

- २० श्राद्धेषु पिण्डनिषेधः पर्युदासो वा प्राप्तिमपेक्षते सा चातिदेशेन चाद्दानामेव न प्रधानस्यातः
 पिण्डदानमद्भ्रमित्याहुः । तन्न । न ह्यातिदेशिक्येव प्राप्तिनिषेधस्य पर्युदासस्य बोधोपजीव्या ।
 प्रधानत्वे हि तस्यापि श्राद्धपदशक्यत्वात्तद्विधिनैव प्राप्ते निषेधपर्युदासोपपत्तेः । अत उक्तयुक्त्या
 तदपि प्रधानम् ।

यत्तु कर्कानुयायिनः ' पिण्डदानमेव प्रधानं नान्योऽन्नत्यागः ' इति तदपि न ।

- २५ पितृद्देश्यकान्त्यागस्यापि फलसंबन्धाविशेषात् । निपिद्धपर्युदस्तपिण्डके सद्ब्रह्मकान्त्यादिश्राद्धे
 प्रधानामावेनाङ्गमात्रानुष्ठानप्रसङ्गाच्चेति दिक् ।

तच्च श्राद्धं पार्वणमेकोद्दिष्टं च । पार्वणं च दर्शश्राद्धमेव ' पर्वणि भवम् ' इति योगात् ।

न च पर्वशब्दस्य संकान्त्यादावपि सत्त्वात्तन्निमित्तके श्राद्धे तथा पूर्णमाश्राद्धे तथाभावास्यायां
 विशेषेण इति निमग्नवचनेन कृष्णपक्षश्राद्धस्यामावास्याएवपर्वयोगात्तत्रान्यतिप्रसक्तो योग इति

- ३० वाच्यम् । ' अमावास्यायां यत्क्रियते तत्पार्वणमुदाहृतम् ' इति रुद्रिवोधनेन योगरूढत्वात् ।

संकान्त्यादौ पर्वशब्दस्य गौणत्वाच्च ।

- १ अवर्द्धनक्ष-परे । २ रधनक्ष-पचारः; अवर्द्धक-वाचारः; टयघ-वाचारः । ३ अवर्द्धयवघटक्ष-
 अवशिष्टः । ४ अवर्द्धनयनरघ-द्रव्यदेवताभावेन । ५ अवर्द्धन-यत्तु । ६ अवर्द्धयनटक्षध-भोज्यादा ।
 ७ अवर्द्ध-गौणितिः; यनधक्षद-गौण्यति । ८ न-पर्युदासः ।

“ एकमुद्दिश्य यच्छ्राद्धमेकोद्दिष्टं प्रचक्षते । त्रीनुद्दिश्य तु यत्तद्धि पार्वणं मुनयो विदुः ” ॥
इति कण्ठवचसि तु त्र्युद्दिश्यकश्राद्धमात्रे पार्वणशब्दः कौण्डपायनहोमे ‘ मासमग्निहोत्रं
जुहुति ’ इत्याग्निहोत्रशब्द इव गौणः । न च ‘ त्रीनुद्दिश्य तु यत्तद्धि ’ इत्यस्यापि रूढि-
बोधकत्वमेव इति वाच्यम् । दार्शिकेऽप्येतेनैव रूढिसिद्धेरमावास्यायामित्यस्याऽऽनर्थक्यप्रसङ्गात् ।
अतः पार्वणशब्दो दार्शिकस्यैव नामधेयमिति दर्शश्राद्धप्रकरण एव च मन्वादिस्मृतिषु धर्मपाठात् ५
तदेव प्रकृतिः । अन्येषु तु धर्मानुकेर्विकृतित्वम् । आश्वलायनसूत्रानुसारिणा तु ‘ अथातः
पार्वणे श्राद्धे काम्य आभ्युदयिक एकोद्दिष्टे च ’ इति (अ. ४।१।१) तस्मिन्नेव चत्वारि श्राद्धानि
प्रक्रम्य धर्मान्मानात् चतुर्णामपि समानविधानता । कात्वीयापस्तम्बसत्यापाटसूत्रानुसारिणा
कृष्णपक्षश्राद्धं प्रकृतिः । तत्रैव धर्मान्मानात् । तदपि प्रकृतित्वमन्वष्टकादीन्यत्येव यत्र ‘ तस्य
मासिश्राद्धेन कल्पो व्याख्यातः ’ इत्यापस्तम्बादिस्मृतमस्ति । न्यायेन ऽसर्वश्राद्धप्रकृतित्वे प्राप्ते १०
एवमादिस्मृतस्य परिसंज्ञार्थत्वात् । एतस्मिन्परिसंख्यातानां तु वार्षिकादीनां दर्शश्राद्धविकृति-
त्वमिति निरणायि मया विस्तरेण मासिश्राद्धपद्धतो । अतो वार्षिकादिश्राद्धान्तरेषु चोदना-
च्छिन्नं पूर्वांशकण्ठवचनोक्तपार्वणनाम्ना

“ सपिण्डीकरणात्पूर्वमेकोद्दिष्टं सुतः पितुः । ऊर्ध्वं पार्वणत्रकुर्यात्प्रत्यब्दमितरेण तु ” ॥ इति
लौगाक्षिवचनेन वा दार्शिकातिदेशः ।

१५

श्राद्धकालानां ह याज्ञवल्क्यः (आ. २।१७-२।१८)

“ अमावास्याऽष्टका वृद्धिः कृष्णपक्षोऽयनद्वयम् । द्रव्यब्राह्मणसम्पत्तिविषुवत्सूर्यसकमः ॥

“ द्यतीपातो गजच्छाया ग्रहण चन्द्रसूर्ययोः । श्राद्धं प्रति रुचिश्चैव श्राद्धकाला प्रकीर्तितः ” ॥ इति ।

अत्र न श्राद्धानुवादेन कालविधिः । याज्ञवल्क्यस्मृतौ श्राद्धस्य वचनान्तरेणाप्राप्तेः ।
आवश्यकस्यास्या स्मृतौ श्राद्धस्य विधिरनुवादो वा । अन्यथोत्कर्त्तव्यताम्नानवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । २०
अनोऽत्रामावास्यादिविशिष्टश्राद्धविधायकान्येतावन्ति वाक्यानि कल्पन्ते । तत्रामावास्या
निर्णीता समयमयुखे ।

अष्टका

“ हेमन्तशिशिरयोश्चतुर्णामपरपक्षाणामष्टमीष्वष्टकाः ” (२।४।१) इत्याश्वलायनोक्ताश्वतस्र
भाद्रकृष्णाष्टमी च पञ्चमी । तथा च पाप्ने वसुनामा पिता स्वहन्था शशापानुजग्राह च २५
साऽष्टकात्वेनोत्पन्ना इत्युक्ते —

“ प्रोष्ठपद्यष्टका भूयः पितृलोके भविष्यति । आयुरारोग्यदा नित्यं सर्वकामफलप्रदा ॥ ” इति ।
अत्राशकावकुल्यमाहाश्वलायनः (२।४।८-११) “ अप्यनहुहो यवसमाहरेदग्निना वा कक्षमुपोषे-
देपा मेऽष्टकेति न त्वेवानष्टकं स्यात् ” इति । यवसमार्द्रतणम् । कक्ष शुक्रतृणम् । उपेषोद्देहेत ।

अथान्वष्टकाः ।

३०

अष्टका उन्वाऽऽवाऽऽश्वलायन (२।५।१) “ अपरेषु रन्वष्टक्यम् ” इति । अत्र च नवम्या

१ अर्चयन्तदक्षध-श्राद्धमेदानाह । २ ईनवअर्चयन्त-रचा । ३ अयनघण्डर-भक्त्यासि
४ अर्चयन्तदक्षध-तत्रा ।

अपराङ्ग व्याख्या न निर्णय । तस्या निमित्तत्वाश्रुतेः । सर्वसूत्रस्मृतिषु 'उत्तरेद्युरपरेषु-श्वोभूत' इत्यष्टकोत्तरदिनेस्यैवान्वष्टकानिमित्ततया श्रवणाच्च । कात्यायन

"अन्वष्टकासु नवमि पिण्डे आश्वमुद्राहृतम् । पित्रादि मातृमध्य च ततो मातामहान्तकम्" ॥ इति । आग्नेये

५ "अन्वष्टकासु बुद्धौ च गयाया च क्षयेऽहनि । अत्र मातु पृथक् आश्वमन्यत्र पतिना सह" ॥ इति । हेमाद्रौ छागलेय

"केवलास्तु क्षये कार्या वृद्धावाद् । प्रकीर्तिता । अन्वष्टकासु मध्यस्थानान्त्या कार्यास्तु मातर" ॥ इति । तत्रैव नक्षत्राण्डे

"पितृभ्य प्रथम दद्यान्मातृभ्यस्तदनन्तरम् । ततो मातामहेभ्यश्चेत्यान्वष्टक्ये क्रम स्मृत" ॥ इति ।

१० वीपिकाया तु 'मातृयजन एवन्वष्टकास्वादित' इत्युक्तं तज्जीवत्पितृकविषय तस्य पितृपार्वणाभावात् इति कश्चित् । तत्तुच्छम् । क्रमानुपपत्ते । शाखाभेदेन तु व्यवस्था युक्ता । तत्राप्याश्वलायनादीना पितृपूर्वकम् । तत्सूत्रे तथास्मानात् । अन्येषां तु मातृपूर्वकम् । अत्र सुवासि-न्यापि भोज्या ।

"भर्तृभ्ये मृता नारी सह वा तेन या मृता । तस्या स्थाने नियुञ्जीत विप्रै सह सुवासिनीम्" ॥

१५ इति स्मृते । इदं च नित्यम्

"अष्टकान्त्रष्टकास्तिस्त्रयैश्च नृपोत्तम । एतानि आश्वकालानि नित्यानाह प्रजापतिः ॥

"आश्वमेतेष्वकुर्वाणो नरक प्रतिपद्यते ॥" इति हेमाद्रौ विष्णुधर्मोत्तरात् । अत एवेदं स्वतन्त्रप्रधान नाष्टकाङ्गम् । पूर्वेषु आश्व त्वष्टकाङ्गम् फलवत्सनिधावफल तदङ्गमिति न्यायात् । एष एव पितामहचरणानामप्याशय । इदं च शूद्रानुपेताभ्यामपि कार्यमिति

२० वक्ष्यतेऽधिकारिनिर्णये । जीवत्पित्राऽपीदं कार्यम्

"आन्वष्टक्य गयाप्राप्तौ सत्या यच्च मृतेऽहनि । मातु आश्वं सुत कुर्यात्पितर्यापि च जीवति" ॥

इति मैत्रायणीयपरिशिष्टात् । अकरणे प्रायश्चित्तमृग्विधाने

"एनिर्गृभिर्जपेन्मत्र शतवार तु तदिने । आन्वष्टक्यं यदा शून्यं सपूर्णं याति सर्वथा" ॥ इति । माद्रपदान्वष्टकाश्वमध्यावश्यकम् ।

२५ "सर्वासामेव मातृणां आश्वं कन्यागते रवौ । नवम्या हि प्रदातव्यं ब्रह्मलब्धवरा यत" ॥

इति स्मृते । अत्र सर्वासामिति वचनात्सापत्नमातुरपि आश्वम् । तत्र मातृसापत्नमात्रो-द्वेवतात्वे विशेषो नारायणवृत्तावुक्त

"अनेका मातरो यस्य आश्वे चापरपक्षिके । अर्घ्यदानं पृथक्कुर्यात्पिण्डमेकं तु निर्वपेत्" ॥

द्वयोर्बह्वीना च नामैक्ये द्विवचनान्तं बहुवचनान्ते चेति । आश्वं आन्वष्टक्ये । यत्तु पठन्ति

३० "तमिन्द्रपक्षे नवमी पुण्या माद्रपदे हिया । चत्वार पार्वणा कार्या पितृपक्षे मनीषिभि" ॥ इति । तत्राकरश्रिन्य । इदं च सधवाया एव मातृर्मरणे भवति इति केचित् । वस्तुतस्तु अविशेषा-द्विधवाया अपि मृताया भवति । यत्तु "आश्वं नवम्यां कुर्यात्तन्मृते भर्तारि लुप्यति" इति वचस्तदनाकरम् । एतच्च मातृक्षयाहश्राद्धवदविशवाञ्जीवत्पितृकेणापि सपिण्ड कार्यम् ।

यत्तु जीवत्पितृकनिणये

“मुण्डन पिण्डदान च प्रेतकर्म च सर्वशः । न जीवत्पितृक कुर्याद् गुर्विणीपतिरेव च” ॥

इति दक्षवाक्यत्वेनालेखि तद्दक्षस्मृतौ निवन्धान्तरे चादर्शनादनाकरम् । इत्यस्तु प्रसक्तानु प्रसक्तम् । प्रकृता याज्ञवल्क्यवचो यारयामनुसराम । बुद्धि पुनजन्म । एतानि च श्राद्धानि नित्यानि ।

“अमावास्याव्यतीपातपौर्णमास्यष्टकासु च । विद्वान् श्राद्धमकुर्वाण प्रायश्चेत्तीयते तु स” ॥ इति पितामहोक्ते ।

“श्राद्ध कुर्याद्वश्यं तु प्रमीतपितृको द्विजः । इन्द्रक्षये मासि मासि बृद्धौ प्रत्यब्दमेव च” ॥

इति लौगाक्षिवाक्याच्च । कृष्ण सर्वमासीय । न तु भाद्रपदस्येव । अयनद्वय मकर- कर्कटसंक्रमणे । विपुवचुलामेषसंक्रमणे । सक्रमाद्यनविपुवतो पृथग्द्विंश फलभूमार्थ । द्वय १० पायसादि । ब्राह्मणो वक्ष्यमाणलक्षण । तयो सपत्नी इति द्विवचनान्त पाठ इति केचित् । एकवचनान्त पाठ । द्रव्यब्राह्मणयोः सम्पत्तिर्यस्मिन्काल इति बहुमीहिरिति माधवस्मृतिचन्द्रिका- कारौ । ‘द्रव्यम्’ इति ‘असमस्तम्’ इति मित्ताक्षरायाम् । व्यतीपात प्रसिद्धो योग ।

“श्रवणाश्विनिष्ठाद्रौ नागद्वैवतमस्तके । यत्रमा रविवारेण व्यतीपात स उच्यते” ॥ इति बृहन्नमनूको वा । नागद्वैवतमाश्लेषा । मस्तक मगशिर । श्रवणादिपञ्चाना चतुर्थपाद इति १५ हेमाद्रौ । शास्त्रान्तरऽपि

“पञ्चाननस्यौ गुरुभूमिपुत्रौ मघे रवि स्याद्यदि शुक्लपक्षे ।

पाशाभिधाना करभेण युक्तः तिथिर्यतीपात इतीह योग” ॥

पञ्चानन सिंह । पाशाभिधाना द्वादशी । करभ हस्त । गजच्छाया त्वपराके वायुपुराणे “हसे हस्तस्थिते या तु मघाऽशुक्रा त्रये दशी । तिथिर्वैवस्वतीनाम सा छाया कुजरस्य तु” इति । २० तथा

“हसे हसस्थिते या तु अमावास्या करान्विता । सा ज्ञेया कुजरच्छाया इति बौधायनोऽब्रवीत् ॥”

हस सूर्य । तद्देवतात्वत्वाद्धस्तनक्षत्रमपि । चन्द्रसूर्ययोर्हस्तस्थयोरिति फलितोऽर्थ इति हेमाद्रौ । स्मृत्यन्तरे

“यदेन्द्र पितृदेवस्ये हसश्चैव करे स्थित । याम्या तिथिर्भवेत्सा हि गजच्छाया प्रकीर्तिता” ॥ इति । २५

‘पितृदेवस्य मघा । हस सूर्य । करो हस्त । याम्या तिथिस्त्रयोदशी हस्तच्छाया इति स्मृतिचन्द्रिकायाम् । “एतद्व्येव पितृणां भयन यद्धस्तिश्राद्ध तस्माच्छायायां श्राद्ध दद्यात्” इति फाटककोक्ते । “गजच्छायाम् कुर्वीत कर्णव्यजनवीजिता” इति भारतीकोक्ते । “श्राद्धकाल प्रकीर्तिता” इति गजच्छायालक्षितकालग्रहणाद्विकृद्धम् ।

ग्रहण स्पर्शकाल ।

२०

“त्रिदशा स्पर्शसमये तृप्यन्ति पितरस्तथा । मनुष्या मध्यकाले तु मोक्षकाले तु राक्षसा” ॥ इति बृहद्वसिष्ठोक्ते । श्राद्ध प्रति रुचि । इति न परिसरया । अयधामपि कालाना श्राद्धा-

१ अवर्द्धयत्क्षर-मस्तके प्रथमचरण । २ अवर्द्धयत्क्षर-त्रिचित्पाठव्यत्यासा दृश्यते । वायुपुराणो-
द्धारानन्तरं स्कान्ते इति यदुद् इत्याद न्यादेशीपर्यन्त अन्तरेव प्रसिद्धम् । ३ अवर्द्धयत्क्षर-पाठ ।

नुवादेन विधानात् । ब्राह्मे

“आषाढ्यामथ कार्तिन्या माघ्या मन्वन्तरादिषु । युगादिषु च दुःस्वप्ने जन्मर्क्षे ग्रहपीडिते ॥

“प्रौष्ठपदासिते पक्षे श्राद्धं कुर्वति यत्नतः । मार्गशीर्षे च वीषे च माघे प्रौष्ठे च फाल्गुने ॥

“कृष्णपक्षे च पूर्वयुगान्तपत्रय तथाऽऽमी” इति । “तिस्रोऽष्टकास्तासु श्राद्धं प्रकुर्वीतैव पार्वणम्” ॥ इति ।

५ युगादयो विष्णुपुराणे (३।१।११)

“वैशाखमासस्य तु या तृतीया नवम्यसौ कार्तिकशुक्लपक्षे ।

नभस्य मासस्य तमिस्रपक्षे त्रयोदशी पञ्चदशी च माघे ” ॥

माघे पञ्चदशी अमावास्या । ‘ द्वे शुक्ले द्वे तथा कृष्णे ’ इति वक्ष्यमाणवचनात् ।

देवलः

१० “तृतीया रोहिणीयुक्ता वैशाखस्य मता तु या । मघामिं सहिता कृष्णाः नभस्ये तु त्रयोदशी ॥ ।

“नवमी कार्तिकस्यापि शततारकसंयुता । तथा तेनैव ऋक्षेण माघे पञ्चदशी युता ॥

“युगादयः स्मृता ह्येता दत्तस्याक्षयकारका ” । इति ।

इह च तत्र योगाद्युगादिषु शुक्लादिरेव मासो ग्राह्यः । कृष्णादिपक्षे तद्योगान्वात् । यत्तु ब्रह्मपुराणे—“माघस्य पौर्णमास्या तु घोरं कलियुग स्मृतम् ” इत्युक्तं तत्कल्पभेदेन

१५ ज्ञेयम् । नारदयि

“द्वे शुक्ले द्वे तथा कृष्णे युगादौ क्वयो विदुः । शुक्ले पूर्वाह्निके ब्राह्मे कृष्णे चैवापराह्निके ” ॥

“आमिंश्च गोभूमिहिरण्यवस्त्रदानेन सर्वं प्रविहाय पापम् ।

शूरत्वमिन्द्रस्य सुहृत्त्वमेति मर्त्याधिपत्यं लभते मनुष्यः ” ॥

मात्स्ये मन्वाद्य

२० “अश्वयुशुक्लनवमी कार्तिके द्वादशी तथा । तृतीया चैत्रमासस्य तथा माद्रपदस्य च ॥

“फाल्गुनस्य त्वमावास्या पुष्यस्यैकादशी सिता । आषाढस्यापि दशमी माघमासस्य सप्तमी ॥

“श्रावणस्याष्टमी कृष्णा तथा माघी च पूर्णिमा । कार्तिकी फाल्गुनी चैत्री ज्येष्ठी पञ्चदशी सिता ॥

“मन्वन्तरादयश्चैता दत्तस्याक्षयकारका ” । अत्र विशेषानिर्देशे शुक्ला तिथिर्ग्राह्या । जातृकर्ण्यः

“ग्रहोपराने च तथैव जाते पित्र्ये गयायामयनद्वये च ॥

२५ नित्यं च शङ्खे च तथैव पद्मे दत्तं भवेन्नृषकसहस्रतुल्यम् ” ॥ इति ।

‘नित्यं भवेदत्तम्’ इत्यन्वयेन नित्यतेति चन्द्रिकायाम् । पित्र्यं मघा । सा च महालयस्या ।

शङ्खोऽमावास्या । पद्ममष्टका । तथा च स एव

“शङ्खं प्राहुरमावास्या शीणसोमां द्विजोत्तम । अष्टका च भवेत्पद्मं तत्र दत्तं तथाऽक्षयम्” ॥ इति ।

“यदा विष्टिष्पीपातो मानुवारस्तथैव च । पद्मकं नाम तत्प्रोक्तं मयान्तु चतुर्गुणम् ” ॥

३० इति शङ्खोक्तो वा पद्मः । देवलः

“इन्द्रक्षयो गजच्छाया मन्वादिषु युगादिषु । एते कालाः समुद्रिष्टा पितृणां प्रीतिवर्द्धना ” ॥ इति ।

चतुर्दशीमिमांसुः द्वादशकृष्णपक्षमासु तिथिषु द्रमात्कलान्याह याज्ञवल्क्य (आ. २.६.२-२.६.४)

“कन्या कन्यावेदिनश्च पशुनैः ससृता नपि । *शूतं कृषिश्च वाणिज्यं तथैकद्विशफानपि” ॥

“ ब्रह्मवर्चस्विनः पुत्रान् स्वर्णरोष्ये सकुम्भके । जातिश्रेष्ठ्यं सर्वकामानाम्बोति श्राद्धदः सदा ॥
 “ प्रतिपत्प्रभृतिष्वेका वर्जायित्वा चतुर्दशीम् । शस्त्रेण तु हता ये वै तेभ्यस्तत्र प्रदीयते ” ॥ इति ।
 कन्यावेदिनो जामातरः । द्यूतं तत्र विजयः । एकशफाः अश्वदयः । कुप्यं ताम्रादि ।
 हेमाद्रौ नागरखण्डे

“ अपमृत्युर्भवेयेषा शस्त्रमृत्युरथापि वा । उपसर्गमृतानां च विपमृत्युमुपेयुषाम् ॥

५

“ वह्निना च प्रदग्धानां जलमृत्युमुपेयुषाम् । सर्पव्याघ्रहतानां च शूङ्गेरुद्धन्धनैरपि ॥

“ तेषां श्राद्धं प्रकर्तव्यं चतुर्दश्यां नराधिप ” ॥

ब्रह्मपुराणे

“ युवानः पितरो यस्य मृताः शस्त्रेण वा हताः । तेन कार्यं चतुर्दश्यां तेषां वृत्तिमभीप्सतां ” ॥
 प्रचेताः ।

१०

“ वृक्षारोहणलोहाद्यैर्विद्युज्ज्वालाविषाग्निभिः । नक्षिर्दक्षिर्विषन्नानामेषां शस्ता चतुर्दशी ” ॥ इति ।

मरीचिः

“ विपशस्त्रश्वापदादितिर्यग्ब्राह्मणघातिनाम् । चतुर्दश्या क्रिया कार्या अन्येषां तु विगर्हिता ” ॥ इति ।

विषादिभिर्घातो येषां ते घातिनः । यत्तु शाकटायनेनोक्तम्

“ जलान्निभ्यां विषन्नानां सन्यासे वा गृहे पथि । श्राद्धं कुर्वन्ति तेषां वै वर्जायित्वा चतुर्दशीम् ” ॥ इति १५
 तद्वैधर्म्युपरम् ।

“ ज्ञातिश्रेष्ठ्यं त्रयोदश्यां चतुर्दश्यां तु सुप्रजाः । प्रीयन्ते पितरश्चास्थ ये वै शस्त्रहता रणे ” ॥ इति

● सौमन्तवचनमप्यवैधर्मणविषयम् । अत्र “ कृष्णपक्षे दशम्यादौ वर्जायित्वा चतुर्दशीम् ” इति मन्त्रकेश्वतुर्दशीवर्जनं दशमीमारभ्य श्राद्धानुष्ठाने ज्ञेयम् । अन्यथा वक्ष्यमाणमहालय-
 श्राद्धगता षोडशसङ्ख्या व्याह्रन्त्येत् । अत एव

२०

“ नभस्यापरपक्षे तु श्राद्धं कार्यं दिने दिने । नैव नन्दादि वर्ज्यं स्यान्नैव वर्ज्यां चतुर्दशी ” ॥ इति
 काष्णार्जिनिवचोऽपि सङ्गच्छत इति माधवादयः । तातचरणास्तु

“ शस्त्रेण तु हता ये वै तेभ्यस्तत्र प्रदीयते ” । इति इतरदेवतावाधेन शस्त्रहतानां
 देवतात्वविधानात्तदभावे लुप्यते । यथाऽभ्युदयेष्टौ प्राकृतदेवतावाधादेवतान्तरस्य वा

विधानादुपाश्रयाजः । मानवकाष्णार्जिनीये अपि शस्त्रहतपितृक प्रत्येव सङ्गच्छते । २५

मानवे ‘ दशम्यादौ ’ इत्यादिपदेन पक्षान्तराणामपि ग्रहणम् । जीवत्पितृकाजीवत्पि-
 तृकरूपाभिर्भाधिकारिकामावास्यान्तातिथितदुत्तरप्रतिपद्गतश्राद्धेऽपि शस्त्राशस्त्रमृतपितृकरूपभिन्ना-

धिकारिकश्राद्धेष्वेव श्राद्धगता षोडशसङ्ख्यापपद्यत इति । अतो देवताभावे चतुर्दशीश्राद्धं
 लुप्यत इति युक्तम् उत्पद्यन्ति । एतन् चतुर्दश्यां शस्त्रहतेभ्य एवेति देवतानियमोऽपि

सिध्यति न तु चतुर्दशीकालानियमः । ‘ अन्येषां तु विगर्हितम् ’ इति पूवाकमरीचि- ३०
 वचनाच्च । अतोऽप्यस्मिन्नपि दिने शस्त्रहतानामशस्त्रहतानां च भवत्येव श्राद्धम् । इदं चैकोद्दिष्टं

मेव कार्यम् । न पार्वणम् ।
 “ समत्वमागतस्यापि पितुः शस्त्रहतस्य वै । एकोद्दिष्टं सुते कार्यं चतुर्दश्यां महालये ” ॥ इति

- सुमन्तुक्तेः । समस्वमागतस्य कृतसपिण्डनस्येत्यर्थः । पित्रादित्रय्यां द्वयोः शस्त्रादिना मृतावेकोद्दिष्टद्वयं कार्यम् । ' एकस्मिन्द्वयोर्वैकोद्दिष्टविधिः ' इति स्मृतेः । अत्र ' एकस्मिन्द्वयोर्वा ' इत्युक्त्या पित्रादिषु त्रिष्वपि शस्त्रहतेषु पार्वणमेव । अत्र माधवदेवस्वामिप्रभृतयः
- ५ ' एकस्मिन्द्वयोः ' इत्यस्य यथाश्रुतत्वे वाक्यभेदात्पर्येतस्योपलक्षणत्वेन त्रिष्वपि शस्त्रहतेष्वेकोद्दिष्टत्रयमेव कार्यम् । शस्त्रहनेने निमित्ते एकोद्दिष्टमात्रविधिपरत्वाद्वाप्त्यस्य । ' एकस्मिन्द्वयोः ' इति तु ' एकं वृणीते द्वौ वृणीते ' इत्यादिवदनुवाद इत्याहुः । वस्तुतस्तु " शस्त्रेण तु हता ये वै " इति शस्त्रहतदेवताविधौ वैकस्य द्वयोर्वा शस्त्रादिभरणे एकोद्दिष्टस्यान्यधानुपपत्त्या प्राप्तेस्त्रिषु मृतेषु तु " ऊर्ध्वं पार्वणं कुर्यात् " इति सपिण्डनोत्तरभावित्वेन सामान्यवचनप्राप्तस्यापि पार्वण-
- १० विधेरवाघात्पार्वणमेव कार्यम् । अतः ' एकस्मिन् ' इत्यादि पूर्वोक्तसौमन्तवचनेन्यायप्राप्तस्यैवार्थस्यानुवादकं न विधायकं कस्यचिदर्थस्य । अपरार्कस्मृतिचन्द्रिकाहेमाद्रादीनामप्यमेवाशयो लक्ष्यते । दिनान्तरे तु शस्त्रादिहतानामपि पार्वणमेव । तथा च प्रजापतिः
- " सङ्गन्तावुपरामे च पर्वोत्सवमहालये । निर्वपेदत्र पिण्डांस्त्रीनिति प्राह प्रजापतिः " ॥ इति ।

अथ काम्यश्राद्धानि ।

- १५ विष्णुधर्मोत्तरे " अतः काम्यानि वक्ष्यामि श्राद्धानि तव पाथिव ।
 " आरोग्यमथ सौभाग्यं समरे विजयं तथा । सर्वकामांस्तथा विद्यां धनं जीवित मेव च ॥
 " आदित्यादिदिनेष्वेवं श्राद्धं कुर्यात्सदा नरः । क्रमेणोतान्यवाप्नोति नात्र कार्या विचारणा " ॥ इति ।

अथ नक्षत्रश्राद्धानि तत्फलं च ।

मार्कण्डेयः

- २० " कुत्तिकासु पितृनर्च्यं स्वर्गमाप्नोति मानवः । अपत्यकामो रोहिण्यां सौम्ये त्वौजस्वितां लभेत् ॥
 " आर्द्रायां शौर्यमाप्नोति क्षेत्रलाभः पुनर्वसौ । पुष्टिः पुष्ट्ये पितृनर्च्यं आश्लेषासु वरान् सुतान् ॥
 " मघासु स्वजनश्रेष्ठं सौभाग्यं फाल्गुनीषु च । प्रदानशीलो भवति सापत्यस्तुतरासु तु ॥
 " प्राप्नोति श्रेष्ठतां सत्सु हस्ते श्राद्धप्रदो नरः । रूपवन्ति च चित्रासु तथाऽपत्यान्यवानयात् ॥
 " वाणिज्यलाभदाः स्वात्यो विशाखाः पुत्रकामदाः । कुर्वतामनुराधासु दयुश्चक्रप्रवर्तनम् ॥
- २५ " ज्येष्ठास्वर्थाधिपत्यं च मूले चारोग्यमुत्तरम् । आपादासु यशःप्राप्तिरुत्तरासु विशोभता ॥
 " श्रवणे च शुभाच्च लोकान् धनिष्ठासु महाधनम् । वेदाविशाऽभिजिति तु मिपक्सिद्धिस्तु वारुणे ॥
 " अजाधिकं प्रौष्ठपदे विन्देद्भार्यां तयोत्तरे । रेवतीषु तथा रौम्यमश्विनीषु तुङ्गमान् ॥
 " श्राद्धं कुर्वतथाऽऽप्नोति भरणीष्वायुरुत्तमम् । तस्मात्काम्यानि कुर्वीत रुक्षेष्वेतेषु तत्त्वित् ॥
 सौम्यं मृगशिरः । चक्रप्रवर्तनं सर्वत्राज्ञामङ्गाभावः ।

३० अथ महालयः ।

तत्र प्रौष्ठपदीश्राद्धं तावदुक्तं ब्रह्मपुराणे

" नान्दीमुखानां प्रत्यब्दं कन्याराशिगते रवौ । पौर्णमास्यां तु कर्तव्यं वराहवचनं यथा ॥

“ पिता पितामहश्चैव तथैव प्रतिपतामहः । त्रयो ह्यश्रुमुखा ह्येते पितरः संप्रकीर्तिताः ॥

“ तेभ्यः परतरे ये तु ते तु नान्दीमुखाः स्मृताः ” ॥ इति ।

अस्मिंश्च श्राद्धे मातामहपार्वणं नाचरन्ति शिष्टाः । यत्तु कश्चिदाह—सर्वश्राद्धानां दर्श-
विभूतित्वात्तत्र च मातामहानामप्येवमिति मातामहत्रयसद्भावादिहापि प्राप्तिः स्यादेव । “ पितरो
यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा अपि ” इति धौम्यवाक्येन वा प्राप्तिः । न च प्रौष्ठपदीश्राद्धे ५
पित्रभावान्मातामहाननुष्ठानम् । “पितरो यत्र पूज्यन्ते” इत्यत्र हि पितृशब्द- सापिण्डीकरणान्त-
श्राद्धजन्यपितृभावपरो न जनकपरः । तत्र वर्ज्यत्वानुपपत्तेः । ‘ पितृपितृसमुदाये पितृशब्दः’
इति लक्षणायाश्च शक्याऽर्थालाभेऽनभ्युपगमादिति । दृष्टश्च तत्रापि प्रयोगः । “ पितृपात्रेषु
प्रेतपात्रं प्रसेचयेत् ” इत्यादौ । तस्मादनुष्ठेय मातामहपार्वणमिति । तत्र । यत्रापि कश्चित्
पितृशब्दः सापिण्डीकरणान्तश्राद्धजन्यपितृभावपरस्तथापि इह न तथा लिङ्गसमवायन्यायात्तु १०
पित्रपितृसमुदायपरत्वमेव ।

“ कर्षूसमन्वित मुक्त्वा तथाऽथ श्राद्धघोडशम् । प्रत्यान्दिक च शेषेषु पिण्डाः स्युः षड्विंशति स्थितः ” ॥

इति परिशिष्टे पर्युदासानुपपत्तेः । घोडशश्राद्धेषु स्वदुक्करीत्या मातामहानामप्रातः । ननु
घोडशश्राद्धानामेकोद्दिष्टत्वपक्षे त्वपरपक्षेऽपि कथं प्राप्तिरिति चेत् । न पितृणामुद्देश्यत्वेन तद्वत्-
विशेषणस्याविवक्षितत्वात् । न चैव चतुर्दश्यामपि मातामहप्राप्तिः शङ्क्या । “ श्राद्ध शस्त्र- १५
हतस्यैव ” इत्येवकारेणेतरेव्यावृत्तेः । किञ्च

“ आन्वष्टक्यं गयाप्राप्तौ सत्या यच्च मृतेऽह्नि । मातुः श्राद्धं सुतः कुर्यात्पितर्यपि च जीवति ” ॥

* इति जीवत्पितृकस्यान्वष्टकाश्राद्धे मातामहप्राप्तिः क्व वार्यत । मात्रादिषु सापिण्डनान्त-
श्राद्धजन्यपितृत्वस्य विद्यमानत्वात् । यदुक्तं ‘ दर्शश्राद्धान्मातामहानां प्राप्तिः ’ इति तत्र ।
देवतान्तरविधिना प्राकृतदेवतावाधात् । अतो यत्र न देवतोपदेशः संकान्त्यादिश्राद्धेषु तत्रैव २०
प्राकृतदेवताप्राप्तिः । न विहितदेवताकेध्विति सिद्धं प्रौष्ठपदीश्राद्धे मातामहाननुष्ठानम् ।

अथ प्रतिपदादिश्राद्धानि ।

तत्र बृहन्मनुः

“ आपाढीमवधिं कृत्वा पञ्चम पक्षमाश्रिता । काङ्क्षन्ति पितरः क्लिष्टा अपुमप्यन्वहं जलम् ॥

“ आपाढीमवधिं कृत्वा यः पक्ष पञ्चमो भवेत् । तत्र श्राद्धं प्रकुर्वीत कन्यास्याऽर्कं भवेन्न वा ” ॥ २५
अत्राऽऽयश्लोकोत्तराद्धान्नित्यता ।

“ आपाढ्या पञ्चमे पक्षे यः श्राद्धं न करिष्यति । शाकेनापि दरिद्रेऽपि सोऽन्त्यजत्वमुपेक्ष्यति ” ॥

इति नागरखण्डाच्च । काम्यताऽपि

“ पुत्रानामुस्तथाऽऽरोग्यमैश्वर्यमतुलं तथा । प्राप्नोति पञ्चमे दत्त्वा श्राद्धकामास्तु पुष्कलात् ” ॥

इति कार्त्तवीजिनिःसृते । आदित्यपुराणम्

“ पक्षान्तरेऽपि कन्यास्थे रवौ श्राद्धं प्रशस्यते । कन्यागते पञ्चमे तु विशेषेणैव कारयेत् ” ॥ इति । ३०

यौतमः

“ अपरपक्षे श्राद्धं पितृभ्यो दद्यात्पञ्चमादि दर्शान्तम् । अष्टम्यादि दशम्यादि सर्वस्मिन्वा ” ॥ इति ।

काष्णाजिनिः

“ आद्रा मन्वेऽवसाने वा यत्र कन्यां रविर्वजेत् । स पक्षः सकलः पूज्यः श्राद्धपोडशकं प्रति” ॥
ब्रह्माण्डे “ नमस्यऋष्यपक्षे तु श्राद्धं कुर्याद्विने दिने । त्रिमागहीनपक्षं वा त्रिमागं त्वर्द्धमेव च ॥” इति ।

त्रिमागहीनः षष्ठीप्रभृतिः । त्रिभाग एकादश्यादि। तु शब्देन त्रयोदश्यादिरपि इति प्राच्याः । तेन
५ तन्मते चतुर्थीपञ्चमीपष्ठचष्टमीदशम्येकादशीत्रयोदशीप्रभृतीति सप्त पक्षाः । त्रिभागहीनत्रिभाग-
पदाभ्यामल्पान्तरतया पञ्चमदिशम्याद्योरेव पक्षयोर्ग्रहणमिति केचित् । वस्तुतस्तु पञ्चम्यादि-
दशम्यादिपदयोरतद्गणसंविज्ञानवहुवीहिणैकमूलकल्पनालापवाय पष्ठयेकादशीपक्षावेव गृह्येते । एव-
मर्द्धपदेनाष्टम्यादिः । तु शब्दः पादपूरक इति । अत एव हेमाद्रौ विष्णुधर्मोत्तरे

“ उच्चरादयनाद्राजन् श्रेष्ठं स्याद्दक्षिणायनम् । याम्यायनाच्चतुर्मासं तत्र मुक्ते तु केशवे ॥

१० “ प्रौष्ठपथाः परः पक्षस्तत्रापि च विशेषतः । पञ्चम्यूर्ध्वं तु तत्रापि दशम्यूर्ध्वं ततोऽप्यति” ॥ इति ।
“ मघायुक्ता तु तत्रापि राजन्नुक्ता त्रयोदशी” ॥ इति ।

श्लोकगौतमः

“ कन्यागते सवितरि यान्यहानि तु षोडश । ऋतुभिस्तानि तुल्यानि सम्पूर्णतैरदक्षिणैः” ॥ इति ।
एते च पक्षाः शक्तितो व्यवस्थाप्याः । ‘ तिथिवृद्धौ षोडश सान्ये पञ्चदश ’ इति माधवः ।

१५ ‘ प्रौष्ठपथा सह ’ इति हेमाद्रिः । तत्त्वं तु देवल आह

“ अहःषोडशकं यत्तु शुक्लप्रतिपदा सह । चन्द्रक्षयाविशेषेण सापि दर्शात्मिका स्मृता” ॥ इति ।
अत्र “ नभस्यस्यापरे पक्षे तिथिपोडकं तु यत् । कन्यास्थार्कान्वितः श्रेयान् स कालः श्राद्धकर्मणि” ॥
इति शाठ्यायनिवाभ्ये ‘ संख्यायुक्तेषु समुच्चयः स्यात् ’ इति न्यायेन तिथीनां श्राद्धे
समुच्चयावगमात् । तस्य च श्राद्धावृत्तिं विनाऽनुपपत्तेरेकस्यैव श्राद्धस्य सायंप्रातरग्निहोत्रहोमस्ये-

२० वावृत्तिः । तेनानेकदिनसाध्य एक एव श्राद्धप्रयोगः तेन ब्राह्मणदेशदाक्षिणानामैक्यामिति
केचित् । वस्तुतस्तु

“ आद्रा मन्वेऽवसाने वा यत्र कन्यां रविर्वजेत् । स पक्षः सकलः पूज्यः श्राद्धपोडशकं प्रति” ॥

इति काष्णाजिनिवाक्यात् ‘ तिस्र आह्वतीर्जुहीति ’ इतिवत्कर्मणां भेद एव । यदि
वाक्यान्तरप्राप्तमेकं श्राद्धमनूय तिथिसमुच्चयो विधीयत ततो न भेदः स्यात्, प्रयुत क्रोत्पात्तिः क
२५ गुणविधिरिति त्रिनिगमनाविरहाच्छाठ्यायनिवाक्यस्याप्युत्पत्तिपरतया समुच्चितानेकतिथिविशिष्ट-
श्राद्धविधौ ‘ यद्रात्रेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां पौर्णमास्यां चाच्युतो भवति ’ इत्यत्र समुच्चितानेक-
कालत्रिशिष्टकर्मविधिकृतभेदवदिहापि भेद एव युक्तः । एवं च देशब्राह्मणादीनामपि भेदो
भवतीति दिक् । पूर्वोक्तपञ्चम्यादिपक्षेष्वशक्तस्तु एकास्मिन्नपि दिने कुर्यात् ।

“ आपाठ्याः पञ्चमे पक्षे कन्यासंस्थे दिवाकरे ।

३० “ यो वै श्राद्धं नरः कुर्याद्विवास्मिन्नपि वासरे । तस्य संवत्सरं यावत्प्राः स्युः पितरो ध्रुवम् ” ॥
इति हेमाद्रौ नागरखण्डोक्तेः । यत् निर्णयनीपिकायाम् ‘ मृताहनि पितुर्यो वै श्राद्धं दास्यति
मानवः ’ इति द्वितीयमर्द्धमालेसि, यच्च कातीयत्येनालेसि

“या तिथिर्यस्य तातस्य मृताहे तु प्रवर्तते । सा तिथिः पितृपक्षेऽपि पूजनीया प्रयत्नतः ॥

“तिथिच्छेदो न कर्तव्यो विनाऽऽशौचं यदृच्छया । पिण्डश्राद्धं च कर्तव्यं विच्छिन्ति नैव कारयेत् ॥

“अशक्तः पक्षमध्ये तु करोत्येकदिने यदि । निषिद्धेऽपि दिने कुर्यात्पिण्डदानं यथाविधि ॥

इति तन्महानिबन्धेष्वलिसनान्निर्मूलम् । अतोऽनिषिद्धे यस्मिन्कस्मिन्नापि दिने कार्यं न तु
निषिद्धेऽपि मृताहनीति नियमः । तच्च नित्यम् ५

“आषाढ्या पञ्चमे पक्षे यः श्राद्धं न करिष्यति । शाकेनापि दारिद्र्यो वा सोऽन्त्यजत्वमुपेयति ॥”

इति तत्रैवाकरणे दोषश्रवणात् । अत्रानुपपत्तौ पक्षान्तरमाह यम

“हंसं वर्षासु कन्यास्थे शाकेनापि गृहे वसन् । पञ्चम्योरन्तरे दद्यादुभयोरपि पक्षयोः ॥” इति ।

पक्षमध्ये कथञ्चिच्छ्राद्धे न जाते तु सुमन्तुः

१०

“कन्याराशौ महाराज यावत्तिष्ठेद्धिभावसु । तस्मात्कालाद्भवेद्ये वृश्चिकं यावदागतं ॥” इति ।

अथ महालये निषिद्धकालः । तत्र सप्रहृष्टोक्त

“नन्दाश्वक्रामरव्यारभृग्वग्निपितृकालभे । गण्डे वैधृतिपाते च पिण्डास्तयाज्या सुतेभ्युभिः ॥”

नन्दाः प्रतिपद्यत्येकादश्याः । अश्वः सप्तमी । कामध्वजोदशी । आरोः मौमः । अग्निपितृ- १५
कालमानि कृत्तिकामघामरण्यः । पाताः व्यतीपातः । अत्र सप्तमीरविभौममरणीगण्डवैधृतिव्यतीपातेषु
मूलवचोऽन्वेष्यम् । वसिष्ठः

“नन्दायां भार्गवादिने चतुर्दश्या त्रिजन्मसु । एषु श्राद्धं न कुर्वीत गृही पुत्रधनक्षयात् ॥

त्रिजन्म जन्मभ ततो नवममेकोनविंश चेति । यत् ‘कर्तुंश्च पुत्रदाराणां त्रिजन्मक्षाणि चिन्त- २०
येत्’ इति तत्राकरधिन्यः । नारदः

“कृत्तिकाया च नन्दाया भृगुवारे त्रिजन्मसु । पिण्डदानं न कर्तव्यं कुलक्षयकरं यतः ॥

“त्रिजन्मसु त्रिपादेषु नन्दाया भृगुवासरे । धातृपौष्णमयोः श्राद्धं न कर्तव्यं कुलक्षयात् ॥

“सकृन्महालये काम्ये पुनः श्राद्धेऽखिलेषु च । अतीतत्रिपये चैवमेतत्सर्वं विचिन्तयेत् ॥” इति ।

वृद्धगर्ग

२५

“प्राजापत्ये च पौष्णे च पित्रर्क्षं मार्गवे तथा । यस्तु श्राद्धं प्रकुर्वीत तस्य पुत्रो विनश्यति ॥” इति ।

प्राजापत्य रोहिणी । पौष्ण रेवती । पित्रर्क्षं मघा । अस्यापवादाद् हेमाद्राविति प्रयोगपारिजाते

“अमा पाते भरण्या च द्वादश्या पक्षमध्येके । तथा तिथि च नक्षत्र वार च न विचारयेत् ॥” इति ।

इदं च हेमाद्रिपुस्तकेषु न दृश्यते । महालयश्राद्धं चाधिमासे न कर्तव्यम्

“नमो वाऽय नभस्यो वा मलमासो यदा भवेत् । सप्तमः पितृपक्षः स्यादन्त्यत्रैव तु पञ्चमः ॥” ३०

इति नागरखण्डात् । पञ्चमसप्तमत्वे आषाढपूर्णिमात् ।

“वृद्धिश्राद्धं तथा होममन्याधेयं महालयम् । राजाभिषेकं काम्यं च न कुर्याद्भानुलाङ्घिते ॥”

इति भृशुकेश्च । तत्र विश्वेदेवास्तावद्भूरिलोचनौ । तथा चादिन्यपुराणे

“अपि कन्यागते सूर्ये काम्ये च धुरिलोचनौ ॥

कन्यागत इति कन्यासङ्क्रान्तिनिमित्तके श्राद्धं इति केचित् । तत्र तु महालये पुरुरवार्द्रवावेव । ३५

पिञ्चे देवताक्रममाह वीपदेवः

“ताताम्बाव्रितयं सपत्नजननी मातामहादित्रयं सखि स्त्रीतनयादि तातजननीस्वभ्रातरः सखियः ।

“ताताम्बात्मभागिन्यपत्यधवयुग्जायापिनासहुरुःशिष्यासाःपितरो महालयाविधौ तीर्थे तथा तर्पणे” इति ।

ताताम्बाव्रितयं पित्रादिप्रयं मात्रादित्रयं च । मातामहादित्रयं सखीति सपत्नीकमिति

५ प्रयोज्यम् । अपत्यधवयुगिति सापत्यां सधवामित्यर्थः । अत्र पार्वणत्रयं कार्यम् । तथाच श्राद्धहेमाद्रौ

“महालये गयाश्राद्धे वृद्धौ चान्वष्टकासु च । नवदैवत्यमत्रेष्टं शेषं पाट्पौरुषं विदुः” ॥

समर्थस्य तु द्वादशदैवत्यम् । तथा च द्वैतनिर्णये निगम

“महालये गयाश्राद्धे वृद्धौ चान्वष्टकासु च । शेषं द्वादशदैवत्यं तीर्थे प्रोष्ठे मपासु च” ॥ इति ।

क्रमान्तरं प्रघट्टके स्मृत्यन्तरे

१० “आदौ पिता ततो माता सपत्नजननी तथा । मातामहाः सपत्नीकाः स्वपत्नी तदनन्तरम् ॥

“सुतभ्रातृपितृव्याश्च मातुलाश्च सभार्यकाः । दुहिता भगिनी चैव दौहित्रो भागिनेयकः ॥

“पितृध्वसा मातृध्वसा श्वशुरो गुरुरार्थिनः” ॥ इति ।

क्रमान्तरं प्रयोगपारिजाते सम्यहे

“पितृमातृमातामहाः पितृव्यो भ्रातरः सुतः । पितृध्वसा मातुलश्च तद्भागिन्यः स्वजामयः” ॥

१५ “भार्याभागिन्यो दुहिता श्वशुरा भावुका स्तुपाः । शालको गुरुचार्यः स्वामी मित्रं यथाक्रमम्” इति ।

स्वजामयः स्वभागिन्यः । भावुका भगिनीपतयः । एतेषां क्रमाणांमैच्छिको विकल्पः ।

पित्रादिभिन्नानां तु महालये एकोद्दिष्टमेव “उपाध्यायो गुरुः श्वश्रूः पितृव्याचार्यमातुलाः ॥

“श्वशुरभ्रातृतःपुत्रा ऋत्विक्शिष्यस्वपोषकाः । भगिनी स्वामिदुहितृजामातृभगिनीसुताः” ॥

२० इत्युपक्रम्य

“सखिद्रव्यदशिष्याद्यास्तीर्थे चैव महालये । एकोद्दिष्टेन विधिना पूजनीयाः प्रयत्नतः” ॥

इति हेमाद्रौ पुराणोक्तेः । सुमन्तरापि “सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यत्र यत्र प्रदीयते ।

“भ्रात्रे भगिन्यै पुत्राय स्वामिने मातुलाय च । मित्राय गुरवे श्राद्धमेकोद्दिष्टं न पार्वणम्” ॥ इति ।

सपत्नमातुरप्येकोद्दिष्टमेव । तथा चैतत्प्रक्रमे हेमाद्रौ जातृकण्यः

२५ “सपिण्डीकरणादूर्ध्वं पित्रोरेव हि पार्वणम्” । अत्र पार्वणैकोद्दिष्टयोः क्रममाह मरीचिः

“यद्येकत्र भवेत्स्यातामेकोद्दिष्टं च पार्वणम् । पार्वणं त्वमिनिर्वर्त्य एकोद्दिष्टं समापयेत् ॥

“पितृव्यभ्रातमातृणामेकोद्दिष्टं न पार्वणम् । पार्वणं त्वमिनिर्वर्त्य एकोद्दिष्टं समापयेत्” ॥

पुलस्त्यः

“महालये गय श्राद्धे गतासुनां क्षयेऽहनि । तन्त्रेण श्रपणं कृत्वा श्राद्धं कुर्यात्पृथक् पृथक्” इति ।

३० यत्तु

“प्रदानं यत्र यत्रैषां सपिण्डीकरणान्परम् । तत्र पार्वणवत्कृत्यद्विकोद्दिष्टं त्यजेदुपः” ॥

इति तत्रेतादृशैकोद्दिष्टविधिना त्राघोदतव्यतिरिक्तविषयम् । बहुविप्रासंभवे चतुर्विंशतिमते

“एकस्मिन्ब्राह्मणे सर्वानाचार्यार्तास्तु पूजयेत्” ॥ इति ।

अत्र भरणीश्राद्धे गयाफलम् ।

“ भरणी पितृपक्षे तु महती परिकीर्तिता । अस्यां श्राद्धं कृतं येन स गयाश्राद्धकृद्भवेत् ” ॥

इति मात्स्यात् । महालये सप्तम्यादिषु त्रिदिनेषु माध्यावधार्यं श्राद्धम् । तथा चाष्टकान्वष्टकापूर्वेषुःश्राद्धान्यक्त्वाऽऽश्वलायनः (२।५।९) “ एतेन माध्यावर्षं प्रौष्ठपद्या अपरपक्षे ” इति ।

मध्ये वर्षासु भवं माध्यावर्षमित्यर्थः । हरदत्तस्तु माध्यावर्षमिति पपाठ । मघायुतवर्षासु ५ भवं माध्यावर्षं ‘ मघाश्राद्धम् ’ इति निर्णिनाय । अत्रत्याष्टमिनवम्योरष्टकान्वष्टकाश्राद्धे निर्णीते प्राक् । इयमेवान्वष्टकाऽक्षयनवमी सौभाग्यनवमी तु व्यवह्रियते पामरैः । न त्वत्र कर्मभेदे प्रमाणं किञ्चिदास्ति । वैष्णवानां संन्यासिनां च महालयश्राद्धं द्वादश्यां कार्यम् ।

“ यतीनां च वनस्थानां वैष्णवानां विशेषतः । द्वादश्यां विहितं श्राद्धं कुष्णपक्षे विशेषतः ” ॥ १० इति प्रतापमार्त्तण्डे संग्रहोक्तेः ।

“ संन्यासिनोऽप्यान्द्रिकादि पुत्र कुर्याद्यथाविधि । महालये तु यच्छ्राद्धं द्वादश्यां पार्वर्णं भवेत् ” ॥ इति तत्रैव याथर्थायाञ्च ।

अथ त्रयोदशीश्राद्धम् ।

मनुः (३।२७३)

१५-

“ यत्किञ्चिन्मधुना मिश्रं प्रदद्यात् त्रयोदशीम् । तदप्यक्षयमेव स्याद्दर्षासु च मघासु च ” ॥ इति एतन्मधुदानं कलौ न कार्यम्

“ अक्षता गोपशुश्रुवै श्राद्धे मास तथा मधु । देवराञ्च सुतोत्पत्तिः कलौ पञ्च विवर्जयेत् ” ॥

इति निगमोक्तेः । एतच्च दिनान्तरगतास्वपि मघासु कार्यं ‘ मघासु च ’ इति चकारात् । अत एव त्रयोदशीमघाश्राद्धयोर्भेदः । ‘ यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽभावास्यायां पौर्णमास्यां चाच्युतो २० भवति ’ इत्यत्रैव चकारादाग्नेययोर्भेदः । मघात्रयोदशयोर्भेदे तु फलाधिक्यम्

“ त्रयोदशी माद्रपदी कृष्णा मुख्या पितृप्रिया । तुष्यन्ति पितरस्तस्यां स्वयं पञ्चशतं समाः ॥

“ मघायुतायां तस्यां तु जलाद्यैरपि तोषिताः । तुष्यन्ति पितरस्तद्द्वर्षाणांमयुतायुतम् ” ॥

इति स्मृतिचन्द्रिकायां स्मृत्यन्तरात् । “ प्रौष्ठपद्यामतीतायां मघायुक्तां त्रयोदश्याम् ”

प्राप्येरयुक्त्वा

२५

“ प्रजामिष्टां यशः स्वर्गमारोग्यं च धनं तथा । नृणां श्राद्धे सदा प्रीताः प्रयच्छन्ति पितामहाः ” ॥

इति पारिजाते शांलोक्तेः । अत्र त्रयोदशीश्राद्धं नित्यमपि “ प्रौष्ठपद्यामतीताया तथा

कृष्णा त्रयोदशी ” इति कालानुक्त्वा “ श्राद्धमेतेष्वकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते ” । इति

कालहेमाद्रौ विष्णुधर्मोत्तरात् ।

मघाश्राद्धे चाविभक्तानामपि पृथगाधिकारः ।

३०

“विभक्ता वाऽविभक्ता वा कुर्युः श्राद्धं पृथक् पृथक् । मघासु च ततोऽन्यत्र नाधिकारः पृथग्विना” ॥ इति हेमाद्रौ स्मृतेः । इदं च गजच्छायेति निरणायि गजच्छायानिर्णय प्राक् । मघात्रयोदशी-योगे त्विदं श्राद्धमधिमासेऽपि भवति । तथा च काठकशृष्टे

“ मघात्रयोदशीश्राद्धं प्रत्युपस्थितिहेतुकम् । अनन्यगतिकत्वेन कर्तव्यं स्यान्मलिम्लुचे ” ॥ इति ।

५ केवलमघाप्रयुक्तं केवलत्रयोदशीप्रयुक्तं तु न भवति । शुद्धमासेऽपि तयोः संभवेन सगतिक्त्वात् । अत एव ‘ प्रत्युपस्थितिहेतुकमनन्यगतिकत्वेन ’ इति च हेतुनिर्देशोऽपि सद्गच्छते । यत् वामनपुराणे “ त्रयोदश्यां तु वै श्राद्धं न कुर्यात्पुनवान् गृही ” ॥ इति । यच्चारिणः

“त्रयोदश्यां कृष्णपक्षे यः श्राद्धं कुरुते नरः । पञ्चत्वं तस्य जानीयाज्ज्येष्ठपुत्रस्य निश्चितम्” ॥ इति ।

१० तत्पुत्रवद्गृहस्थस्य मघायुक्तत्रयोदश्यां सपिण्डकश्राद्धनिषेधपरम् । अत एव प्रतापमार्तण्डे बृहत्पराशरः

“ मघायुक्तत्रयोदश्यां पिण्डनिर्वपणं द्विजः । ससन्तानो नैव कुर्यान्नित्यं ते कषयो विटः ” ॥ इति ।

यत्तु हेमाद्रौ नागरखण्डे

“असन्तानस्तु यस्तस्य श्राद्धोक्ता त्रयोदशी । सन्तानयुक्तो यः कुर्यात्तस्य वंशक्षयो भवेत्” ॥ इति ।

१५ तदपि सपिण्डकश्राद्धनिषेधपरम् । यत्तु काष्णार्जिनिः

“ श्राद्धं नैवैकवर्गस्य त्रयोदश्यामुपकमेत् । न तृप्तास्तत्र ये यस्य प्रजा हिंसन्ति नस्य ते ” ॥ इति ।

“ पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा अपि ” ॥

इति धौम्यवाक्येन मातामहाप्राप्तावपि ‘ भ्रमप्राप्तैकपार्वणनिषेधार्थम् ’ इति हेमाद्रिः ।

यत्तु भ्रमप्राप्तनिषेधे वचोनेत्यर्थ्याज्जीवन्मातामहामहवर्गकं प्रत्ययं निषेधस्तस्यैकवर्गयजनप्राप्तेरिति ।

२० तत्र औत्तरार्द्धिकार्थवादासङ्गतेः । युक्तं तु

“यावत्किञ्चिस्वर्गहोक्तं यस्य कर्म प्रचोदितम् । तस्य तावति शास्त्रार्थं कृते सर्वः कृतो भवेत्” ॥

इति वाक्येन येषां सूत्रे मातामहा नाम्नातास्तान्प्रति सामान्यतः प्राप्तस्यैकपार्वणस्य निषेधार्थमिदमिति । अत्र मघात्रयोदशीयुगादिश्राद्धानां तन्त्रता महालयश्राद्धकरणपक्षे तु तैनेवेषां प्रसङ्गसिद्धिः । बह्वुदेवत्यत्वसपिण्डत्वादिभिर्विशेषग्रहणात् महालयश्राद्धस्यापि तन्त्रत्वोक्तिस्तु

२५ कस्यचिन्मूर्त्तस्य प्रलापत्वाद्बुद्ध्यया । इति महालयत्रयोदशी ।

अथात्र चतुर्दश्यामवेषमतानामेकोद्दिष्टमुक्तं प्राक् । तत्र ‘ विश्वेदेवा अपि भवन्ति ’ इति स्मत्यर्थसारे प्रयोगपारिजाते च

“ प्रेतपक्षे चतुर्दश्यामेकोद्दिष्टं विधानतः । दैवयुक्तं तु तच्छ्राद्धं पितृणामक्षयं भवेत् ॥

“ तच्छ्राद्धं दैवहीनं चेत्युत्रदारघनक्षयः ” ॥ इति ।

३० महालये चतुर्दशीश्राद्धं लुप्तं चेद्भृशिकदर्शनपर्यन्तं यस्मिन् कस्मिंश्चिदिने एकोद्दिष्टविधिनेव कार्यम् । यथाप्राप्त एव गौणकालविधानात् । एतेन टोडरानन्दीया पार्वणोत्तरपारता । अमाया रवीन्दू हस्तस्यौ चेतसा गजच्छायेत्युक्तं प्राक् ।

आश्विनसितप्रतिपदि मातामहश्राद्धमुक्तं हेमाद्रौ

“जातमात्रोऽपि दौहित्रो विद्यमानेऽपि मातुले । कुर्यान्मातामहश्राद्धं प्रतिपद्याश्विने सिते ” ॥

इति स्मृतैः । जातमात्रोऽधिकारी जात इत्यर्थः । “जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्र्णवा जायते ” इत्यत्रेणाधिकारी जायमान इत्यर्थः । तेनोपनयनात्प्रागेतच्छ्राद्धानुष्ठानमिदानीन्तनानां उराचार एव । एतच्च जीवत्पितृक एव कुर्यादिति साम्प्रदायिकाः । एतच्च सपिण्डकमेव कार्यम् । यत्तु

“मुण्डनं पिण्डदानं च प्रेतकर्म च सर्वशः । न जीवत्पितृकः कुर्याद्दुर्विणीपतिरेव च ” ॥

इति दक्षस्मृतिस्थमिति कश्चिद्विलेख तद्दक्षस्मृतौ ग्रन्थान्तरे चाभावाभिर्मूलम् । यत्त्वस्याः सङ्गव-
स्यापित्वबोधकं वचः

“प्रतिपद्याश्विने शुक्ले दौहित्रस्वेकपार्वणम् । श्राद्धं मानामहं कुर्यात्सपिता सङ्गवे सदा ” ॥ इति । १०
ताभिर्मूलम् । क्षयाहस्य श्राद्धकालत्वमाह व्यासः

“मासपक्षतिथिसृष्टे यो यस्मिन् प्रियतेऽहनि । प्रत्यब्दं तु तथाभूत क्षयाहं तस्य तं विदुः” ॥ इति ।
संन्यासिनां तु क्षयाहे पार्वणमेव नैकोद्दिष्टम् । तथा च प्रचेताः

“एकोद्दिष्टं यतेर्नास्ति त्रिदण्डग्रहणादिह । सपिण्डीकरणाभावात्पार्वणं तस्य सर्वदा ” ॥ इति । १५
पक्षतिथिविशेषतोऽपि पार्वणनियमो मिताक्षरायां स्मृतौ

“अमावास्या क्षयो यस्य पितृपक्षेऽपि वा पुनः । पार्वणं तत्र कर्तव्यं नैकोद्दिष्टं कदाचन” ॥ इति ।
इदं च ‘अनाकारम्’ इति विज्ञानेश्वरः । शंखस्मृतिर्मूलमिति माधवः । शिष्टाचारोऽप्येत-
द्धान्यानुसारी । अमावास्यामहालयभिन्नक्षयाहे संन्यासिमिजानां पार्वणेकोद्दिष्टयोर्विकल्पः ।
वचनद्वैविध्यात् । तथा च शातातपः

“सपिण्डीकरणं कृत्वा कुर्यात्पार्वणवत्सदा । प्रतिसंवत्सरं विद्वान् छागलेयोदितो विधिः ” ॥ इति ।
यमस्तु

“सपिण्डीकरणादूर्ध्वं प्रतिसंवत्सरं सुतैः । मातापिनोः पृथक् कुर्यादेकोद्दिष्टं क्षयेऽहनि ” ॥

इति । अत्र ‘कुलाचाराव्यवस्था’ इति मिताक्षरायाम् ।

आदिदिकादिषु मातामहपर्युदासमाह कात्यायनः

‘कर्पूसमन्वितं मुक्त्वा तथाऽऽद्यं श्राद्धघोडशम्प्रत्यादिदिकं च शेषेषु पिण्डाः स्युः पडिति स्थितिः’ इति ।
कर्पूसमन्वितं सपिण्डनम् । तत्र कर्पूसंज्ञकगर्तविधानात् ।

इति श्राद्धकालाः ।

क्षयाहाज्ञाने तु क्षयाहश्राद्धं प्रकृत्याह बृहस्पतिः

“न ज्ञायते मृताहश्चेत्प्रमति प्रोषिते सति । मासश्चेत्प्रतिविज्ञातस्तदर्शो स्यान्मृताहनि ” ॥ ३०

‘तदर्शो एव मृताहनि’ इति सामानाधिकरण्यम् । तदर्शो एव मृताह इत्यर्थः । भरीचिस्तु

“श्राद्धविघ्ने समुत्पन्ने अविज्ञाते मृतेऽहनि । एकादश्या तु कर्तव्यं कृष्णपक्षे विशेषतः ” ॥ इति ।

अमावास्याैकादश्यास्तु विकल्पः । ‘विशेषतः’ इत्यस्या शुकपक्षेऽपीति हेमाद्रिः ।

दिनाज्ञाने मासाज्ञाने च भविष्यत्पुराणे

“ दिनमेकं न जानाति मासं नापि कदाचन । कार्यं तेन अमायां वै श्राद्धं माघेऽथ मार्गके ” ॥

कदाचन न जानातीत्यनुपद्मः । प्रस्थानमासतद्दिनज्ञाने तु तदेव ग्राह्यम् । तथा च बृहस्पतिः
“ दिनमासौ न विज्ञातो मरणस्य यदा पुनः । प्रस्थानदिनमासौ तु ग्राह्यौ पूर्वोक्त्या दिशः ” ॥ इति ।

५ प्रास्थानिक्रमासदिवसाज्ञाने तु भविष्योत्तरे “ मृतवार्ताश्रुतेर्ग्राह्यौ पूर्वोक्तक्रमेण तु ” इति ।
मरणाश्रवणे तु जातूकर्ण्यः

“ पितरि प्रोषिते यस्य न वार्ता नैव वाऽऽगतिः । उर्ध्वं पञ्चदशाहर्षात्कृत्वा तत्प्रतिरूपकम् ॥

“ कुर्यात्तस्य च संस्कारं यथोक्तविधिना ततः । तदादीन्येव सर्वाणि प्रेतकार्याणि संचरेत् ” ॥ इति ।

अत्र प्रोषित इत्येव विवक्षितं तेन तद्विशेषणं पितरीत्यविवक्षितम् । अनुवाद्यविशेषणत्वात् ।

१० तदादीन्येव दाहदिनप्रमृतीन्येव संचरेत्कुर्यादित्यर्थः । एवं च दाहदिनमेव क्षयाहस्थाना-
पन्नमिति तात्पर्यम् । बृद्धबृहस्पतिः

“ यस्य न श्रूयते वार्ता यावद्दाहशरत्सरम् । कुशपुत्रकदाहेन तस्य स्यादवधारणम् ” ॥

प्रेत्क्रियोत्तरमागते विशेषो बृद्धमनुना दर्शितः

“ प्रोषितस्य यदा कालो गतश्चेद्दाहशब्दिकः । प्राप्ते त्रयोदशे वर्षे प्रेतकार्याणि कारयेत् ॥

१५ “ द्वादशाहं व्रतं कुर्याच्चिरात्रमथवाऽस्य तु । स्नात्वोद्गृहेततो भार्यामन्या वा तद्भावतः ॥

“ जीवन्त्यादि स आगच्छेत् घृतकुम्भे नियोजयेत् । उद्धृत्य स्नापयित्वाऽस्य जातकर्मादि कारयेत् ॥

“ अग्नीनाघाय विधिवद् ब्रात्यस्तामेन वा यजेत् ॥

“ अथेन्द्राग्नेन पशुना गिरिं गत्वा च तत्र तु । इष्टिमायुष्मतीं कुर्यादीप्सिताश्च कर्तुंस्ततः ” ॥ इति ।

आशौचेन श्राद्धप्रतिबन्धे विशेषः पट्त्रिंशन्मते

२० “ मासिकाब्दे तु संप्राप्ते अन्तरा मृतसूतके । कार्यं वदन्ति शुद्धयन्ते दर्शं वाऽपि विशेषतः ” ॥ इति ।

विशेषत इत्युक्त्या शुक्लपक्षोऽप्यनुज्ञायत इति हेमाद्रिः । अत्रिः

“ तद्दहश्चेत्प्रदुष्येत केनचित्सूतकादिना । सूतकानन्तरं कार्यं पुनस्तदहरेव वा ” ॥ इति ।

तद्दहश्चेत्तरमासगते तस्मिन्नेव दिन इत्यर्थः । अत्राशौचान्त आद्यः पक्षः मुख्यकालप्रत्यासत्तेः ।

ततो दर्शः । ततः कृष्णैकादशी । ततः शुक्ला । तत उत्तरमासे तद्दहरिति हेमाद्रिः । केचित्त

२५ पुनस्तद्दहरेव वेति पक्षो मासिकपरो न त्वनुमासिकपरोऽपि ।

“ एकोद्दिष्टे तु संप्राप्ते यदि विघ्नः प्रजायते । अन्यस्मिस्तत्तिथौ तस्मिन् श्राद्धं कुर्यात्प्रयत्नतः ” ॥

इति देवलेनैकोद्दिष्ट एव मासान्तरस्थतद्दहर्विधानात् । एकोद्दिष्टत्वं तु मासिकानामेव न
त्वनुमासिकानामिति । अन्यस्मिन्मासान्तरे तत्तिथौ मरणतिथौ तस्मिन्कृष्णे शुक्ले वेत्यर्थ

इत्याहुः । वस्तुतस्तु आब्दिकस्य पूर्वमेकोद्दिष्टरूपत्वमप्युक्तम् । अनुमासिकानामपि तानि प्रक्रम्य

३० “ यो यथा वार्षिकं कुर्यात्तथा कुर्यात्स तान्यपि ” इतिवाक्येनैकोद्दिष्टरूपता स्पष्टा । अतो

वार्षिकमासिकानुमासिकानि यदैकोद्दिष्टरूपाणि क्रियन्ते तदा मासान्तरस्थतत्तिथौ कार्याणि ।

यदा तु पार्वणानि तानि तदा मृतातिथिदर्शकृष्णशुक्लैकादस्यः कालाः । यदपि

“ देये पितृणां श्राद्धे तु आशौचं जायते यदा । आशौचे तु व्यतिक्रान्ते तेभ्यः श्राद्धं प्रदीयते ” ॥

इति ऋष्यशृङ्गोक्तेराशौचान्तमात्रपरत्वात् तद्विषयो मासान्तरगततिथिरूपः काल इत्याहुः

तत्र । पूर्वोक्तात्रिवचने आशौचविघ्ने मासान्तरगततत्तिथिरूपकालोक्तिविरोधात् । यदपि माधवदृ-
सिंहौ मासिकमाशौचे सति तदन्ते आशौचभिन्नविघ्ने पुनस्तदहरेव । पटत्रिंशन्महतवचोगत-
मासिकपदं त्वनुमासिकपरम् । अत आशौचे सति तदनुमासिकमाब्धिकं वा तदन्ते दर्शं कृष्णायां
शुक्लायामेकादश्यां वा इति चत्वारः पक्षा इत्याहत्तु । तदप्यनेनैव परास्तम् । प्रमाणाभावाच्च ।
हारीतः

“ श्राद्धविघ्ने द्विजातीनामामश्राद्धं प्रकीर्तितम् । अमावास्यादि नियतं माससंघत्सराहते” ॥ इति ।
माससंघत्सराणामासिकसांघत्सरिकात् । एतद्विघ्नं नियतं नित्यममावास्याधामेन
कार्यमित्यर्थः । श्राद्धविघ्नोऽत्र पत्नीरजोदर्शनम् ।

“ अपत्नीकः प्रवासी च भार्या यस्य रजस्वला । सिद्धात्त्वेन न कुर्वीत आमं तस्य विधीयते” ॥
इत्युशानोवाक्यात् । आमाभावे तु व्यासः

“ द्रव्याभावे द्विजाभावे प्रवासे पुत्रजन्मनि । हेमश्राद्धं प्रकुर्वीत यस्य भार्या रजस्वला ” ॥ इति ।
इदं चामात्रहेमविधानममावास्यादिश्राद्धविषयम् । क्षयाहश्राद्धं तु रजोदर्शनात्पञ्चमदिनकार्यम्
“ मृतेऽहनि तु संप्राप्ते यस्य भार्या रजस्वला । श्राद्धं तत्र न कर्तव्यं कर्तव्यं पञ्चमेऽहनि ” ॥

इति श्लोकगौतमोक्तेरेतदानुपूर्वकस्मृत्यन्तराच्च । यत्तु हेमाद्रिः ‘ भर्तुः पत्न्या सह
श्राद्धाधिकाराद्रजोदशनेन तस्या अधिकारप्रतिबन्धे भर्तुरप्यनधिकारात्प्रतिबन्धं श्राद्धं कदा कार्य-
मित्याकांक्षायां पञ्चमदिनविधिः ’ इत्याह । तन्न । यदा हि पत्युः पत्न्याश्चाऽहवनीयत्वादि-
कामनयाऽऽधानेऽधिकारः सिद्धस्तदा कर्तव्यपतिविद्ययैव कर्मानिर्वाहे तस्या अव्यक्तविध्याऽऽप्यनपरि-
जिहीर्षया सहाधिकार उपपद्यते । तस्या आहवनीयत्वाद्यकामनायां तु न सहाधिकारः । भर्ताधि-
कारिके केवलमाज्यावेक्षणार्थं कर्तृत्वमात्रं तस्या अव्यर्थादिव होमादौ । एवमाहवनीयादिसाधयेषु
दर्शपूर्णमासादिविधिषु पत्न्याः फलकामनायां सहाधिकारः । तदभावे तु पत्युरेवाधिकारः । २०
पत्न्यास्तु केवलमाज्यावेक्षणार्थं कर्तृत्वमात्रं नाधिकारः । मण्डनोक्ते ‘ तुल्य एवाधिकारः
स्यात् अधिकारेऽपि वैषम्यम्’ । इत्यधिकारगते साम्यवैषम्योक्ती अप्येतदभिप्राये एव ।

न च भर्तुः कामनाभावाननाधिकारे पत्न्याश्च तत्सत्त्वेनाधिकारे पतिं विना तस्या एव केवलं
प्रयोगोऽस्तिविति वाच्यम् । अपूर्वविद्याकल्पनगौरवात् । पत्युस्तु रोगनाशेष्ट्यादाविव तस्या आधि-
कारं विनाऽप्यप्रतिषिद्धोऽधिकारः । न च फलऽवाम्यधिकारिपर्यायपतिशब्दाद्भ्रूयमानादेशोऽप्यस्या-
भ्यां पत्नीशब्दसिद्धेर्गमिन् प्रयोगे तस्या आज्यावेक्षणार्थिकर्तृत्वं तन्निरूपित एवोपस्थिति-
लाघवात्पत्नीशब्देनाधिकारो गम्यते इति वाच्यम् ‘पत्नी भर्तुर्धनहरी, पत्नी दुहितरश्चैव, असुताश्च
पितुः पत्न्यः’ इत्यादिषु पत्नीशब्दस्य फलस्वाम्ययोग्यतामात्रे दर्शनात्पत्यु रोगनाशेष्ट्यादौ च
तस्याः फलोपधानसंभवेन योग्यतामात्रस्यावश्यमङ्गीकार्यत्वात्सर्वत्र योग्यतयैव निर्वाहः । तदव-
च्छेदकं तूदात्वमेव । किञ्च—सर्वत्रापि भुज्यमान एव फले तत्स्वाम्यरूपाधिकारः फलोपहितः । २०
ऋतुप्रयोगादौ तु तथोग्यतामात्रमेव न फलोपधानम् । योग्यतावच्छेदके परमननुगमः । यथा बृह-
स्पतिसवे ब्राह्मणत्वं राजसूये क्षत्रियत्वम् । एवमिहोदात्वमिति न कश्चिद्विशेषः । निरणायि चैर्दं
मयाऽध्ययनवादे सप्रपञ्चमिति नेह वित्तरः । पत्याधिकारिकेषु तु तत्पितृमातृभ्रात्रादिदेवत्येषु
तस्या अनधिकारः ।

“ प्रतिसंवत्सरं कार्यं मातापित्रोर्मृतेऽहनि । पितृव्यस्याप्यपुत्रस्य भ्रातृज्येष्ठस्य चैव हि ” ॥

इति सप्तम्वान्धिकार्थकपितृमात्रादिपदगर्भदेवीपुराणादिवचसां तां प्रत्यप्रवृत्तेः । अधिकाराभावे च तद्वत् साहित्यं गर्भप्रावेणोऽत्र गलितम् । “ पाणिग्रहणाद्धि सहस्रं कर्मसु तथा पुण्यफले च ” इति स्मृतिस्तु दार्शपौर्णमासिकादौ सहाधिकारमेवानुवदति नान्यत्र विधत्ते । अतः पूर्वोक्त-

५ वचनेनैव क्षयाहादिनाथः । पञ्चमदिनविधिश्च न सहाधिकारबलेन । अत्र कालादर्शानुयायिनः “ अपुत्रा तु यदा भार्या संप्राप्ते मर्तुराब्दिके । रजस्वला भवेत्सा तु कुर्यात्तपश्चमेऽहनि ” ॥

इति कालादर्शलिखितश्लोकगौतमवाक्यस्य मृतश्राद्धाधिकारिणीं भार्यां प्रति प्रवृत्तदेकमूलकल्पनालापनेन ‘ मृतेऽहनि ’ इत्यत्रापि यस्य कर्त्री भार्येति व्याख्येयमित्याहुः । माधवस्तु मतद्वयमपि लिलेख न तु किञ्चिन्निर्णय । तातचरणास्तु ‘ मृतेऽहनि ’ इति वचः पितृमातृभ्रातृ-

१० पितृव्यादिमासिकाब्दिकोमयपरम् । ‘ अपुत्रा तु ’ इति श्लोकगौतमीयं तु मर्त्राब्दिकमात्रपरम् । अतो भिन्नविषयतया नैकमूलतासंभव इत्याहुः । अयं च तेषामाशयः

“ श्राद्धं विघ्ने द्विजातीनामामश्राद्धं प्रकीर्तितम् । अमावास्यादिनियतं माससंवत्सराद्भृते ” ॥

इति ह्यारीतपर्युदस्तयोर्मासिकसावत्सरिकयोरामश्राद्धाभावे निर्णयाकाङ्क्षायाम् ‘ मृतेऽहनि ’ इत्येतदुभयविषयं नाब्दिकमात्रे श्लोकगौतमीयेनोपसंहरतुं शक्यम् । मम तु प्रतिभाति कालादर्शा-

१५ दावनयोर्द्वयोरपि वाक्ययोः श्लोकगौतमीयतया लिखनाद्योपसंहारो युक्तः सामान्यवचनानर्थक्यापत्तेः ।

ननु नेदं वाक्यद्वयं किंत्वेकस्मिन्नेव वाक्ये पाठद्वयमात्रम् । तत्र ‘ अपुत्रा तु यदा ’ इति पाठपक्षे ‘ मृतेऽहनि ’ इत्येतत्पाठतुल्यानुपूर्विकं स्मृत्यन्तरवाक्यं कथं नोपसंहियते इति चेत् । श्रुणु । एतत्पाठद्वयमपि प्रमाणत्वात्समुच्चियते संदिग्धत्वाद्दिकल्पयते वा ? नाथः । स्मृत्यन्तर-

२० वाक्यस्योपसंहारेऽपि एतत्समानार्थकस्य मतेऽहनीत्यादेः सामान्यपठितस्याऽऽनर्थक्यापत्त्या तदयोगात् । नान्यः । स्मृत्यन्तरसंवादेन ‘ मृतेऽहनि ’ इत्येतत्पाठस्यैव प्रामाण्यनिश्चयात् ‘ अपुत्रा तु यदा ’ इत्यादेः पाठस्य त्वप्रामाणिकत्वात् । यत्तु लौगाक्षिः

“ पुष्वत्स्रपि दारिषु विदेशस्थोऽप्यनग्निकः । अग्नेनैवाब्दिकं कुर्याद्धेम्ना वाऽऽभेन न क्वचित् ” ॥ इति तद्दाराणां पुष्वत्स्रवे निमित्ते वाक्यान्तप्राप्ते पञ्चमदिनरूपे कालेऽग्नेनैव कुर्यादित्येवमामहेमपरि-

२५ सङ्घ्यामात्रार्थं न मृततिथिरूपकालविधेयम् । यच्चैतस्यैवार्थस्य संग्राहकं पौष्येयं वाक्यम्

“ विदेशगो वा विगताग्निको वा रजस्वलायामपि धर्मपत्न्याम् ।

“ श्राद्धं मृताहे विदधीत पाकैर्नाभेन हेम्ना न तु पञ्चमेऽहनि ” ॥ इति तदपि मृताहे रजस्वलायां धर्मपत्न्यां सत्यां श्राद्धं नाभेन हेम्ना न । पञ्चमेऽहनि तु पाकैर्विदधीत इत्येवं व्याख्येयम् । यत्तु पारिजातादौ

३० “ रजस्वलायां भार्यायां क्षयाहं यः परित्यजेत् । स वै नरकमाप्नोति यावदाभूतसंप्लवम् ’ ॥

“ मासिकानि सपिण्डानि अमावास्यां तथाब्दिकम् । अग्नेनैव तु कर्तव्यं यस्य भार्या रजस्वला ” ॥ इति तदप्यनापद्यामहेमपरिसंख्येयामात्रार्थम् । आब्दिकं तु पञ्चमेऽहनि अग्नेनैवेति सर्वं शिष्यम् । ग्रहणे भोजननिषेधप्रयोजकवेद्यमध्ये ग्रहणकाले चाऽऽब्दिकश्राद्धप्राप्तौ भोक्तृब्राह्मणलालामेऽग्नेनैव कार्यं तदलामे आम्रेन हेम्ना वा । तथा च गोभिलः

“ दक्षो रविग्रहे वित्रोः प्रत्यान्द्रिकमुपस्थितम् । अत्रेनासंभवे हेष्ठा कुर्यादामेन वा सुतः ” ॥ इति ।
 अत्र ग्रहे प्रत्यान्द्रिकमुपस्थितमित्येवोद्देश्य समर्पकम् । तेन रविग्रहे वित्र्यतिरिक्तस्यापि चन्द्रग्रहेऽपि
 पित्रादीनां सर्वेषामन्नादिभिर्भय्यासंभवं विहितमेव कार्यम् । एवं मासिकमपि न्यायसाम्यात् ॥
 यत्तु पठन्ति ‘ ग्रहणात्तु द्वितीयेऽह्नि रजोदोषात्तु पञ्चमे’ इति तन्निर्मूलम् ।
 अथ श्रद्धे कालनिषेधः । स्कान्दे “ उपसन्ध्यं न कुर्वीत पितृपूर्जां कथञ्चन ” ॥ इति । ५
 विष्णुः (७७-८.)

“सन्ध्यारात्रयोर्न कर्तव्यं श्राद्धं खलु विचक्षणैः । तयोरपि च कर्तव्यं यदि स्याद्राहुदर्शनम्” इति ।
 सन्ध्यामाह योगियाह्वयस्क्यः

“ उद्यात्माक्तनी सन्ध्या मुहूर्तद्वयमुच्यते । सायंसन्ध्या त्रिषटिका हस्तादुपरि मास्वतः ” ॥

अथ पिण्डदाने कालनिषेधः । ब्रह्मपुराणे

“ यदा च श्रोत्रियोऽन्येति गृहं वेदविद्भिश्चित् । तेनैकेन तु कर्तव्यं पिण्डनिर्वपणादृते ” ॥

बृहत्पराशरः

“ युमादिषु मघायां च विपुवेऽप्ययनेऽथ वा । मरणीषु च कुर्वीत पिण्डनिर्वपणं न हि ” ॥ इति ।

कृत्यरत्ने बृहद्गौर्म्यः

“ पौर्णमासीषु सर्वासु निविद्धं पिण्डपातनम् । वर्जयित्वा श्रौतपदीं यथा दर्शस्तथैव सा ” ॥ इति । १५
 अस्य समूलत्वं विमृश्यम् । ज्योतिःपराशरः

“ विवाहे विहिते मासांस्त्यजेयुर्द्वादशैव हि । सपिण्डाः पिण्डनिर्वापं मौञ्जीबन्धे षडेव हि ” ॥ इति ।

कचित्प्रतिप्रसवमप्याह स एव “महालये गयाश्राद्धे मातापित्रोः क्षयेऽहनि ।

“ यस्य कस्यापि मर्त्यस्य सपिण्डीकरणे तथा । कृतोद्वाहोऽपि कुर्वीत पिण्डनिर्वपणं सदा ” ॥ इति ।

अपिण्डके स्वधावाचनमपि प्रतिषेधति बृहद्शातातपः

“ पिण्डनिर्वापराहितं यत्तु श्राद्धं विधीयते । स्वधावाचनलोपोऽत्र... ” ॥ इति ।

इति पिण्डदाननिषेधकालः ।

अथ श्राद्धदेशाः । विष्णुधर्मोत्तरे

“ दक्षिणाप्रवणे देशे तीर्थादी वा गृहेऽपि वा । भूसंस्कारादिसंयुक्ते श्राद्धं कुर्याद्विचक्षणः ” ॥

दक्षिणाप्रवणे दक्षिणतोऽवन्तते । भूसंस्कारो मार्जनलेपनादिः । शङ्खः

“ भोगजाभवाद्भिस्तृष्ट्यै कुरिमाया तथा भुवि । न कुर्याच्छ्राद्धमेतेषु पाग्व्याशुचिमृमिषु ” ॥

कुरिमायामट्टालिकादी । पारक्यासु परगृहीतासु । ताश्च गोष्ठारामाद्यो न पुनस्तीर्थादिसथानानि ।

तथा चादित्यपुराणे

“ अट्टवी पर्वताः पुण्या नदीतीराणि यानि च । सर्वाण्यस्वामिकान्याहुर्न हि तेषु परिग्रहः ” ॥ इति ।

“ श्राद्धस्य पूजितो देशो गया गङ्गा सरस्वती । कुरुक्षेत्रं प्रयागं च नेमिपं पुष्करं तथा ” ॥ २०

दयासः—“पुष्करेश्वक्षयं श्राद्धं जपहोमतर्पांसि च । महोदधौ प्रयागे च काश्वां च कुरुजाङ्गले” ॥ इति

ब्रह्माण्डपुराणे श्राद्धकल्पे चतुर्दशोऽध्याये

“ त्रिंशद्भूर्वर्जयेद्देशं सर्वं द्वादशयोजनम् । उत्तरेण महानया दक्षिणेन च कैकटम् ” ॥

“देशश्चैशङ्कवो नाम वर्ज्यो वै श्राद्धकर्मणि” ।

सर्वकर्मणि इति कचित्पाठः । महानदी फल्गुस्तस्यास्तीरे प्रत्येकं द्वादशयोजनानि कैकटमित्यर्थः ।
इति श्राद्धदेशः ।

अथ श्राद्धाधिकारिणः । शङ्खकात्यायनौ

- ५ “पितुः पुत्रेण कर्तव्या पिण्डदानोदकक्रिया । पुत्राभावे तु पत्नी स्यात्पत्न्यभावे तु सोदरः” ॥
पुत्रग्रहणं पौत्रप्रपौत्रयोरुपलक्षणम् । यथाह विष्णुः
“पुत्रः पौत्रः प्रपौत्रो वा भ्राता वा भ्रातृसन्ततिः । सपिण्डसन्ततिर्वाऽपि श्राद्धार्हा नृप जायते” ॥ इति ।
मनुः (१।१८०) “पुत्रप्रतिनिधीनाहुः क्रियालोपान्मनीषिणः” ॥ इति ।
पुत्रप्रतिनिधीनं दत्तकादीन् । क्रियालोपाः क्रियालोपमयादित्यर्थः । औरसादीन् द्वादशपुत्रानुपक्रम्य
१० याज्ञवल्क्योऽपि (व्य. १३२) “पिण्डदोऽशहरश्चैर्या पूर्वाभावे परः परः” इति ।
अत्र यद्यपि ‘पुत्राभावे तु पत्नी स्यात्पत्न्यभावे तु सोदरः’ इत्यौरसपुत्राभावे पत्नी
तदभावे सोदर इति क्रमः प्रतीयते तथापि पुत्रपदस्य याज्ञवल्क्यवचसा द्वादशविधपुत्रोप-
लक्षणत्वेनौरसपुत्रपत्नीरुमेऽवश्यं बाधिते सकृत्प्रवृत्तायाः किमवगुण्ठनेनेतिन्यायेन ‘पुत्रः पौत्रः
प्रपौत्रो वा’ इति विष्णुकथोः पौत्रप्रपौत्रयोरपि द्वादशविधपुत्रोत्तरं पत्न्याश्च
१५ पूर्वं निवेशः । पत्न्यभावे तु दुहिता । ‘अपुत्रस्य तु या पुत्री साऽपि पिण्डप्रदा भवेत्’ इति
ऋष्यशृङ्गोक्तेः । अत्र यद्यपि ‘पुत्राभावे तु पत्नी स्यात्’ इत्यनेन पुत्राभावे पत्न्याः ‘अपुत्रस्य
तु या पुत्री’ इत्यनेन दुहितुरधिकारप्रतीतिः पुत्राभावे पत्नीकन्ययोर्नियामकामावेन विकल्प-
प्रसक्तिः तथापि ‘योऽर्थहरः स पिण्डदायी’ (१५।३९) इति विष्णुनोक्तस्य घनग्रहणवत्त्वस्य
पिण्डदातृविशेषणस्यापीदृशविषये नियामकत्वाङ्गीकारेण वक्ष्यति । घनग्रहणाधिकारश्च ‘पत्नी
२० दुहितरश्चैव’ इत्यादिना पूर्वं पत्न्यास्तदभावे दुहितुः स्पष्ट एव । इदं चार्थहरत्वं सर्वेषां श्राद्धाधि-
कारिणां विशेषणम् । तथा सत्यविभक्तासंसृष्टसोदरसत्त्वे पत्न्या घनग्रहणेऽनधिकाराद्ग्राह्येऽ-
प्यनधिकारः स्यात् । स्याच्च दुहितृसत्त्वे तत्पुत्रादीनां मातृघनेऽनधिकाराद्ग्राह्येऽनधिकार
इति । न चेष्टापत्तिः ।
“पुत्राभावे तु पत्नी स्यात्पत्न्यभावे तु सोदरः । पुत्रेषु विद्यमानेषु नान्यं वै कारयेत्तत्रायम्” ॥
२५ इत्यादिवचनेः पत्नीपुत्रयोरैवाधिकाररयेष्टत्वात् । दुहितृभावे दौहित्रः । तथा च स्मृतिसिद्धग्रहे
“पुत्रः कुर्यात्पितुः श्राद्धं पत्नी तु तदसन्निधौ । घनहार्यथ दौहित्रस्तद्भ्राता चाऽथ तस्मृतः” ॥
चशब्दाद्दुहिता ।
“भ्रातुः सहोदरो भ्राता कुर्याद्वाहादि तस्मृतः । ततस्त्वसोदरो भ्राता तदभावे तु तस्मृतः” ॥
दौहित्रो ज्येष्ठ इत्यर्थः । तद्भ्राता कनिष्ठ इत्यर्थः । यत् ‘भ्रातृशब्देनासोदरभ्रातृव्याख्यानं तदा-
३० चारविरोधात्तत्सुतशब्देन च दौहित्रसत्त्वंभ्रातृसुतग्रहणेन भ्रातृपुत्रादौ सत्यत्यन्तविप्रकृतस्य
क्रियाप्रसक्तेरुपेक्षार्थायम् । अत्र यद्यपि घनहारिण एव दौहित्रस्याधिकारः प्रतीयते तथापि
केवलोऽपि कुर्यात् । तथा च भविष्यत्पुराणे
“यथा व्रतस्थोऽपि सुतः पितुः कुर्यात्क्रियां नृप । उदकाद्या महाबाहो दौहित्रोऽपि तथाऽर्हति” । इति ।
यथा व्रतस्थ सुतः पितुः क्रियां कुर्यादेवमघनहरोऽपि दौहित्रो मातामहस्य कुर्यादित्यर्थः ।
३५ व्यवहितभ्रातृपत्न्यस्य प्यभावे पिता । तता माता । तद्वक्तं तत्रैत्र

तत्तृतीयवर्षकृतचूडाविषयम् । यत्तु नव्यैर्व्याघ्रवचनं मन्त्रवचनविरोधादानादृतमित्युक्त्वा प्रथमवर्षकृतचूडाविषयव्याख्यानमपि उक्तं सुमन्त्रवचने 'यदि च स्यान्नित्सरः' इति पृथगुपादाना-
द्वर्षत्रयात्पूर्वमपि कृतचूडस्य मन्त्रवदधिकारावगमादयुक्तमित्युक्तं तदयुक्तम् । विधेयकर्तृ-
विशेषणद्वयस्यापि विवक्षितत्वेन त्रिवर्षकृतचूडस्यैव मन्त्रवर्षादेऽधिकारात् । त्रित्सरत्वस्य पृथ-
५ गुपादानं तु प्रथमादिवर्षव्यावृत्त्यर्थमिति स्पष्टमेव । प्रथमवर्षस्याप्याग्निदानं समन्त्रकमन्यदमन्त्र-
कम् । तथा च कात्यायनः

“अभंस्कृतेन यत्नाच्च ह्यग्निदानं समन्त्रकम् । कर्तव्यमितरत्सर्वं कारयेदन्यमेव हि ” ॥ इति ।
अत्र कारयेदिति मन्त्रपाठपरं न त्वोर्ध्वदेहिकपरम् । यद्वाऽऽशकपरम् । अत एव

“यज्ञेषु मन्त्रवत्पत्नी कर्म कुर्याद्यथाविधि । तथोर्ध्वदेहिके सा हि मन्त्रार्हा धर्मतः स्मृता ” ॥

१० इति स्कान्दे सामान्यतो मन्त्रवदधिकारः सङ्गच्छते । अग्निदानेऽप्यकृतचूडस्य नाधिकारः-

“पुनः स्वोत्पत्तिमात्रेण संस्कर्षादृणमोचनात् । पितरं नाब्दिकाच्चौरात्पितृमेषेन कर्मणा ” ॥

इति सुमन्त्रके । कालादर्शे च स्पष्टमुक्तम् “बौलादाद्याब्दिकादर्वाद् न कुर्या पितृमेषिकम्” ॥ इति ।

एतादृशौरसपुत्राभावे तु पुत्रिकादयः । तदभावे पौत्रस्तदभावे प्रपौत्रः । यदा तु दत्तकपुत्रैरस-
पौत्रयोः समवायस्तदा तु दत्तक एव कुर्यात् । गौणस्यापि तस्य पुत्रशब्देन ग्रहणात् । तदभावे पत्नी ।

१५ तदभावे रिक्थग्राही दौहित्र । यदि रिक्थग्राही न भवति तदा 'पत्न्यभावे तु सोदर' इति वाक्यात्सोदरः
कनिष्ठ । ततस्त्वसुतस्तदभावेऽसोदरः । ततस्तत्सुतस्तदभावेऽरिक्थग्राही दौहित्रः । रिक्थग्रहाभावे
उत्कृष्टदौहित्रस्य सोदरादीना बद्धकमत्वेन मध्ये निवेशासम्भवाद्गन्ते निवेशः । यस्तु स्मृति-
सद्व्यवहारीयवाक्ये भ्रातृपुत्रोत्तरं पितुः पाठः स दौहित्रस्य रिक्थमाहित्वेऽत्र निवेशाभावाद्दुपपन्नो

नावश्यं भ्रातृपुत्रोत्तरमरिक्थग्राहिणं दौहित्रं वाघते । ततस्तत्पुत्रस्ततो यदि स्नेहस्ततो ज्येष्ठभ्रातृ-
२० पितरौ क्रमेणाधिकारिणौ । ततो माता । मातुरभावे स्नुषा । ततः क्रमेण ज्येष्ठकनिष्ठे भगिन्यौ ।

ततस्तत्पुत्रः । ततो मातुलादिः । ततः सपिण्डाः समानोदका प्रत्यासत्तिक्रमेण । ततः शिष्यात्विजौ ।
तदभावे सखा । तदभावे जामाता । अत्र 'कुलद्वयेऽपि चोच्छिन्ने स्त्रीभिः कार्या नृप क्रिया'

इति वाक्ये स्त्रीग्रहणं भार्यापरमभिप्रेत्य मातुलाद्यभावे आसुरादिविवाहोऽत्र क्रियाकारिणीति
तातत्त्वरणा । प्रमाणं त्वत्र 'सर्वाभावे स्त्रियं कुर्युः स्वमर्तृणाममन्त्रकम्' इति कालादर्श-

२५ लिखितस्कान्दवचनम् । न चेद् ब्रह्मविवाहोऽप्यग्निमिति वाच्यम्

“यज्ञेषु मन्त्रवत्पत्नी कर्म कुर्याद्यथाविधि । तथोर्ध्वदेहिके सा हि मन्त्रार्हा धर्मतः स्मृता” ॥
इत्यादिवचनेस्तस्याः समन्त्रकर्मणो विधानात् । किञ्च । 'पुत्राभावे तु पत्नी स्यादित्यनेन
तस्याः पुत्राभावे विधानेन सर्वाभावे विधानासम्भवाच्च । किञ्च । यथा 'पितुः पुत्रेण कर्तव्या
पिण्डदानोदकक्रिया' इत्यत्र पुत्रशब्देनौरसादिद्वादशविधपुत्रग्रहणं तथा पत्नीशब्देनापि

३० सकलविवाहोऽप्यग्रहणमपि प्रतिभाति । जामात्राभावे स्त्रीहारी । तदभावे धनहारी । यद्यपि तयो
क्रमबोधकमयशब्दादि नास्ति तथापि पाठक्रमादेव पूर्वं स्त्रीहारी ततो धनहारी । दायाभावेऽपि
पुत्रादयः कुर्वीरन्तेव । तदुक्तं मार्कण्डेयपुराणे

“पुत्रो भ्राता च तत्पुत्रः पत्नी माता तथा पिता । वित्ताभावेऽपि शिष्यश्च कुर्वीरन्तोर्ध्वदेहिकम्” ॥

पुत्रग्रहणं द्वादशविधपुत्रोपलक्षणम् । भ्रातृग्रहणं सोदरासोदरोपलक्षणम् । धनहारीति वाक्यं

३५ पूर्वोक्तेष्वपि नियामकम् । यदा भ्रातृदौहित्रयोर्वा मध्ये एको धनग्राही परश्च न तदा धनग्राह्येव

कुर्यादिति । यत्तु गुरुचरणैर्ज्येष्ठस्यान्वषपह्वादेरधनहारित्वात्कनिष्ठस्य तद्धारित्वेन क्रियादिप्रसङ्ग इत्युक्तं तदिष्टापन्था परिहर्तुं शक्यम् । नन्वेवं ज्येष्ठस्य संसृष्टिनो धनहारित्वात्कनिष्ठस्यासंसृष्टिनोऽ धनहारिणः क्रियानधिकाराः प्रसज्येतेति चेत् । प्रसज्यतां नाम । तस्मिन् आतृत्वं धनहारित्वं चेति निमित्तद्वयासाद्भावात् । तत्र क्रियाभेदेन कर्तृव्यवस्था विष्णुपुराणे उक्ता (३।१३।३४-३८)

“पूर्वाः क्रिया मध्यमाश्च तथा चैवोत्तराः क्रियाः । त्रिप्रकाराः क्रिया ह्येतास्तासां भेदान् शृणुष्व मे ॥” ५

“आयाहाद्वादशाहात्तु याः क्रिया मध्ययोगतः । पूर्वास्ता मध्यमा मासि मास्येकोद्विष्टसंज्ञिताः ॥

“प्रेते पितृत्वमापन्ने सपिण्डीकरणाद्गु । क्रियन्ते याः क्रियाः पित्र्याः प्रोच्यन्ते ता नृपोत्तराः ॥

“पितृमातृसपिण्डैस्तु समानसालिलैस्तथा । तत्सङ्घातगतैश्चैव राज्ञा वा धनहारिणा ॥

“पूर्वाः क्रिया मध्यमाश्च पुत्राद्यैरेव चोत्तराः । दौहित्रैर्वा नरश्रेष्ठ कार्यास्तत्तनयैस्तथा ” इति ।

अस्यार्थः । एवं पूर्वोत्तरा राजान्तानां कर्तृत्वम् । मध्यमासु पुत्रायानाम् । आद्यशब्देन १० पौत्रप्रपौत्रयोरापि । उत्तरासु पुत्रप्रभृतिभ्रातृसंतत्यन्तानां दौहित्रतत्तनयानामपीति । वा शब्दोऽप्यर्थः । एवं च

“एकादशायाः कमशो ज्येष्ठस्य विधिवत्क्रियाः । कुर्यादेकैकशः श्राद्धमाव्दिकं तु पृथक्पृथक्” इति ।

अनेनाप्यैकार्थ्यं भवति । तत्सङ्घातगतैरेकसार्धान्तर्गतेः । ‘राज्ञा वा धनहारिणे’त्यत्र मार्कण्डेयपुराणवाक्ये सजातीयैस्तस्य रिक्ततः कारयेदिति प्रयोजककर्तृत्वावगमादिहापि १५ तथैवाङ्गीकार्यम् । न च राजसजातीये भूते साक्षात्कर्तृत्वं विजातीये तु प्रयोजककर्तृत्वमिति वाच्यम् । एकस्मिन् शब्दे वैलुप्यापत्तेरिति । सपिण्डीकरणे तु पुत्रसङ्गावे तदसन्निधानेऽपि स एवाधिकारीति स एव कुर्यात्

“श्राद्धानि षोडशादत्त्वा कुर्यान्न तु सपिण्डनम् । प्रोषितावसिते पुत्रः कालादपि चिरादपि ” ॥

इति वायुपुराणे प्रोषितस्यापि पुत्रस्यैवाधिकारप्रतिपादनात् । यत्तु कचिद्मन्ये इदं च २०

प्रेतश्राद्धसहितं सपिण्डीकरणमसंन्यासिना पुत्रादिभिः कर्तव्यमित्यत्रादिशब्देनान्येषामपि कर्तृत्वं प्रतिभाति तत्पुत्रासङ्गावे न तु तदसन्निधौ । अनेन च वायुपुराणस्थेन विशेषविधिना ‘पुत्राभावे तु

पत्नी स्यात्’ इत्यादि सामान्यशार्सं सपिण्डीकरणविषये वाच्यते । तद्वाधनं विनाऽऽस्य गत्यन्तरा-

भावात् । पुत्रेष्वपि ज्येष्ठ एव कुर्यात् ‘एकादशायाः कमशो ज्येष्ठस्य विधिवत्क्रियाः’ इति

मद्ग्नरत्ने प्रचेतोवाक्यात् । षोडशश्राद्धेष्वपि तस्यैवाधिकारः । श्राद्धानि षोडशापाद्य विद्धीत २५

सपिण्डताम्’ इति समानकर्तृत्वस्मरणत्वात् । ‘मध्यमाः पुत्राद्यैरेव च’ इत्यत्राद्यग्रहणं पौत्रादि-

प्राप्त्यर्थम् । तच्च ज्येष्ठादिनाशे न त्वसन्निधाने वायुपुराणे प्रोषितमहणात् । यान्यपि

“काश्यादिषु गद्याया च प्रेतकार्यं तु यकृतम् । सपिण्डैरसपिण्डैर्वा पुत्रैरेव कृतं भवेत्” ॥

इत्यादीनि वाक्यानि तान्यनाकराणि । साकरत्वेऽपि तीर्थमेव प्रशस्तं यत्र येनकेनापि श्राद्धे

कृते पुत्रकर्तृकश्राद्धफलं भवतीति प्रशंसार्थं न तु सपिण्डीकरणं कर्तव्यमित्येवंपरम् । ३०

नन्वेवं ज्येष्ठस्यैवाधिकारे

“यवीयसा कृतं कर्म प्रेतशब्दं विहाय तु । तज्ज्यायसाऽपि कर्तव्यं सपिण्डीकरणं पुनः” ॥

१ कर्म कुर्याद्यथाविधि । तथोर्षदेदिके सा हि मन्त्रार्हा धर्मत स्मृते ” इत्यादि २ ह्यनापाठः ।

२ इत्यसङ्गादिति सर्वत्र पाठः । २ यनर्कषअव-यत्तु ‘एकादशाया कमशा ज्येष्ठस्य विधिवत्क्रिया ।

कुर्यादेकैकशः’ श्राद्धमाव्दिकं तु पृथक् पृथक्” इति प्रचेतोवचनं तदसन्निहितज्येष्ठपुत्रस्यैवाधिकारं बोधयति ।

इति वाक्ये प्रेतशब्दनिषेधानुपपत्तिः । त्वदुक्तरीत्या कनिष्ठस्यानधिकारादनधिकारिणा च कृतेन सपिण्डीकरणेन प्रेततानपायात् । जातायां च प्रेतत्वनिवृत्तौ पुनरावृत्तिविधानवैयर्थ्यात् । अतः कथमेतद्वाक्योपपत्तिरिति चेदुच्यते । पूर्वालिखितमदनरत्नवचनेन ज्येष्ठस्यैवाधिकारः सिद्धः स यदि कनिष्ठ आरितामिर्वृद्धिर्वापस्थिता तदाऽप्योचते । तथा हि

- ५ “ नासपिण्ड्याग्निमान्युत्रः पितृवृक्षं समाचरेत् । न पार्वणं नाभ्युदयं कुर्वन्न लभते फलम् ” ॥
इति सपिण्डीकरणं विना पिण्डपितृयज्ञानधिकारात्पिण्डपितृयज्ञस्य च श्रौतसपिण्डीकरणेन वाधासंभवात् सामिकस्य कनिष्ठस्यावश्यकर्तव्यत्वात्तादृशं प्रति सपिण्डीकरणं विधीयते । तेनैव च प्रेतत्वनिवृत्तिरूपे फले जाते ज्येष्ठस्य पुनरावृत्तिः केवलं वचनात् । न च ज्येष्ठं प्रत्येवेदं विधानं भवति न कनिष्ठं प्रतीति वाच्यम्
- १० “ यजमानोऽग्निमान् राजन् प्रेतो वाऽप्यग्निमान्भवेत् । द्वादशाहे तदा कार्यं सपिण्डीकरणं सुतैः ” ॥ इत्यनेनैव तं प्रति प्राप्तत्वादिदं कनिष्ठं प्रत्येव पिण्डपितृयज्ञप्रयुक्तं सपिण्डीकरणं विधीयते । पत्न्यादीन् प्रति त्वेषमन्यथासिद्धवचनामावाञ्छाधिकारः । एव च यद्यपि तैर्भ्रमादिना कृतं तदा ज्येष्ठो यथाविधेयैवाच्येन्न प्रेतशब्दत्यागेनेति । यद्वा कद्विकामाना पुत्राणां पृथक् पृथक्सपिण्डीकरणमुक्तं तत्र यदि कनिष्ठेन काम्यं तत्कृतं तदा तेनैव प्रेतत्वनिवृत्तौ प्रेतशब्दं विहायेति पुन-
- १५ विधानं युक्तमेव । वृद्धौ तु येन केनापि कृते नावर्तनीयम् । तथा च लघुहारीतः
“ भ्राता वा भ्रातृपुत्रो वा सपिण्डः शिष्य एव वा । सहपिण्डक्रिया कृत्वा कुर्यादभ्युदयं ततः ” ॥ इति । अत्र यस्य कस्यापि सगोत्रसपिण्डस्य सपिण्डनं त-पुत्रे प्रोषितेऽपि व्यवहितोऽपि सपिण्ड कुर्यादिति केचित् । युक्तं तु यस्याभ्युदयिकश्राद्धान्तर्गतदेवताभूतस्य सपिण्डनं विना न तन्निर्वहति तस्यैवेह वाक्ये सपिण्डनं विधीयते । आकाङ्क्षितविधानात् । अन्यथा भिन्नजातीयगुरोरपि सपिण्डनं
- २० शिष्येण कार्यं स्यात् । मासिकानामप्यपकर्षं पुनरपकर्षणं च ज्ञेयम् ।
“ सपिण्डीकरणादवर्गपकृष्य कृतान्यपि । पुनरप्यपकृष्यन्ते वृद्ध्युत्तरनिषेधनात् ” ॥ इति शाठ्यायनिसंस्मरणात् । अत्र यद्यपि वृद्ध्युत्तरनिषेधनादिति हेतुस्तथापि ‘ सव्यं हि मनुष्याः प्रथममश्नते ’ इतिवदप्राप्तत्वाद्दिधिः कल्पनीयः । कात्यायनेनापि स्पष्टीकृतं । ‘ निर्वर्त्य वृद्धि-तन्त्रं तु मासिकानि न तन्त्रयेत् ’ इति । वृद्धिं कृत्वा मासिकानि न कुर्यादित्यर्थः । तथा च
- २५ कनिष्ठे सामिके पिण्डपितृयज्ञार्थं कामनया तु तिष्ठसौ वा ज्येष्ठत्वमात्रापवाद । वृद्धौ तु पुत्रस्यापीति निर्णयः । ननु पुत्र्यभावे दौहित्रसत्त्वे पत्न्या अनधिकारः प्रसज्येतेति चेन्न । ‘ पुत्राभावे तु पत्नी स्यादित्यस्मिन् ’ दौहित्रैर्वा नश्रेष्ठ ’ इत्यनेन बाधितेऽपि ‘ अपुत्रा पुत्रवत्पत्नी पुत्रकार्यं समाचरेत् ’ इत्यनेनाधिकारिणी । न च ‘ पुत्राभावे तु ’ इत्यनेनेदमेकार्यं तस्य नाशासन्निक्योः प्रवृत्तत्वात् । ‘ अपुत्रा ’ इत्यस्य चासान्निध्येऽप्रवृत्तेः । अपुत्रायाः पत्न्याः पतिरौर्ध्वदैहिकं कुर्यात् ।
- ३० अतः पुत्राद्यभावे पत्नी तदभावे दौहित्र । एवं पितृव्यादीनामपि । यथाह जातृकर्ण्यः
“ पितृव्यभ्रातृमातृणामपुत्राणां तथैव च । मातामहस्यापुत्रस्य श्राद्धादि पितृवद्भवेत् ॥ पितृवदित्यावश्यकत्वार्थं न तु पार्वणविधानार्थमिति हेमाद्रिः । मातृपद सपत्नमातृपरम् । “ पितृव्यभ्रातृपुत्राणामेकोद्दिष्टं न पार्वणम् ” इति कात्यायनोक्तेः । भ्रातुरपि ज्येष्ठस्यैव । यथाह मनुः

“प्रतिसंवत्सरं कार्यं मातापित्रोर्मृतेऽहनि । पितृव्यास्याप्यपुत्रस्य भ्रातुर्ज्येष्ठस्य चैव हि ॥ इति ।
अत्रिरपि

“भ्रात्रे भगिन्धै पुत्राय श्वशुरे मातुलाय च । पितृव्यगुरवे श्राद्धमेकोद्दिष्टं न पार्वणम् ॥
एकवचनं छान्दसम् । न चैवममावास्यादिष्वपि श्राद्धप्रसक्तिरिति वाच्यम् । पूर्वलिखितजातृकर्ण्य-
वाक्यस्य क्षयाहं प्रकृत्य पाठात् । अतश्च क्षयाहश्राद्धमावश्यकं नान्यत् । दौहित्रस्य प
त्वमावास्यादौ मातामहश्राद्धमावश्यकमेव

“पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा अपि । अविशेषेण कर्तव्यं विशेषाभ्रकं व्रजेत् ॥
इति धौम्योक्तेः । एवं पित्रादीनां पार्वणं पितृव्यादीनामेकोद्दिष्टमेव । दाक्षिणात्यास्तु पितृव्यभ्रातृ-
सापत्नमात्रादिश्राद्धे पार्वणमाचरन्ति । तत्र मूलं पितृवदिति पार्वणत्वस्याप्यतिदेश इति
केचित् । वस्तुतस्तु

“पितृव्यभ्रातृमातृणां ज्येष्ठानां पार्वणं भवेत् । एकोद्दिष्टं कनिष्ठानां दम्पत्योः पार्वणं मिथः ॥
इति श्राद्धदीपकालिकाधृतचतुर्विंशतिमतवचनाज्ज्येष्ठानां पार्वणं कनिष्ठानामेकोद्दिष्टम् । एवं
च पूर्वोक्तात्रिकात्यायनवचसां कनिष्ठपितृव्यादिपरे । यत्तु

“भ्रातुर्ज्येष्ठस्य कुर्वीत ज्येष्ठो भ्राताऽनुजस्य च । दैवहीनं तु तत्कुर्वादिति धर्मविदब्रवीत् ॥
दैवहीनमेकोद्दिष्टं कार्यम् ।

“अनायगर्भज्येष्ठोऽपि भ्राता सद्भिर्निर्गद्यते । ऋते सपिण्डनात्तस्य नैव पार्वणमाचरेत् ॥ इति
तथा “प्रतिसंवत्सरं कार्यमेकोद्दिष्टं नरैः स्त्रियाः ॥

तथा “सपिण्डीकारणाद्धर्ममेकोद्दिष्टं विधीयते । अपुत्राणां च सर्वेषामपत्नीनां तथैव च ॥
इति पृथ्वीचन्द्रोदयमात्रधृतवृद्धपराशरशातातपमार्कण्डेयप्रचेतोवचसामाचारतो व्यवस्थेति
साप्यतिदेश इति तु सर्वं शिवम् ।

अथ गौणपुत्राणां विशेषः ।

तत्र “दत्तोरसेतरेषा तु पुत्रत्वे न परिग्रहः ॥ इति कलिनिषिद्धेषु पाठात् दत्तातिरिक्ता
गौणाः पुत्रा निषिद्धाः । दत्तकस्तु द्विविधः । केवलो ब्यामुष्यायणश्च । दानकाले दातृप्रतिगृहीतृभ्या-
मावयोरसाविति संविदोऽकरणे केवलः । तत्करणे ब्यामुष्यायणः । तत्र केवलः प्रतिग्रहांतुरेव
श्राद्धादि कुर्यान्न जनकस्य । ‘पुत्रं प्रतिग्रहीष्यन्’ इत्यादिके प्रतिग्रहविधौ भाग्याकाङ्क्षाया
जन्यपुंस्त्वास्त्वस्य पुत्रत्वस्य भाग्यत्वसंभवाच्छ्राद्धादिपुत्रकार्यप्रयोजकं प्रतिग्रहगतमहर्षं भाग्य-
मह्वीकर्तव्यम् ।

“गोत्ररिक्ते जनयितुर्न भजेद्भ्रात्रिमः सुतः । गोत्ररिक्त्यानुगः पिण्डो व्यपैति दत्तः स्वघा ॥
इति मनुक्तेश्च (५।१४२) । दत्त्रिमो दत्तकः । गोत्ररिक्ते अनुगच्छतीति गोत्ररिक्त्यानुगः ।
प्रायस्तत्समानियत इति यावत् । पिण्डं सापिण्ड्यम् । स्वघा श्राद्धम् । विवेचयिष्यते चेदं दयव-
हारमयूखे । ब्यामुष्यायणस्य श्राद्धे विशेषमाह देवलः

“ब्यामुष्यायणका द्युर्द्धाम्यां पिण्डोदके पृथक् । पण्णां देयास्तु षट् पिण्डा एवं कुर्वन्न मुह्यति” ॥
आपस्तम्बः “यदि द्विविता स्यादेकैकस्मिन्पिण्डे द्वौ द्वावुपलक्षयेत्” । इदमापस्तम्बपरम् ।
पिण्डहसन्द्श्च श्राद्धोपलक्षणम् । अत एव प्रवराध्याये “द्वे श्राद्धे कुर्यादेकश्राद्धं वा

पितृनुद्दिश्यैरुपिण्डे द्वावनुकीर्तयेत् । प्रतिमहीतारं चोत्पादयितारं चानृतीया एषुष्यात् ॥ इति ।
ग्रामुप्यायणपुरस्य पिण्डभेदे अमावास्यायामेकः पित्रे द्वौ द्वावितरयोरिति पञ्च । ग्रामुप्यायण-
पुरस्य प्रतिमाह एव द्वौ पिण्डौ इति चत्वारः । केचित्त्रैकस्मिन्पिण्डे द्वौ द्वाविति कुण्ड-
गोलरूपं वर्णयन्ति तत्र न स्मृत्यन्तरसंवादि । शुद्धानुपेतयोरप्यमावास्यादिश्राद्धेऽधिकारो

५ भात्स्ये “ अमावास्याष्टकाकृष्णपक्षे पञ्चदर्शीपु च ” । इत्युक्त्वा

“ एतच्चानुपनीतोऽपि कुर्यात्सर्वेषु पर्वसु । श्राद्धं साधारणं नाम सर्वकामफलप्रदम् ॥

“ शूद्रोऽप्यमन्त्रवत्कुर्यादनेन विधिना बुधः ” । इति ।

अमावास्याष्टकादौ होमस्तु पाण्यादिषु लौकिकामौ वा कार्यः । इदं तु श्राद्धविवेकेऽल्लेखि
केपुचित्पुराणपुस्तकेषु नोपलभ्यते ।

१० जीवत्पितृकस्यापि क्वचिदधिकारो मैत्रायणीयपरिशिष्टे

“ उद्वाहे पुत्रजनने पित्र्येष्ट्यां सौमिके मसे । तीर्थे ब्राह्मण आयाते पढेते जीवतः पितुः । ” इति ।

उद्वाहे द्वितीयादौ । प्रथमे पितुरेवाधिकारः । ‘ नान्दीश्राद्धं पिता कुर्यादाद्ये पाणि-
ग्रहे पुनः । अत ऊर्ध्वं सुतः कुर्यात्स्वयमेव तु नान्दिकम् ’ इति मदनरत्नपूतस्मृत्यन्तरात् ।
सौमिके इति सोमयागकर्माद्वाश्राद्धस्य तार्तीयसवनिक्पिण्डदानस्य चोपलक्षणार्थम् । उपलक्षणं

१५ चैतज्जीवत्पितृकाधिकारिककर्माद्वाभ्युदयिकमात्रस्य । अन्यथाऽऽघानाद्दे तस्मिन्नाधिकारो दुर्घटः
स्यात् । काम्येऽधिकारविधेः प्रयोगविध्यनुसारित्वाद्दन्ततः काम्य आघानेऽप्यसौ दुर्घटः स्यात् ।
श्रुतसोमयागान्यथानुपपत्तयैवाघानेऽसौ कल्प्यत इति चेत्सत्यम् । ‘ यागेनापूर्वं कृत्वा स्वर्गं
कुर्यात् ’ इतिवच्छ्रुतानुपत्तिमूलकशब्दकल्पनामपेक्ष्य ‘ सौमिके मस ’ इत्यत्र लघीयस्या लक्षणयै-
वाधिकारसमर्थनं ज्यायः । षडिति न परिसङ्ख्या । अत एव

२० “ आन्वष्टक्यं गयाप्राप्तो सत्या यच्च मृतेऽहनि । मातुः श्राद्धं सुतः कुर्यात्पितर्यपि च जीवति । ”
इत्यन्वष्टकादावाधिकारः सङ्गच्छते । मैत्रायणीयपरिशिष्टेऽपि

“ महानदीषु सर्वासु तीर्थेषु च गयामृते । जीवत्पिताऽपि कुर्वति श्राद्धं पार्वणधर्मवत् ॥ ” इति ।

‘ गयामृते ’ इति तदुद्देश्यकवैधयात्रापूर्वकश्राद्धपर्युदासार्थम् । अवैधगमने तु पितुर्देवता
अद्दिश्य श्राद्धं कार्यमेव । तत्रापि मृतमातृकश्वेत्यितृपत्नीत्वेन तामुद्दिश्य पिण्डादि दत्त्वा

२५ मातृत्वेनाप्युद्दिश्य दद्यात् ‘ गया प्रसङ्गतो गत्वा मातृश्राद्धं समाचरेत् ’ इतिवाक्यादिति
केचित् । तत्रं तु ‘ गयामृते ’ इति पर्युद्दस्तं गयाश्राद्धं जीवत्पितृकस्य मृताया
मातरि तदुद्देश्यकमेव प्रतिप्रसूयते । वाक्ये तथैव श्रवणात् । पर्युदासवाक्ये यात्रानुपादानेन
तत्पूर्वकश्राद्धपर्युदासे मानामावाह । ‘ गया प्रसङ्गतो गत्वा ’ इति तु पित्राणुद्देश्यकगयायात्रार्था
जीवत्पितृकं ग्रन्थप्राप्तेऽनुवादकमेव । एष एव च कालादर्शस्मृतिदर्पणादीनामप्याशयः । अत्र

३० देवता आह कात्यायनः

“ वृद्धौ तीर्थे च संन्यसे ताते च पतिते सति । येभ्य एवपिता दद्यात्तेभ्यो दद्यात्स्वयं सुतः ” । इति

‘ ताते सति ’ इति वृद्धितीर्थसंन्यस्तपतितपदैः प्रत्येकं सम्बध्यते । तत्राप्याथार्थ्या वैयधि-
करण्येनोत्तरार्थ्यां सामानाधिकरण्येन ‘ वृद्धौ तीर्थे च ’ इत्यनेकनिमित्तसमावेशे वाक्यभेदात्पतेः ।

‘ अर्धमन्तर्वेदिमिनोत्यर्द्धं बहिर्वेदि ’ इ यन्तर्वेदिवहिर्वेदिपदे इव सन्धिदेशस्य ‘ जातपुनः कृष्ण-

केशोऽग्नीनादधीत ” इति जातपुत्रादिपदानां च वयोविशेषस्य वृद्धितीर्थपदे जीवत्पितृकस्याधिकारिकश्राद्धमात्रोपश्लक्षणे । उक्तप्रकारेण तेष्वपि जीवत्पितृकस्याधिकारस्य समर्थितत्वात्तेषां देवताकाङ्क्षासद्भावात् । जीवत्सन्त्यस्तपितपितृकस्य तु दर्शश्राद्धादावभ्यधिकारः । उत्तरार्द्धेन पितृद्वयता एवैव प्रत्युपदिश्यन्ते । अत एव जीवत्पितृकस्य मातरि मातामहे च मृतेऽपि न स्वनिरूपितमातृमातामहपार्वणयोः प्राप्तिः । किं तु पितृनिरूपितयोरेव । पितामहेऽपि जीवति तन्निरूपिता एव देवता । पौत्रस्य पितृनिरूपितत्वसम्बन्धेनैतद्वचनादेव प्राप्तेः । “अत्र ह्येवावपान्ति” इतिवदेवकारेण शब्दतस्तासां परिसरयातत्वात् । **सुमन्तुहारीता**
 “जीवत्पितरि वै पुत्र श्राद्धकाल विवर्जयेत् । येभ्यो वाऽपि पिता दद्यात्तेभ्यो दान प्रचक्षते” इति “पितुः पितृभ्यो वा दद्यात्सपितेत्यपरा श्रुतिः” ॥

गर्भाधानपुसवनसीमन्तोन्नयनजातकर्माद्यपत्यसंस्कारेषु स्वाश्वलायनानां प्रतिपत्स्यन्ते १०
 प्रयागपरिजाते आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टे ‘जीवत्पिता मुतसंस्कारेषु मातृमातामहयास्तस्यां जीवन्त्या मातामहस्य कर्यात्’ इति । अनयोरन्यतरजीवने तु पितृनिरूपितं स वर्ग इत्युभयोर्जीवने तु वर्गात्रयमपि पितृनिरूपितमव । यत्वेतद्वचसा स्वीयमातृमातामहपार्वण एव भवतो न पितृपार्वणमित्याहुः । तन्न । अग्निहोत्रे मान्त्रवर्णिकामिसूर्यया पुष्टभावेन प्रजापतिविधाविव तयोः ‘पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा अपि’ इति पितृप्राप्तेर्मातामहप्राप्ता- १५
 वुपजीव्यत्वेन तद्वाधायामामानाभावाच्च । यत्तु कौण्डिन्य

“दर्शश्राद्ध गयाश्राद्ध श्राद्ध चापरपक्षिकम् । न जीवत्पितृकं कुर्यात्तिलैः कृष्णैश्च तर्पणम्” ॥ इति तत्पतिनिधीभूयैतानि श्राद्धानि न कुर्यादित्यर्थः । एतेन
 “अष्टकादिषु सक्रान्तौ मन्शादिषु युगादिषु । चन्द्रसूर्यमहे पाते स्वेच्छया पूज्ययोग्यतः ॥
 “जीवत्पिता नैव कुर्याच्छ्राद्धं काम्यं तथासिलम्” ॥ २०

इति क्रतुयचोऽपि व्याख्यातम् । एतेर्वाक्ये जीवत्पितृकाधिकारिकविधिप्राप्तश्राद्धनिषेधे तु ‘न तो पशौ करोति’ इतिवद्विकल्पापत्तिः । किञ्च जीवत्सन्त्यासिपतितपितृकयोः अपि निषेध प्रवृत्ते श्राद्धाधिकारामात्रेण तत्र देवताविधेरनुपपत्तिः । ननु मन्वत्पक्ष तयोः कथं श्राद्धाधिकारः ? ‘वृद्धौ तीर्थं च’ इति कात्तिकेनैव देवताविशिष्टश्राद्धविधौ दाशिकायपेक्षया कर्मान्तरापत्तिः । एतौ प्रति विशिष्टविधिरितरजीवत्पितृक प्रति विवाहादिश्राद्धे दवतामात्रविधिरिति वैरुण्यापत्तिः २५
 श्रौति चेच्छ्रृणु सर्वेऽप्यमात्रस्याष्टकादिश्राद्धविधया जीवत्पितृकमृतपितृकसाधारण्येनैव प्रवर्तन्ते । तत्र जीवति पितरि दर्शश्राद्धप्रधानविवादिवावणदेवतामात्राद्यभ्युदितेष्टानुपशुंय गत्रलुप्यते । एतस्यैवानुवादकम्

“सापितुः पितृकृत्येषु अधिकारो न विद्यते । न जीवन्तमतिक्रम्य किञ्चिद्व्यादिति श्रुतिः” ॥
 इति कार्तीयम् । वेधदेवताप्राप्तौ तु पुनः प्रवर्तन्ते । मुतः पितरि पितामहः प्रपितामहः च ३०
 जीवति तु प्रकारमाह षिष्णु (७५-१) ‘पितरि जीवति यः श्राद्धं कुर्याद्यथा पिता कुर्यात्तथा कुर्यात्पितरि पितामहः च जीवति नैव कुर्यात्स्य पिता प्रतः स्यात्सः पित्रे पिण्डनिधाय पितामहात्पराम्या द्वाभ्यां दद्यात्स्य पिता महामहश्च प्रेतौ स्यातां स ताभ्यां पिण्डौ दत्त्वा पितामहपितामहाय दद्यात्स्य पितामहः प्रतः स्यात्सः तस्मै पिण्डनिधाय प्रपितामहात्पराम्या द्वाभ्यां दद्यात्स्य पिता प्रपितामहश्च प्रेतौ स्यातां स ताभ्यां पिण्डौ दत्त्वा पितामहपितामहाय दद्यात् । ३५

- “ मातामहानामध्येवं श्राद्धं कुर्याद्विचक्षणः । मन्त्रोहेन यथान्यायं शेषाणां मन्त्रवर्जितम् ॥
इति मातामहादीनामेकद्वित्रिषु जीवित्सु एवं पितृपार्वणवदित्यर्थः । मात्रादिव्यप्येवं न्यायस्ताम्यात् ।
‘ मन्त्रोहेन ’ इत्यादि व्याख्यास्यत ऊहप्रकरणे । स्त्रीणामपि पूर्वमहादानकन्योद्वाहादिप्रधाने-
विकारात्तदङ्गे नान्दीश्राद्धेऽप्यसौ स्पष्ट एव । तत्र जीवद्भर्तृकायाः पूर्वव्रतमहादानादिषु ताव-
५ पुरुषस्येव स्वीयमातृपितृमातामहपार्वणानीति । मन्त्रसन्निधानेन तस्याः कन्योद्वाहे स्वीया भर्तुर्वा
पार्वणप्रयदेवताः । अयं च विकल्पः ‘ स्वपितृभ्यः पिता दद्यात् ’ इति श्लोकव्याख्यानानेन
नान्दीश्राद्धप्रकरणे स्पष्टीभविता । विधवायास्तु पुत्राभावे तद्देव श्राद्धाधिकारः । तस्याः
“ अपुत्रा पुत्रवत्पत्नी पुत्रकर्म समाचरेत् ” इति वचनात् । पुत्रवदिति वतिना प्रकरणानुरोधा-
च्छ्राद्धक्रियानुसृत्यतोक्त्या पुत्रकर्तृकश्राद्धवदेव देवताः । उद्देश्यत्वं तु पित्रादीनां मर्तृत्वादिना
१० तन्मातामहानां पितृत्वादिना ये प्रति येन रूपेण संबन्धिता तं प्रति तेनैव रूपेणोद्देश्यत्वात् ।
अत एव स्तुतिवर्षणे

“ स्वमर्तृप्रभृतित्रिभ्यः स्वपितृभ्यस्तथैव च । विधवा कारयेच्छ्राद्धं यथाकालमतन्द्रिता ॥ इति ।

- तथैव त्रिभ्य एवेत्यर्थः । इदं च षट्दैवत्यद्दर्शश्राद्धादिविषयम् । अत्र ‘ स्वपितृपुत्रपौत्रव
एव तत्पार्वणम् ’ इति द्विषोदासीये । तत्र । अपुत्राणामेवेतिविशेषवचनाभावात् । स्वपितरि
१५ जीवति द्वारलोपात्तत्पार्वणलोप एव । मृतश्वश्रादेस्तु श्वश्रादिपार्वणमपि कृताकृतमिति नवदैवत्यम् ।
केचिन्मृतमातृकायाः स्वमात्रादिपार्वणमपीति द्वादशदैवत्यमाहुः । अपरे स्वमातामहपार्वणेन
पञ्चदशदैवत्यम् । अपरे स्वमातामहादिपार्वणेन सहाष्टादशदैवत्यम् । तत्राप्याद्यद्यजिविने
द्वारलोपाद्योप इति च । एतन्नयमपुत्रविषयं युक्तमिति पितामहचरणाः । यत्तु स्तुतिसंग्रहे
“ चत्वारः पार्वणाः प्रोक्ता विधवायाः सदैव हि ।

- २० “ स्वमर्तृश्वशुरादीनां मातापित्रोस्तथैव च । ततो मातामहानां च श्राद्धदानमुपक्रमेत् ॥ इति ।
तथा “ श्वश्रूणां च विशेषेण मातामहास्तथैव च ” इति एतन्मूलं मृग्यम् ।
श्वश्रादिमात्रादिपार्वणयोरकरणे भर्तृपितृपार्वणयोरेव यथायोग्यं सपत्नीकानामिति वाच्यम् ।
अन्येषां तु यथासंभवमेकोद्दिष्टानीति । इदं च महालयादिश्राद्धविषयम् । यत्तु
“ भर्तुः श्राद्धं तु या नारी मोहात्पार्वणमाचरेत् । न तेन तृप्यते भर्ता कृत्वा तु नरकं व्रजेत् ” ॥
२५ इति वचनं तत्क्षयाह एकोद्दिष्टप्रशंसार्थं न तु सर्वथा पार्वणप्रतिषेधार्थमिति दिङ् । इति श्राद्धा-
धिकारिणः ।

अथ कालदेशकर्तृणामैक्ये ।

- तत्र प्रसङ्गावापविचारः । तत्राङ्गप्रधानानां तुल्यत्वेनागृहमाणविशेषत्वे भिन्नप्रयोगविधि-
परिगृहीतानामपि कर्मणा प्रधानानामङ्गानां च तन्त्रेणानुष्ठानम् । यथा संक्रान्तियुगादिव्यतीपात-
३० श्राद्धानाम् । न च सौर्याचित्रादिव्वपि तथापत्तिः प्रधानभेदात् । न चाङ्गानामेव दर्शपूर्णमासयोरिव
तथास्तु । द्वयोरपि प्रयोगप्राशुभावमङ्गेन वैगुण्यापातात् । दर्शपूर्णमासयोस्तु ‘ पूर्णमास्यां पूर्ण-
मास्या यजेत् ’ ‘ अमावास्यायाममावास्यया यजेत् ’ इति वाक्याभ्यां प्रतिविक्रं प्रयाजाद्यङ्गानां
तन्त्रेतिप्रत्याहि ‘ अनयोर्वाक्ययोर्विधेयकालगतैकवचनस्योपादेययागतसाहित्यस्य च विवक्षितत्वा-
चृतीयान्तत्वेन च साङ्गभावनेपोदानादेकस्यां पूर्णमास्याममावास्यया च साङ्गानि

सहितानित्रीणि त्रीणि प्रधानानि कार्याणीत्यर्थप्रतीतिः । साहित्यस्य च स्वरूपतः प्रधानेऽसंभवा-
दङ्गद्वारा तदुपपत्तिरिति युक्ता तन्त्रता । न तु भिन्नप्रयोगविधिपरिग्रहीतेषु चित्रासौर्यादिषु
तथा किञ्चित्प्रमाणमस्ति प्रयोगप्राप्तुभावभङ्गबोधकम् । येषु त्वमावास्यासङ्क्रान्त्यादिनिमित्तकेषु
श्राद्धेषु प्रधानानामङ्गानां चाल्पत्वबाहुल्यकृत विशेषग्रहणं तेषु महतालपस्य प्रसङ्गेन सिद्धिः ।
यथा अमाश्राद्धेन सङ्क्रान्तियुगादिमन्वादिष्व्यतीपातश्राद्धानाम् । तत्र सर्वेषां तन्त्रिणां सङ्कल्प- ५
वाक्ये उल्लेखः । 'सङ्क्रान्तियुगादिश्राद्धं तन्त्रेण करिष्ये' इति । प्रसङ्गे तु महातन्त्रवतोऽमा
श्राद्धदेवोऽल्लेखः । न प्रसङ्गिनः सङ्क्रान्त्यादिश्राद्धस्य । एतेनामासङ्क्रान्तिव्यतीपातश्राद्धानां
तन्त्रेण सङ्कल्पं वदन् हेमादिरपास्तः । अमाश्राद्धस्य महत्त्वेन विशेषग्रहणात्प्रसङ्ग एवात्रोचितः ।
यत्तु कालादर्शं युगादिश्राद्धेन मन्वादिश्राद्धेन च दर्शश्राद्धस्य सिद्धिरुक्ता

'नित्यदार्शिकयोश्चोदकुम्भमासिकयोरपि । दार्शिकस्य युगादेश्च दार्शिकालभ्ययोगयोः ॥ १०
'दार्शिकस्य च मन्वादेः संपाते श्राद्धकर्मणाम् । प्रसङ्गादितरस्यापि सिद्धेरुत्तरमाचरेत्' ॥ इति ।
तत्र । दार्शिकस्य बहुलविधानत्वेन तेनैव युगादिमन्वादिश्राद्धसिद्धेर्युक्तत्वात् । कश्चिद्देवताभेदेन
तन्त्रापवादमाह स एव

"नित्यस्य चोदकुम्भस्य दर्शमासिकयोरपि । नित्यस्य चाब्दिकस्यापि दार्शिकाब्दिकयोरपि ॥
'युगाद्याब्दिकयोश्चापि मन्वाद्याब्दिकयोरपि । प्रत्याब्दिकेषु चालभ्ययोगेषु विहितस्य च ॥ १५
'संपाते देवताभेदाच्छ्राद्धयुग्मं समाचरेत्' ॥ इति ।

अत्र नित्यदर्शयुगादिमन्वाद्यलभ्ययोगश्राद्धेषु सपत्नीकाः पितरो देवताः । उदकुम्भ-
मासिकाब्दिकेषु त्वपत्नीका इति देवताभेद इत्याशयः । यत्र त्वान्वत्कथायादौ नवदेवस्यविधाना-
न्मासिकाब्दिकयोस्तु केवलानामेव पित्रादीनां देवतात्वं तन्त्रान्वत्कथादिना मासिकाब्दिकयोरपि
प्रसङ्गतः सिद्धिः । नन्वस्त्वयं प्रसङ्गः सपिण्डकेन दार्शिकेन तु तद्भावाद्भक्तस्य सक्रान्त्यादि- २०
श्राद्धस्य न प्रसङ्गो विरोधादिति चेन्न । पिण्डदानादीनां पर्युदासेन तद्भावस्य सक्रान्त्यादम्बङ्गत्वा-
भावेन विरोधाभावात् । न च पिण्डदानप्राप्तिः प्रकृतौ

"अयनद्वितये श्राद्धं विप्वद्वितये तथा । संक्रान्तिषु च सर्वासु पिण्डनिर्वपणाहते ॥

इत्यादिनिवर्तकवाक्यं तु विकृताविति सन्निधानाभावादेकवाक्यत्वाभावेन पर्युदासामावात्
'न तौ पशौ करोति' इतिवन्निषेधाङ्गीकारेण विकल्प इति वाच्यम् । पिण्डदानप्राधान्यस्य प्राक्- २५
प्रतिपादितत्वेन सक्रान्तौ श्राद्धं कार्यमित्यादिविधिर्नैव तत्प्राप्तौ निषेधसन्निधानेन पर्युदासोपपत्तेः ।
यदा त्वेकपुत्रजननोत्तरं स्नानादौ क्रियमाणे द्वितीयपुत्रोत्पत्तिस्तदा जातकर्मभेदेऽपि वृत्तिश्राद्ध
तन्त्रेण । अगृह्यमाणविशेषत्वात् । यत्र तु निमित्तपूर्वापर्यं नैमित्तिकयोर्वा विरोधस्तत्र निमित्तकमानु-
रोधेन नैमित्तिकानि कार्याणि । तथा च कात्यायनः

"द्वे बहूनि निमित्तानि जायेरन्नेकवासरे । नैमित्तिकानि कार्याणि निमित्तोत्पत्त्यनुकमात्" ॥ इति । ३०

पतितिथावन्वारुद्रायाः पत्न्याः क्षयाहश्राद्धं तन्त्रेणेति निर्वादात् । तत्र ब्राह्मणपिण्डयो-
रैक्यमिति हेमाद्र्यनुसारीणः । 'ब्राह्मणपिण्डयोर्भेदः । विश्वेदेवादीनां त्वाराहुपकारकाणां तन्त्रता'
इति माधवप्रयोगपरिजातकारादयः । भिन्नतिथावन्वारुद्रायाः भिन्नमेव श्राद्धमिति निषेध-
कारकः । पतितिथावेव वैश्वदेवायाराहुपकारकाङ्गतन्त्रता । ब्राह्मणभोजनपिण्डदानयोः पार्थक्य-

एतानि नैव दैयानि इति । मधुकं ज्येष्ठांमधु । वर्ज्यान्यधिकृत्य मात्स्ये “ क्रोद्रघोद्वालवरक-
कपिश्यमधुकातसीः ” । वैष्णवे च “ भसूरक्षारवार्ताककुलत्थशशाणशिमवः ” ॥ शिशुः सौमाञ्जनः ।
ब्रह्माण्डे

“ सर्वश्राद्धेऽन्नं पुष्पं कुसुमं राजसर्पपाः । वर्ज्यं चापक्रियं सर्वं निशि यत्वाहृतं जलम् ” ॥

५ अन्नपुष्पमन्नद्रुमपुष्पम् । मार्कण्डेयः “ वर्ज्याश्चाभिषवा नित्यं शतपुष्पं गवेषुकम् ” ।

अभिषवाः संघानःनि । कौर्म “ आढकीकोविदारोश्च पालंवर्या मरिचं तथा ” ॥

वर्जयेत् इति । क्रोविदारः कांचनारः । मरिचान्यार्द्राणि न शुष्काणीति हेमाद्रिः । पालङ्क्या
मुकुन्दारुयो गन्धद्रव्यविशेषः ।

अथ ग्राह्यफलानि । शंखः ‘ आम्रान्पालिवतानिक्षन् मृद्दीकामव्यदादिमान् ॥

१० “ विदार्याश्च भरुण्डाश्च श्राद्धकाले प्रदापयेत् । दद्याच्छ्राद्धे प्रयत्नेन शृंगाटविसकेवुकान् ” ॥
पालेवतं जम्बीरानुकारि । मृद्दीका द्राक्षा । मय्यं कर्मरङ्गम् । विदार्यान् मुकुम्भाण्डीकन्दान् ।
भरुण्डाः काश्मीरे प्रसिद्धाः । शृङ्गाटकं जलजं त्रिकंटकम् । विसं पत्रिनीमूलम् । केवुकं कवकम् ।
ब्राह्मे (अ. २२०।१५६-१५८)

“ आम्रमाप्रतकं बिल्वं दाडिमं वीजपूरकम् । चीणाकं लकुचं जंबुं मय्यं भूतं तथाऽऽरुकम् ॥

१५ “ प्राचीनामलकं क्षीरं नालिकेरं परुषकम् । नागरं च सत्सर्जूरं द्राक्षा नीलकपित्थकम् ॥

“ पटोलं च प्रियालं च कर्कन्धूबद्राणि च । वैकंकतं वत्सलं च एवार्वारुकानि च ।

“ एतानि फलजातीनि श्राद्धे दैयानि यत्नतः ” ॥

आम्रातकं कपीतफलम् । चीणाकमेवार्वारुकानुकारि । लकुचं लकुचफलम् । भूतं कर्णाटदेशे
प्रसिद्धम् । आरुकमारण्यैवारुकम् । प्राचीनामलकं पानीयामलकम् । क्षीरं राजादनफलम् । परुषकं

२० कोङ्कणे प्रसिद्धम् । पटोलं स्वादुपटोलीफलम् । प्रियालं चारवृक्षफलम् । कर्कन्धूबद्रीफलम् ।

वैकंकतं सुवद्रुमफलम् । वत्सकं कटजफलम् । एवार्ः स्वादुकर्कटी । वारुकानि वारुकीफलानि ।
तथा

“ कालशाकं तन्दुलीयं वास्तुकं मूलकं तथा । शाकमारण्यकं चैव दद्यात्पुष्पाण्यमूनि च ” ॥

तन्दुलीयोऽल्पमारिषः । वास्तुकं कटवास्तुकम् । मूलं कन्दम् ।

२५ तथा

“ दाडिमं मागधी चैव नागार्द्रकतिन्तिणीः । आम्रातकं जीरकं च कुम्भरं च नियोजयेत् ” ॥

मागधी पिप्पली । नागरं शुण्ठी । कुम्भरं कुम्भुम्बरम् ।

कौर्म—“ बिल्वामलकमृद्दीकपनसाम्रातदाडिमम् । मय्यं पारावताक्षोत्सर्जुरामफलानि च ॥

“ कसेरं क्रोविदारं च तालकन्दस्तथा विसम् । मासं शाकं दधि क्षीरं पुञ्जुचूर्वांकुरस्तथा ॥

३० “ कटुफलं काङ्गुणी द्राक्षा लकुचं मोचमेव च ” ।

पारावतं पालेवतम् । तालकन्दस्तालमूलीकन्दः । पुञ्जुचूर्वांकुरिति प्रसिद्धः । मोचकं कदलीफलम् ।

“ कालशार्कं महाशल्काः स्वर्द्धं लोहाऽऽमिषं मधु । आनन्त्यायैव कल्पन्ते मुन्यन्नानि च सर्वशः ” ॥
कालशार्कं कालिका । महाशल्कः शल्यकः । मत्स्या इत्यन्ये । स्वर्द्धो गण्डकः । लोहो रक्त-
च्छागः । कृष्ण इति हेमाद्रिः । लोहपुष्टनामा शकुनिरित्यन्ये । मधु माक्षिकं । मुन्यन्नानि
नीवारादीनि । तथा (३।२५७)

“ मुन्यन्नानि पयः सोमो मांसं यच्चानुपस्कृतम् । अक्षारलवणं चैव प्रकुन्या हविरुच्यते ” ॥ ५
अनुपस्कृतमविकृतमप्रतिषिद्धं च । अक्षारलवणमूपरमृत्तिकाकृताह्ववणाद्भिन्नम् ।

प्रचेताः “ कृष्णमापास्तिलाश्चैव श्रेष्ठाः सूर्यवशालयः ।

“ महायवा व्रीहियवास्तथैव च मधूलिकाः । कृष्णाः श्वेताश्च लोहाश्च माह्या स्युः श्राद्धकर्माणि ॥ ”

मधूलिकाः यावनालविशेषाः शालिविशेषा वेति हेमाद्रिः ।

अग्निः “ अगोधूमं च यच्छ्राद्धं कृतमप्यकृतं भवेत् । ”

१०

ब्रह्मपुराणे (अ. २२०।१५४-१५५) “ यथैर्वाहितिलैर्मषिर्गोधूमैश्चणकैस्तथा ।

“ संतर्पयेत्पितृन्मुद्गैः श्यामाकैः सर्षपद्रवैः । नीवारैर्हिरियामाकैः प्रियङ्गुभिरयार्चयेत् ” ॥

सर्षपा गौराः । मार्कण्डेये (अ. २९।९; १०)

“ नीवाराः पौष्कराश्चैव वन्यानां पितृतृप्तये । प्रियङ्गवः कोविदारा निष्पावाश्चात्र शोमनाः ” ॥

पौष्कराः पद्मबीजानि । निष्पावा वल्गाः । विष्णुधर्मोत्तरे

१५

“ गोधूमैरिक्षुभिर्मुद्गैः सर्तानैश्चणकैरपि । श्राद्धेषु दत्तैः प्रीयन्ते मासमेकं पितामहाः ” ॥

सर्तानाः कलायाः ।

अथ वर्ज्यानि ।

वायुपुराणे

“ अकृताग्रयणं धान्यजातं वै परिपाटलाः । राजमाषानणुंश्चैव मसुरांश्च विवर्जयेत् ” ॥ २०

परिपाटलाः स्थूला राजमाषाः । तानेवाणुंश्च । पद्मविंशन्मते

“ कृष्णधान्यानि सर्वाणि वर्जयेच्छ्राद्धकर्माणि । न वर्जयेत्तिलांश्चैव मुद्गान्मापांस्तथैव च ” ॥

भरद्वाजः “ मुद्गाटकीमाषवर्जं द्विदलानि न दद्यात् ” । आढकी तुवरी । सुमन्तुः “ बीजपूरान्

माषश्च न दद्यात् ” । बीजपूरकं मातुलिङ्गं । माषाः राजमाषाः । चतुर्विंशतिमते

“ कोद्रवा राजमाषश्च कुडत्या वरकास्तथा । निष्पावाश्च विशेषेण पञ्चेतास्तु विवर्जयेत् ” ॥ २५

वरका वनमुद्गाः । विगमः

“ यावनालानपि तथा वर्जयन्ति विपश्चितः । तैलमव्यापदि प्राज्ञाः संप्रयच्छन्ति याज्ञिकाः ” ॥

तैलमपि वर्जयन्ति । आपदि तूमयमपि प्रयच्छन्ति इत्यन्वयः । पद्मिंशन्मते “ वर्ज्या

मर्कटकाः श्राद्धे ” इति । मर्कटका लङ्काः । वर्जयेदित्यनुवृत्तौ । मरीचिः “ कटुकानि च

सर्वाणि विरसानि तथैव च ” । कटुकानि पिप्पल्यादीनि । शङ्करः “ लोहितान् वृक्षनिर्घासान् ३०

श्राद्धकर्माणि वर्जयेत् ॥ ”

महाभारते “ अश्राद्धेयानि धान्यानि कोद्रवाः पुलकास्तथा ” । पुलकास्तुच्छधान्यानि ।

याज्ञे “ कोद्रवोहालवककुसुंभमधुघातसीः ” ॥

मित्येव दाक्षिणात्यानुष्ठानम् । युक्तं चेत् “ या समारोहणं कुर्वाद्भर्तृचित्या पतिव्रता ।

“ तां मृताहनि संप्राप्ते पृथक्पिण्डे नियोजयेत् । प्रत्यब्दं च नवश्राद्धं युगपत्तु समापयेत् ” ॥

इति भृगुक्तेः । मृताहनि मासिके संप्राप्ते पृथक्पिण्डे नियोजयेत् । चकारात्प्रत्यब्दं वाषिकेऽपीत्यर्थः

“ एकचित्यां समारूढौ दम्पती निघनं गतौ । पृथक् श्राद्धं तयोः कुर्यादोदनं च पृथ पृथक् ” ॥

५ इति गार्ग्योक्तेश्च । अत्रत्यंश्राद्धशब्दस्य ब्राह्मणमोजनपिण्डदानरूपप्रधानवचनत्वात्तन्मात्र-
पृथक्त्वोक्त्याऽन्येषामाराधुपकारकाङ्गानां तन्त्रता । ओदनपदं पिण्डदानलक्षकमिति हेमाद्रिः ।
तत्र । श्राद्धपत्रेनैव प्रधानमूतपिण्डदानोपादानसिद्धेः ।

‘ मृताहनि समासेन पिण्डनिर्वपणं पृथक् । नवश्राद्धं तु दम्पत्योर्नवारोहण एव तु ” ॥

इति लौगाक्षिवाक्येऽपि सामान्यतास्तिथिभेदे तद्भेदे वाऽनवारोहणे सति दम्पत्योः मृततिथि-

१० निमित्तके श्राद्धे समासो विधीयते । अविशेषप्रवृत्तस्य कतिथिगतानुगमनमात्रविषयत्वरूपसंज्ञोचे
प्रमाणाभावात् । लघुभूतमृताहश्राद्धत्वरूपोद्देश्यतावच्छेदकसंभवे गुरुभूतैकदिनमृताहश्राद्धत्वरूपस्या-
युक्तत्वाच्च । न च भिन्नतिथिनिमित्तिकयोरेकाहाप्राप्तेः कथं तत्र साहित्यविधिरिति वाच्यम् ।
अभ्युदितेष्टौ ‘ सह श्रपयति ’ इति वाक्ये सहत्वमात्रविधौ दध्यंशे श्रपणस्याप्राप्तस्यार्थादाक्षेपवत्

साहित्यविधानान्धधानुपपर्येककालताक्षेपात् । न चैककालताक्षेपे विनिगमनाविरहापत्नी-

१५ मृताह एव भर्तुः श्राद्ध स्यादिति वाच्यम् । अन्वारूढाया भर्तृमरणसमकालीनमरणप्रतिपाद-
कार्थवादैः संदिग्धार्थनिर्णयात् । अथवा

“ यस्य न श्रूयते वार्ता यावद्दाशवत्सरम् । कुशपुत्रकदाहेन तस्य स्याद्वधारणम् ” ॥

इयत्र दाहदिने आहार्यमरणनिश्चयवद्भर्तृमृताहे मरणमाहार्यमर्थवादेभ्यः । वस्तुतस्तु

‘ शंभ्वन्ता प्रायणीया सन्तिष्ठते ! इत्यत्र प्रथमोपस्थितेराद्यंशुवाक्यान्तववद्भर्तृमृततिथेः प्रायम्या-

२० च्चरेव साहित्यम् ।

ननु मृताहनीति वाक्ये पिण्डनिर्वपणमिति विवक्षितत्वात् पिण्डसमास एवाऽऽपदि विधीयते
न तु श्राद्धसमास इति चेन्न । नवश्राद्धमिति श्राद्धपदोपादानेन पिण्डनिर्वपणपदस्यापि श्राद्ध-
परत्वेन भृगुगार्ग्यवाक्यसमानार्थकत्वस्यैवोचितत्वात् ।

“ एकचित्या समाहृत्य मृतयोरेकवर्हिषि । पित्रोः पिण्डानपृथग्दद्यात्पिण्डं त्वापत्तु तत्सुतः ” ॥

२५ इत्यग्निस्मृतिवाक्यं त्वापत्परम् । इदं च समासविधानमादिद्विकविषयमिति हेमाद्रनु-
सारिणः । तत्र । ‘ ता मृताहनि संप्राप्ते पृथक्पिण्डे नियोजयेत् । प्रत्यब्दं च ’ इत्यत्र मृताहनी-
त्यस्य मासिकपण्डनेन गोबन्दीवर्द्धनस्येन च सर्वविषयत्वात् । नवश्राद्धमात्रं तु पृथक् लौगाक्षि-
वाक्यात् । एतद्विरुद्धम् ‘ नवश्राद्धं युगपत्तु समापयेत् ’ इति भृगुवाक्यं त्वापत्परमग्नि-
स्मृतिवाक्यवत् । विस्तरस्तु तातचरणकृते द्वैतनिर्णये बोध्यः । कार्णाजिविः

३० “ पित्रोः श्राद्धे समं प्राप्ते नवे पर्युषितेऽपि वा । पितृपूर्वं सुतः कुर्यादन्यत्रासत्तियोगतः ” ॥
पर्युषिते चिरन्तने । अन्यत्र मालुपितृव्यतिरिक्तविषये ।

अथ ग्राहद्रव्याणि ।

तत्र मनुः (३२६७, २७२)

“ तिलैर्बभिसोर्षेमापिरेद्विमूलफलैः । दत्तेन मासं प्रायन्ते विधिवत्पितरो नृणाम् ॥

अथ वर्ज्यानि । वायुपुराणे

“ लशुनं गृह्णन् चैव पलाण्डुं पिण्डमूलकम् । पिप्पली मरिचं चैव पटोलं बृहतीफलम् ॥

“ वींशं करीरं सुरसमर्जकं भूस्तृणानि च । अवेदीक्षाश्च निर्वीसा लवणान्युत्तराणि च ॥

“ श्राद्धकर्मणि वर्ज्यानि याश्च भार्या रजस्वलाः ” ॥

पिण्डाकृतिमूलं पिण्डमूलकम् । पिप्पल्य आर्द्रा न शुष्काः । तथा मरिचं च । सुरसं ५
निर्गुणडीपत्रम् । अर्जकं श्वेतकुचेरकपत्रम् । भूस्तृणो भूतिकाल्यः शाकः । विष्णुः (७९-१२)

“ न प्रत्यक्षं लवणं दद्यात् ” इति । ब्राह्मे

“ सैन्धवं लवणं चैव तथा मानससंभवम् । पवित्रे परमे ह्येते प्रत्यक्षे अपि नित्यशः ” ॥

विष्णुः (७९-१७) “ भूस्तृणां शिशुसर्पपकूष्माण्डालावुवार्ताकपालङ्क्यातण्डुलीयक-
कुसुम्भमहिषीक्षीराणि वर्जयेत् ” इति । शिशुः सौभाग्यनः । रक्तपुष्पः न श्वेतपुष्पः । सर्पपो १०
राजसर्पपो न गौरः । अलावु तुम्बीफलं वर्तुलम् । वार्ताकं हृद्रवार्ताकीफलम् । उक्षानाः

“ नालिकाशणछत्राककुसुम्भालावुविद्धमवान् । कुम्भीकम्बुकम्बुताककोविदारश्च वर्जयेत् ॥

“ वर्जयेद्गृह्णन् श्राद्धे काञ्जिकं पिण्डमूलकम् ” ॥ करंजं च इति । “ छत्राकं शतपुष्पा ”

इति हेमाद्रिः । कवकमित्यन्ये । कुम्भी श्रीपर्णिका । कंबुकं वृत्तमलावु । वृत्ताकं

श्वेतम् । “ कण्डूरं श्वेतवृत्ताकं कुम्माण्डं च विवर्जयेत् ” इति देवलोकोः । कण्डूरं १५

प्रावृषेणीफलम् । कुम्माण्डं वृत्तालावुसदृशम् । काञ्जिकमारनालम् । करंजं नकमालफलम् ।

भारद्वाजः

“ नक्तोद्धतं तु यत्तोर्यं पत्वलाम्बु तथैव च । शैत्यं तु कूष्माण्डफलं वज्रकन्दश्च पिप्पली ॥

“ कुलत्थशणजीराणि करम्भाणि तथैव च । अञ्जादन्यद्रक्तपुष्पं शिशुः क्षारस्तथैव च ॥

“ एतानि नैव देयानि सर्वास्मिन् श्राद्धकर्मणि ” ॥

वज्रकन्द आरण्यसूरणः । जीरकं कुण्डलीरकम् । करम्भाणि दधिमक्तवः । क्षारो २०
यवक्षारादिः । ब्राह्मे

“ गृह्णन् चुकिर्का चुकं गाजरं पोतिकां तथा । डिङ्गुग्रमगन्धा पनसं मूनिम्बं निम्बराजिके ॥

“ कुरुतुम्भरं कलिङ्गोत्थं वर्जयेदम्लवेतसम् ” ॥

गृह्णन् लशुनानुकारी सुक्ष्मनालः कन्दविशेषः इति विज्ञानेश्वरः (पृ ४९ पं. २३) । श्वेतकन्दः

पलाण्डुविशेषः । गृह्णन् इति श्राद्धप्रकरणे माधवः । प्रायश्चित्तप्रकरणे तु गृह्णन् परविशेषः । २५

यदीयं चूर्णं गायत्र्याः कण्ठशुद्धचर्यं भक्षयन्ति इति । तत्र

“ गन्धाकृतिरैस्तुल्यं गृह्णन् तु पलाण्डुना । सुक्ष्मनालाप्रपन्नत्वाद्भिद्यने तु पलाण्डुवः ” ॥

इति वाग्महर्ष्यायटीकायां हेमाद्रौ वाष्पचन्द्रवचनं विनिगमकम् । यत्तु हेमाद्रि-

गृह्णन् गाजरम् इति । माधवोऽपि प्रायश्चित्तप्रकरणे मूलविशेषो वा गाजराप पर्यायः इति व्याचष्टे
तदनेन गृह्णन्गाजरयोः पृथगुपादानेनापास्तम् । यत्तु हिङ्गुनो माह्यत्वमुक्तमादित्यपुराणे ३०

“ मधुकं रामठं चैव कर्पूरं मरिचं शुद्धम् । श्राद्धकर्मणि शस्तानि सैन्धवं २५ तथा ” ॥ इति

तद्विहितमतिविद्वत्वाद्द्वैकलिपकमानुकल्पिकं वेति ज्ञेयम् । रामठ १६६ । एमन्येव्वपि

एतानि नैव दैयानि इति । मधुकं ज्येष्ठीमधु । वर्ज्यान्याधिकृत्य मात्स्ये “ कोद्रवोद्वालवरक-
कपित्थमधुकातसीः ” । वैष्णवे च “ मसूक्षारवार्ताककुलत्यशणाशिमवः ” ॥ शिशुः सौमाजनः ।
ब्रह्माण्डे

“ सर्वश्राद्धेऽजनं पुष्पं कुसुम्भं राजसर्पपाः । वर्ज्यं चापक्रियं सर्वं निशि यत्त्वाहृतं जलम् ” ॥

५ अजनपुष्पमजनद्रुमपुष्पम् । मार्कण्डेयः “ वर्ज्याश्रामिपवा नित्यं शतपुष्पं गवेषुकम् ” ।

अभिपवाः संधानतः । कौर्मै “ आढकीकोविदारश्च पालंदयां मरिचं तथा ” ॥

वर्जयेत् इति । कोविदारः कांचनारः । मरिचान्यार्द्राणि न शुष्काणीति हेमाद्रिः । पालङ्क्या
मुकुन्दाख्यो गन्धद्रव्यविशेषः ।

अथ ब्राह्मणफलानि । शंखः ‘ आप्रान्पालेवतानिभून् मृद्दीकाभव्यदाडिमान् ॥

१० “ विदार्याश्च भरुण्डाश्च श्राद्धकाले प्रदापयेत् । दद्याच्छ्राद्धे प्रयत्नेन शृंगाटविसकेबुकात् ” ॥
पालेवतं जम्बीरानुकारि । मृद्दीका द्राक्षा । भव्यं कर्मरत्नम् । विदार्यान् मूकूष्माण्डीकन्दान् ।
भरुण्डाः काश्मीरे प्रसिद्धाः । शृङ्गाटकं जलजं त्रिकंटकम् । विसं पद्मिनीमूलम् । केबुकं कवकम् ।
ब्राह्मे (अ. २२०।१५६-१५८)

“ आप्रमाप्रतकं विल्वं दाडिमं बीजपूरकम् । चीणाकं लकुचं जंबुं भव्यं भूतं तथाऽऽरुकम् ॥

१५ “ प्राचीनामलकं क्षीरं नालिकेरं परूपकम् । नागरं च सखर्जूरं द्राक्षा नीलकपित्थकम् ॥

“ पटोलं च प्रियालं च कर्कन्धूवदराणि च । वैकंकतं वत्सलं च एर्षार्वारुकानि च ।

“ एतानि फलजातीनि श्राद्धे देयानि यत्नतः ” ॥

आप्रातकं कर्पीतफलम् । चीणाकमेर्षारुकानुकारि । लकुचं लकुचफलम् । भूतं कर्णाटदेशे
प्रसिद्धम् । आरुकमारण्यैर्वारुकम् । प्राचीनामलकं पानीयामलकम् । क्षीरं राजादनफलम् । परूपकं

२० कोङ्कणे प्रसिद्धम् । पटोलं स्वाडुपटोलीफलम् । प्रियालं चारवृक्षफलम् । कर्कन्धूर्वदरीफलम् ।
वैकंकतं सुवद्रुमफलम् । वत्सकं कुटजफलम् । एर्षारुः स्वाडुकर्कटी । वारुकानि वारुकाफलानि ।
तथा

“ कालशाकं तन्दुलीयं वास्तुकं मूलकं तथा । शाकमारण्यकं चैव दद्यात्पुष्पाण्यमूनि च ” ॥

तन्दुलीपोऽल्पमारिषः । वास्तुकं कटवास्तुकम् । मूलं कन्दम् ।

२५ तथा

“ दाडिमं मागधी चैव नागराद्रकृतिन्तिणीः । आप्रातकं जीरकं च कुम्भरं च नियोजयेत् ” ॥

मागधी पिप्पली । नागरं शुण्ठी । कुम्भरं कुस्तुम्बरम् ।

कौर्मै—“ विन्वामलकमृद्दीकपनसाप्रातदाडिमम् । भव्यं पारावताक्षोटसर्जूरामफलानि च ॥

“ कसेकं कोविदारं च तालकंदस्तथा विसम् । मासं शकं दधि क्षीरं सुञ्जुर्वैत्राकुरस्तथा ॥

३० “ कटूफलं काङ्गुणी द्राक्षा लकुचं मोचमेव च ” ।

पारावतं पालेवतम् । तालकन्दस्तालमूलीकन्दः । सुञ्जुश्चुरिति प्रसिद्धः । मोचकं कदलीफलम् ।

अथ वर्ज्यानि । घायुपुराणे

“ लशुन गृञ्जन चैव पलाण्डु पिण्डमूलकम् । विप्वली मरिच चैव पटोल बृहतीफलम् ॥

“ वाश करीरं सुरसमर्जकं भूस्तृणानि च । अवेदोक्ताश्च निर्यासा लवणाभ्युत्तराणि च ॥

“ श्राद्धकर्मणि वर्ज्यानि याश्च भार्या रजस्वला ” ॥

विण्डाकृतिमूल पिण्डमूलकम् । विप्वल्य आर्द्रा न शुष्का । तथा मरिच च । सुरस ५
निर्गुण्डीपत्रम् । अर्जक श्वेतकुचेरकपत्रम् । भूस्तृणो भूतिकारण्य शाक । विण्डु (७९-१२)

‘ न प्रत्यक्ष लवण दधात् ’ इति । ब्राह्मे

“ सैन्यव लवण चैव तथा मानससभवम् । पवित्रे परमे ह्येते प्रत्यक्षे अपि नित्यश ” ॥

विण्डु (७९-१७) ‘ भूस्तृणशिशुसर्षपकूष्माण्डालावुवाताकृपालङ्घ्यातण्डुलीयक-
कुसुम्भमहिषीक्षीराणि वर्जयेत् ’ इति । शिशुः सौभाजन । रक्तपुष्प न श्वेतपुष्प । सर्षपो १०
राजसर्षपो न गौर । अलावु तुम्बीफल वर्तुलम् । वाताक क्षुद्रवार्ताकीफलम् । जशना

“ नालिकाशणछत्राककुसुम्भालावुविट्टमवान् । कुम्भीकम्बुकवृन्ताककोविदाराश्च वर्जयेत् ॥

“ वर्जयेद्गृञ्जन श्राद्धे काञ्जिक पिण्डमूलकम् ” ॥ करज च इति । ‘ छत्राक शतपुष्पा ’

इति हेमाद्रिः । कवकमित्यन्य । कुम्भी श्रीपर्णिका । कबुक वृत्तमलाद्यु । वृन्ताक
श्वेतम् । ‘ कण्डूर श्वेतवृन्ताक कुम्माण्ड च विवर्जयत् ’ इति देवलोक्त । कण्डूर १५
प्रावृषेणीफलम् । कुम्माण्ड वृत्तालावुसदृशम् । काञ्जिकमारनालम् । करज नक्तमालफलम् ।

भारद्वाजः

“ नक्तोद्धत तु यत्तोय पल्वलाम्बु तथैव च । शैल्य तु कूष्माण्डफल वज्रकन्दश्च विप्वली ॥

“ कुलच्यशणजीराणि करम्भाणि तथैव च । अजान्यद्रक्तपुष्प शिशु क्षारस्तथैव च ॥

“ एतानि नैव देयानि सवस्मिन् श्राद्धकर्मणि ” ॥

वज्रकन्द आरण्यसूरण । जीरक कृष्णजीरकम् । करम्भाणि दधिमक्तव । क्षारो २०
यवक्षारादि । ब्राह्मे

“ गृञ्जन चुकिका चुक्र गाजर पोतिका तथा । द्विद्विगुण्गन्धा पनस भुनिम्ब निम्बराजिके ॥

“ कुस्तुम्बर कलिङ्गोत्थ वर्जयेदम्बतसम् ” ॥

गृञ्जन लशुनानुकारी सूक्ष्मनाल कन्दविशेष इति विज्ञानेश्वर (पृ ४९५ प २३) । श्वेतकन्द
पलाण्डुविशेष । गृञ्जनम् इति श्राद्धप्रकरणे माधव । प्रायश्चित्तप्रकरणे तु गृञ्जन पत्रविशेष २५
यदीय चूर्णं गायत्र्या कण्ठशुद्धयर्थं भक्षयन्ति इति । तत्र

“ गन्धाकृतिरिस्तेस्तुम्ब गृञ्जन तु पलाण्डुना । सूक्ष्मनालाग्रपत्रत्वाद्भिद्यने तु पलाण्डुत् ॥ ”

इति वाग्महीयटीकाया हेमाद्रौ चाष्पचन्द्रवचन विनिगमकम् । यत्तु हेमाद्रि
गृञ्जन गाजरम् इति । माधवोऽपि प्रायश्चित्तप्रकरणे मूलविशेष वा गाजराप पयाय इति व्याचष्टे
तदनेन गृञ्जनगाजरयो पृथगुपादानेनापास्तम् । यत्तु हिन्दुनो प्राहृत्यमुक्तमादित्यपुराणे ३०

“ मधुक रामठ चैव कर्पूर मरिच गुडम् । श्राद्धकर्मणि शस्तानि सैन्य पुन तथा ” ॥ इति

तद्विहितप्रतिषिद्धत्वाद्देकल्पिकमानुकल्पिक वति ज्ञयम् । रामठ ६६ । ए मन्येष्वपि

विहितप्रतिपिद्धेषु । मनुः (५।६)

“ लोहिताय वृक्षनिर्घासान् वञ्चनप्रमवांस्तथा । शेलुं गन्धं च पीयूषं प्रयत्नेन विवर्जयेत् ” ॥
शेलुः श्लेष्मातकः । अनिर्दिशाहं पयः पीयूषम् ॥

अथ श्राद्धे मांसविचारः ।

५ तत्र कचिद्ब्रह्मण्येन श्रुतं नित्यम् । कचित्तु फलार्थत्वेन श्रुतम् ‘ मांसं वाग्धीणसस्य च ’ इति ।
तत्र व्यवस्थोक्ता मनुना

“ मुन्यन्नं ब्राह्मणस्योक्तं मांसं क्षत्रियवैश्ययोः । मधुप्रधानं शूद्रस्य सर्वेषां चाविरोधि यत् ” ॥ इति ।

अत्र हि ‘ सप्तदश वैश्यस्य सामिधेन्यः ’ इतिवत् ‘ क्षत्रियवैश्ययोरेव मांसम् ’ इति वचन-
व्यवस्था ब्राह्मणस्य श्राद्धे न मांसदानम् । सर्वेषां मांसदानविधीनां क्षत्रियवैश्यपरत्वात् । न च

१० मुन्यन्नमेव ब्राह्मणस्य मांसमेव क्षत्रियवैश्ययोरिति वचनशक्तिः । सर्ववर्णानां मुन्यन्नादिद्रव्यनियमे-
नान्यन्नप्रतिपादकानां वाक्यानामानर्थभयप्रसङ्गात् । न च प्रधानशब्दस्य पूर्वत्रानुषङ्गः ।
प्रमाणान्नावात् । यदि हि ‘ या ते अग्नेरजाशया ’ ‘ इषकपशूर्जैद्विपदी ’ इत्यादिवदनुषङ्गं विना
साक्षाद्दृशं स्यात् यदि वा ‘ चित्पतिस्त्वा पुनातु वाक्पतिस्त्वा पुनातु देवस्त्वा सविता पुनातु ’
इत्यत्रेव तेनैव पदेनामे ‘ वसोः सूर्यस्य राक्षिभिः ’ इत्यस्यैवान्वयः स्यात्तदानुषङ्गः । न त्वेवमिहो-

१५ भयमप्यस्तीति नानुषङ्गः । अतः पूर्वोक्तैव व्यवस्था युक्ता ।

ननु अस्तु नामैवं व्यवस्था । तथापि काम्यमांसदानं केन वार्येत । अङ्गीकृतमेव हि वैश्यं
प्रत्यपि ‘ एकविंशतिसामिधेन्यनुवचनम् ’ इति । सत्यम् । अस्तु नामैवं कृतयुगादिषु । कलौ
तु सर्ववर्णानां मांसं प्रतिपिद्धमेव । तथा श्लोकं श्राद्धदीपकलि कामदनपरिजातयोर्निर्गमे
“ अक्षता गोपशुश्रूव श्राद्धे मांसं तथा मधु । देवराञ्च सुतोत्पत्तिः कलौ पञ्च विवर्जयेत् ” ॥ इति ।

२० बृहज्जारदीये द्वाविंशोऽध्याये समुद्रयानस्वीकारः इत्युपक्रम्य मध्ये “ मांसदानं तथा
श्राद्धे वानप्रस्थाश्रमस्तथा ” इत्युक्त्वा ‘ एताव धर्मात् कलियुगे वज्र्यानाहर्मनीषिणः ’ इत्युक्तम् ।
न च ‘ श्राद्धे मांसम् ’ इति श्राद्धार्थस्यैव प्रतिषेधो न फलार्थस्येति वाच्यम् । एतादृशव्यवस्थायां
मानाभावात् । किंच । एतस्य वाक्यस्य सर्ववर्णान्प्रति प्राप्तेस्तत्र च ब्राह्मणस्य नित्यमांसाभावेन
काम्यमांसनिषेधपरत्वम् क्षत्रियवैश्ययोस्तु श्राद्धार्थप्रतिषेधपरत्वम् इति वैरूप्यापत्तिः । अतः

२५ श्राद्धसम्बन्धि मांसं यस्य येन रूपेण प्राप्तं तत्तद्वैभवं प्रतिपिच्यते ‘ दीक्षितस्येव दीक्षितो न जुहोति ’
इत्यादिना नित्यानामग्निहोत्रादीनां काम्यानां चतुर्होतृहोमादीनां प्रतिषेध इति ।
बृहत्पराशरेणाप्युक्तम्

“ यस्तु प्राणिवधं कृत्वा मांसेन तर्पयेष्यितम् । सोऽविद्वांश्चन्दनं दग्ध्वा कुर्यादद्भारविक्रयम् ॥

“ क्षित्वा कूपे यथा किंचिद्बालः प्राप्तुं तद्विच्छति । पतत्यज्ञानतः सोऽपि मांसेन श्राद्धकृतथा ” ॥ इति ।

३० इदम्पेकमूलकत्वनालापवात्कलिपरमेव । अन्ययुगपरत्वे मांसविधीनां सर्वेषामानर्थक्यात् । तथा
भागवतसप्तमस्कन्धे पञ्चादशध्याये

“ न दद्यादाभिषं श्राद्धे न चाद्याद्धर्मतत्त्ववित् । मुन्यन्नेः स्यात्परा प्रीतिर्यथा न पशुर्हितया ” ॥ इति ।

यथा मुन्यन्नेः तथा न पशुर्हितयेति । अत्र दानमक्षणयोर्निषेधः फलावेव । अन्यथा ‘ यथाविधि-
नियुक्तस्तु यो मांसं नास्ति मानवः ’ इत्यादीनामानर्थक्यं स्यात् । अत एव शास्त्रार्थे स्थितेऽपि ये

केचन स्मृतिशंभन्या मांसमक्षणलोलुपाः श्राद्धे मांसं ददति तान्

“ गत्रयस्य तु मांसेन तृप्तिर्मासान्दशैव तु ।

“ मासानेकादश श्रितिः पितृणां माहिषेण तु । मध्ये तु दत्ते श्राद्धेषु संवत्सरमिहोच्यते ” ॥

इत्यादिव्यासत्रयमालोक्य श्राद्धे गोमांसं ददतः स्वतन्त्रान् को वारयेदिति दिक् ।

अथ कुशानिरूपणम् । तेषामुत्पत्तिः शतपथश्रुतौ ‘ या वै वृत्राह्वीभत्समाना आपो धन्वदमन्त ५

उदार्यंसे दर्भा अमवन् यद्मन्यं उदार्यस्तस्माद्दर्भास्ता हैताः शुद्धा मेघ्या आपोऽनुनाभिशरिताः

यद्दर्भाः ’ इति । अनुनाभिशरिता वृत्रेण कालुष्यमप्रापिताः । गोमिल्लैः

“ कुशमूत्रे स्थितो ब्रह्मा कुशमध्ये तु केशवः । कुशाग्रे शङ्करं वियात्सर्वे देवाः समन्ततः ” ॥

विधिमाह कौशिकः

“ शुचौ देशे शुचिर्भूत्वा स्थित्वा पूर्वोत्तरामुखः । अकारेणैव मन्त्रेण कुशाः स्पृश्या द्विजोत्तमैः ” ॥ १०

उत्पाटनमन्त्रः

“ विरञ्चिना सहोत्पन्न परमेष्ठिनिसर्गाज । नुद सर्वाणि पापानि मम स्वस्तिकरो भव ” ॥

तमेव मन्त्रमभिधाय स्मृत्यन्तरे

“ एवं मन्त्रं समुच्चार्य ततः पूर्वोत्तरामुखः । हुंफट्कारेण मन्त्रेण सकृच्छित्त्वा समुद्धरेत् ” ॥

कालानाह हारीतः

“ मासे नभस्थमात्रास्या तस्या दर्भोच्चयो मतः । अयातयामास्ते दर्भा नियोज्याः स्युः पुनः पुनः ” ॥

अयातयामा उपयुक्ता अप्यपवादं विहायान्यत्र प्रयोज्याः । यत्तु शुद्धपरिशिष्टे

“ दर्भाः कृष्णाजिनं मन्त्रा ब्राह्मणा हविरग्रयः । अयातयामान्येतानि नियोज्यानि पुनः पुनः ” ॥

इति सामान्यवचनं तत्पूर्वकालमृशीतविषयम् । पवित्रे मार्कण्डेयः

“ सपवित्रेण हस्तेन कुर्यादाचमनक्रियाम् । नोच्छिष्टं तत्पवित्रं तु मुक्तोच्छिष्टं तु वर्जयेत् ” ॥ २०

आचमनाद्भवमाह कात्यायनः

“ सपवित्रः नदर्भो वा कर्माङ्गे पितृकर्मणि । अशून्यं तु करं कृत्वा सर्वत्राचमनं चरेत् ” ॥

पवित्रशब्देन ग्रन्थिमत् । सर्वकर्माङ्गत्वं शातातपेनोक्तम्

“ जपे होमे तथा दाने स्वाध्याये पितृकर्मणि । सव्यापसव्यो कुर्वीत सपवित्रो करौ बुधः ” ॥ इति ।

श्रुतिः

“ ब्रह्मयज्ञे जपे चैव ब्रह्मग्रन्थिर्विधीयते । भोजने वर्तुलः प्रोक्त एवं घर्षो न हीयते ” ॥ इति ।

‘ द्विपृष्ठीकृताना दर्भश्चित्ताना पाशुः प्रदक्षिणमर्षावेष्टनं विषय्य पश्चात्प्रोक्ष्य यत्प्रवेश्यते

तदा वर्तुलो ग्रन्थिः स एव यदा प्रादक्षिण्येन समवेष्टनं विधाय पुरोमागेन प्रवेश्यते तदा

ब्रह्मग्रन्थिः ’ इति हेमाद्रिः । पवित्ररक्षणं कात्यायनेनोक्तम्

“ अनन्तर्ममितं सार्यं कौशं द्विद्वलभेव च । प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्रकुत्रचित् ” ॥ ३०

तत्प्रकारमापस्तम्ब आह ‘ समो सायो दर्भो प्रादेशमात्रो पवित्रे कुरुते पवित्रे स्थो

वेष्णवी वःयुर्वा मनसा पुनास्विति तुणं फाटं वाऽन्तर्धाय छिनत्ति न नखेन ’ इति ।

पवित्रदर्भसङ्ख्या गारुडे “ सप्तभिर्दर्भपिञ्जलैः कुर्याद्वाङ्गं पवित्रकम् ।

“ पञ्चभिः क्षत्रियस्यैव चतुर्भिस्तु तथा विशः । द्वाभ्या शूद्रस्य विहितमन्तराणां तथैव च ” ॥ ३५

मार्कण्डेयस्तु

“चतुर्भिर्दर्भेपिञ्जलैर्ब्राह्मणस्य पवित्रकम् । एकैकन्यूनमुद्दिष्टं वर्णे वर्णे यथाक्रमम् ॥

“सर्वेषां वा भवेदाभ्यां पवित्रं ग्रन्थितं न वा । त्रिभिस्तु शान्तिके कार्यं पौष्टिके पञ्चमितथा ॥”

“चतुर्भिश्चामिचाराख्यं कुर्वन्कुर्यात्पवित्रकम्” । इति । दर्भलक्षणमाह कौण्डिकः

५ “सप्तपत्राः शुभा दर्भास्तिलक्षेत्रसमुद्भवाः । अप्रसूनाः स्मृता दर्भाः प्रसूनास्तु कुशाः स्मृताः ॥

“समूलाः कृतपाः प्रोक्ताश्छिन्नाप्रास्तृणसंज्ञिताः” ॥

अथ तिलनिरूपणम् । मत्स्यपुराणे

“विष्णोर्देहसमुद्भवाः कुशाः कृष्णास्तिलास्तथा । घर्मस्य रक्षणायालमेतत्प्राहुर्दिवोकसः” ॥

सत्यव्रतः

१० “जर्तिलास्तु तिळाः प्रोक्ताः कृष्णवर्णा वनोद्भवाः । जर्तिलाश्चैव ते ज्ञेया अकृष्टोत्पादिताश्च ये” ॥

आप्तस्तम्बः

“अटव्यां ये समुद्भवा अकृष्टाः फलितास्तथा । ते वै श्राद्धे पवित्राः स्युस्तिलास्ते न तिलास्तिलाः” ॥

अत्राकृष्टभूमौ जाताः जर्तिलाः प्रशस्ततराः । तदभावे क्षेत्रोत्पन्नास्तेषाम् ‘अपशवो वा अन्ये गोअश्वेभ्यः पशवो गौश्ववाः’ इतिवत्-प्रशंसार्थः प्रतिषेधः ।

१५ पुष्पाण्याह वृद्धमनुः

“शुक्लाः सुमनसः श्रेष्ठास्तथा पद्मोत्पलानि तु । गन्धरूपोपपन्नानि ऋतुकालोद्भवानि च” ॥

वर्ज्यान्याह स एव

“जपादिकुसुमं क्षिण्टि रूपिका सकुराण्टिका । पुष्पाणि वर्जनीयानि श्राद्धकर्मणि नित्यशः” ॥

रूपिकाऽर्घ्यपुष्पम् ।

२० “उग्रमन्धीन्यगन्धीनि दुष्टान्यपि च वर्जयेत् । चंद्रनागुरुणी चोभे तथैवोशीरपद्मकम् ॥

“तुरुष्कं गुग्गुलुं चैव घृताक्तं युगपद्देहेत् । घृतं न केवल दद्याद्दुष्टं वा तृणगुग्गुलम्” ॥ इति ।

‘तुलसीपत्राण्यपि देयानि’ इति स्मृत्यर्थसारे ।

अथार्घपात्राणि । हारीतः ‘कस्यपार्श्वराजतताप्रपात्राण्यर्घोदकधारणानि सर्वाण्युपकल्प्यानि’ ।

वैजवाप. “त्वादिरोदुम्बराण्यर्घपात्राणि श्राद्धकर्मणि । अर्थाश्ममृन्मयानि स्युरपि पर्णपुटास्तथा” ॥

२५ इति । पर्णपुटा यज्ञिषवृक्षपर्णनिर्मिताश्चमसाकृतयः । यत्तु कात्यायनेन ‘मृन्मयवर्ज्यानि वा विद्यन्ते’ इत्युक्तं तदन्यलाभे मृन्मयनिषेधार्थम् नात्यन्तिकनित्युत्तर्यमिति हेमाद्रिः ।

अपकृमृन्मयनिषेधार्थमित्यन्ये । विकल्पार्थमित्यपरे । मत्स्यपुराणे पर्णमयपात्रमभिधायोक्तम्

“जलजं घाऽपि कुर्वीत तथा सागरसंभवम् । सोऽर्णं राजतं ताम्रं पितृणां पात्रमुत्तमम्” ॥ इति ।

“राजतैर्भाजनैर्देयमपि वा रजतान्वितैः” । इति च । पात्रविशेषेण फलविशेषो ब्रह्मदेवते

३० “पालाशे ब्रह्मवर्चस्वमश्वत्थे राज्यभागिता । सर्वभूनाधिपत्यं च वृक्षे नित्यमुदाहृतम् ॥

“पुष्टिः प्रजाश्च न्यमोधे बुद्धिः प्रज्ञा धृतिः स्मृतिः । रक्षोघ्नश्च यशस्यं च काश्मर्याः पात्रमुच्यते ॥

“सौभाग्यमुत्तमं लोके मधुके समुदाहृतम् । फल्गुपात्रेण कुर्वाणः सर्वान्कामानवाप्नुयात्” ॥

फल्गुः काकोडुंबरिका ।

“ परा युतिमयार्के च प्राकाम्य च विशेषत । ब्रिह्वे लक्ष्मीस्तपो मेधा नित्यमायुष्यमेव च ॥
 “ वर्षत्यजस्र तत्रैव पर्जन्यो वेणुपात्रत । एतेषां लभते पुण्य सौवर्णे राजतेऽपि वा ” ॥
 पुण्य फलम् । अत्र च योगसिद्ध्याधिकरणन्यायेन पर्यायेणैव फलशक्तिर्नि युगपदिति ।
 इत्यर्षपात्रनिर्णय ॥

५

अथ भोजनपात्राणि । वायुपुराणे

“ पात्र वै तैजस दद्यान्मनोज्ञ श्राद्धभोजने । राजत काचन चैव दद्याच्छ्राद्धेषु य पुमान् ॥

“ दत्त्वा च लभते दाता प्राधान्य धनमेव च ” ।

“ यवस्थामाहात्रि “ भोजने हैमरौप्याणि दैवे पित्र्ये यथाक्रमम् ” ।

हारीत “ राजतकांस्यपर्णताम्रपात्राणि ब्राह्मणभोजनार्धानि महान्ति । भोजनार्थोपकल्पितसर्वान् १०
 धारणपर्याप्त महत्व ग्राह्यम् । कांस्ये विशेषमाहात्रि “ पञ्चाशत्पलिक कांस्य व्यधिकं
 भोजनाय वै ” ॥ इति । चाराहे

“ अन्यान्यपि तु पात्राणि दाकृजान्यपि जानता । यथोपपन्न कार्याणि मृन्मयानि न तु क्वचित् ॥

“ नयसान्यपि कुर्वीत पेतलानि न चैव हि । न च सीसमयानीहशस्यन्ते त्रुपुजान्यपि ” ॥ इति ।

अगिरा ‘ न जातीकुसुमानि दद्यान्न कदलीपत्रम् ’ इति । इति भोजने भाजनविधि । १५

अथ श्राद्धे प्रशस्ता ब्राह्मणा । वसिष्ठ (११।१६-१७) ‘ पितृभ्यो दद्यात्पूर्वेषु
 ब्राह्मणान् संनिपात्य यतीन् गृहस्थान् साधून् परिणतवयसाऽविकर्मस्थान् श्रोत्रियान् शिष्यान् नन्ते-
 वासिन ’ इति । अन्तेवासी ह्यश्रूणक । कात्यायन ‘ स्नातकानेके यतीन् गृहस्थान् साधून्वा
 श्रोत्रियान् वृद्धाननवयान्सकर्मस्थानभावेऽपि शिष्यान्सदाचारान् ’ इति । मनु (२।१४५)

“ यत्नेन भोजयेच्छ्राद्धे बह्वच वेदपारमम् । शास्त्रान्नयमथाध्वर्युं छन्दोग वा समाप्तिगम् ” ॥ इति । २०

वा शब्दोऽपिस्थाने । शातातप

“ भोजयेद्यथवर्णान् दैवे पित्र्ये च कर्मणि । अनन्तमक्षय चैव फल तस्येति वै श्रुति ” ॥

अत्र केचित् ‘ यथा कन्या तथा हवि ’ इति कन्यासाधर्म्येण स्वशास्त्रीयमेव श्राद्धे

नियोजयन्ति । तत्र । क वायामिव स्वशास्त्रीयनियमे मानाभावात् । वचन तु कुलीननियमपर

युक्तमिति । बृहस्पति

“ यद्यक भोजयेच्छ्राद्धे छन्दोग तत्र भाजयेत् । ऋचा यजूपि सामानि त्रितय तत्र विधते ” ॥

यमशातातपी

“ छन्दोग भोजयेच्छ्राद्धे वैश्वदेव च बह्वचम् । पुष्टिकर्मणि वाऽध्वर्युं शान्तिकर्मण्यथवर्णम् ” ॥

ब्रह्मवैवर्ते

‘ त्रिप्रान्गृहस्थान् वेदार्थब्रिदो निरभिमामिन । पत्नीपुत्रसमायुक्तान् श्राद्धकर्मणि भोजयत् ” ॥ २०

नन्दिपुराणे चत्वार आश्रमा पुण्या श्राद्धे दैव तथैव च ” ॥ इति ।

कूर्मपुराणे

“ असमानप्रवरको ह्यसगोत्रस्तथैव च । असम्बन्धी च विशेषा ब्राह्मणा श्राद्धसिद्धये ” ॥

यम

“ नक्षत्रतिथिपुण्याहान् मुहूर्ता मङ्गलानि च । न निर्दिशन्ति ये विमास्तेर्भुक्त ह्यक्षय भवेत् ” ॥ ३५

अयानुकल्पः । ब्रह्माण्डपुराणे

“अलाभे संति भिक्षुणा भोजयेद्दधानिनः शुभाव । असंभवेऽपि तेषां वै नैष्ठिकान् ब्रह्मचारिणः ।-

“ तद्भावेऽयुदासीनं गृहस्थमपि भोजयेत् ” ॥ भिक्षुवो यतयस्ते च त्रिदण्डिन एव भोज्याः इति हेमाद्रिः । अत्र मानं तु चिन्त्यम् । ध्यानिनो वानपस्थाः । गारुडे

५ “उदासीनेष्वलक्ष्येषु भोज्याः सम्बन्धिनेऽपि हि । मातुलङ्ग्यालयाज्यत्विक्कृशिष्याचार्यादयोऽपि च” ॥ गौतमः (१५।२०२१) ‘ शिष्यांश्चैके सगोत्रांश्च । भोजयेद्दूर्ध्वं त्रिभ्यो गुणवतः ’ । चद्वयेन याज्यसमानार्पणमहणम् । मनुः (३।१४८)

“ मातामहं मातुलं च स्वस्त्रीयं श्वशुरं गुरुम् । दीहित्रं विट्पतिं बन्धुमृत्विग्याज्यांश्च भोजयेत् ” ॥

१० विट्पतिर्जामाता इति हेमाद्रिः । अतिथिरिति मेधातिथिमाधर्मा । गार्ग्यः

“ नैकगोत्रे हविर्द्विपायथा कन्या तथा हविः । अभावे ह्यन्यगोत्राणामेकगोत्रांस्तु भोजयेत् ॥

“ असमप्रवराभावे समानप्रवरानपि ” ॥ बौधायनः (२।८।४) “ तस्मादेवंविधः सापिण्डमप्याशयेत् ” ॥ इति ।

तत्र विशेषमाह गौतमः (१५।२१-२२) ‘ भोजयेद्दूर्ध्वं त्रिभ्यो गुणवन्तम् ’ इति । अत्रिः

१५ “ पिता पितामहो भ्राता पुत्रो षाऽथ सापिण्डकः । न परस्परमर्हाः स्युर्न श्राद्धे ऋत्विजस्तथा ॥

“ ऋत्विक्पुत्रादयो ह्येते सकुल्या ब्राह्मणाः स्मृताः । वैश्वदेवे नियोक्तव्या यथेते गुणवत्तराः ” ॥

इत्यनुकल्पः । शातातपः

“ संनिकृष्टमधीयानं ब्राह्मणं यस्वतिक्रमेत् । भोजने चैव दाने च दहत्या सप्तमं कुलम् ” ॥

भविष्यत्पुराणे “ अतिक्रान्ते न दोषोऽस्ति निर्गुणं प्रति कर्हिचित् ” । महाभारते

२० “ गायत्रीमात्रसारोऽपि ब्राह्मणः पूजितः स्वर्ग । गृहासन्नो विशेषेण न भवेत्पतितः स चेत् ” ॥

भविष्यत्पुराणे

“ यस्त्वासन्नमतिक्रम्य ब्राह्मणं पतिताहते । दूरस्थं भोजयेन्मृद्वो गुणाढ्यं नरकं व्रजेत् ” ॥

महामारते

“ यदि स्यादधिको विप्रो दूरे वृत्तादिमिर्वृतः । तस्मै यत्रेन दातव्यमतिक्रम्यापि सन्निधौ ” ॥

२५ अथ वर्ज्या ब्राह्मणाः । चायुपुराणे “ न भोजयेदेकगोत्रान्समानप्रवरास्तथा ” ।

मनुः (३।१३८) “ नारिं न मित्रं यं विद्यात्तं श्राद्धे भोजयेद्विजम् ” । ब्रह्माण्डे

“ न भोज्या योनिर्बद्धा गोत्रसम्बन्धिनस्तथा । मन्त्रान्तेवासिर्बद्धा श्राद्धे विप्राः कदाचन ” ॥

ब्रह्मवैवर्ते

“ शिष्याश्च ऋत्विजो याज्याः सुहृदः शत्रवस्तथा । श्राद्धे तु श्वशुरः श्यालो न भोज्या मातुलादयः ” ॥

३० कौर्मै “ यस्य वेदश्च वेदी च विच्छिद्येते त्रिपौरुषम् । स वै दुर्ब्राह्मणो नार्हः श्राद्धादिपु कदाचन ” ॥

याज्ञवल्क्यः (आ. २२२-२२४)

“ रोगी हीनातिरिक्ताङ्गः काणः पौनर्मवस्तथा । अवकीर्णा कुण्डगोलौ कुनस्त्री श्यावदन्तकः ॥

“ भृत्काच्यापकः क्लीबः कन्याद्वयमिशस्तकः । मित्रघृक् पिशुनः सोमविक्रयी परिविन्दकः ॥

३५ “ मातापित्रोर्गुरुत्सयागी कुण्डाशी वृषलात्मजः । परपूर्वापतिः स्तेनः कर्मदुष्टाश्च निन्दिताः ” ॥ इति ।

- “ दाराग्निहोत्रसंयोगं कुष्ठे योऽग्रजे स्थिते । परिवेत्ता स विज्ञेयः परिवित्तिस्तु पूर्वजः ” ॥ इति । प्रपंचितं वेदं संस्कारमयूखे । तथा “ कुशीलवोऽवकीर्णां च वृषलीपतिरेव च ” ॥ इति । वर्ज्य इत्यर्थः । विष्णुः (९३।७) “ न वार्यपि प्रयच्छेत विडालव्रतिके द्विजे ” ॥ ब्रह्मपुराणे
- “ भोक्तुं श्राद्धे न चार्हन्ति देवोपहतचेतसः । पण्डो मूकश्च कुनस्त्री सत्वाटो दन्तरोमवान् ॥
- “ इयावदन्तः पूतिनासः छिन्नाङ्गश्चाधिकाङ्गुलिः । गलरोगी च गडुमान् स्फुटिताङ्गश्च सज्वरः ॥ ५
- “ सञ्जतुवरमण्डाश्च ये चान्ये हीनरूपिणः ” ।
- गलरोगी गण्डमाली । गडुमान् कुञ्जः । यौवनेष्वजातश्मश्रुस्तूवरः । मण्डा वक्रजङ्घाः । स्कान्दे
- “ काणाः कुण्डाश्च मण्डाश्च मूकान्धवधिरा जडाः । कुनसाः कुष्टिनश्चैव दुर्नमा विद्धमेहनाः ॥
- “ अतिदीर्घा अतिह्रस्वा अतिस्थूला भृशं क्रुशाः । निर्लोमा नातिलोमानो गौराः कृष्णा अतीवये ॥
- “ एतान्विवर्जयेद्दिग्मान् प्राज्ञः श्राद्धेष्वश्रोत्रियान् ” । १०
- दुर्नमा दुश्चर्मणः । विद्धमेहना विद्धशिश्ना इति हेमाद्रिः । मरीचिः
- “ अविद्धकर्णः कृष्णश्च लम्बकर्णस्तथैव च । वर्जनीयः प्रयत्नेन ब्राह्मणः श्राद्धकर्मणि ” ॥
- लम्बकर्णं वर्णयति गोभिलः
- “ हनुस्थलादयः कर्णौ लम्बौ तु परिकीर्तितौ । व्यद्दुलज्यद्दुलौ शस्तौ तेन शातातपोऽब्रवीत् ” ॥
- पूर्वोक्तसर्वापवादमाह सुमन्तुः १५
- “ काणाः कुण्डाश्च मण्डाश्च दुश्चर्मणः कचैर्विना । सर्वे श्राद्धे नियोक्यव्या मिश्रिता वेदपारगैः ” ॥
- काश्यपेन तु मिश्रणे विशेष उक्तः, “ काणादीन् भोजयेद्देवे श्राद्धे दाने तु वर्जयेत् ” ।
- तथा “ न ब्राह्मणं परीक्षेत देवे कर्मणि वर्मवित् । पित्र्ये कर्मणि संप्राप्ते प्रयत्नेन परीक्षयेत् ” ॥ इति ।
- कालिकापुराणे
- “ अनाश्रमी तु यो विप्रो जटी मुण्डी वृथा च यः । वृथा काषायधारी यः श्राद्धे तं दूरतस्त्यजेत् ॥ २०
- “ चिकित्सका देवलका वृथा नियमचारिणः । सोमविक्रयिणश्चैव राजन्नार्हन्ति केतनम् ” ॥
- केतनं श्राद्धीयनिमन्त्रणम् ॥
- “ हेतारो वृषलान्ना ये पृषलाः श्यापकास्तथा । तथा वृषलाशिव्याश्च श्राद्धे नार्हन्ति केतनम् ॥
- “ अनग्रयश्च ये विप्रा मृतनिर्यातकाश्च ये । स्तेनाश्च पतिताश्चैव राजन्नार्हन्ति केतनम् ” ॥
- सौरपुराणे २५
- “ अङ्गवद्गकलिङ्गाश्च सौराष्ट्रान् गुर्जरास्तथा । आभीरान्कोङ्कणाश्चैव द्राविडान्क्षिणापथान् ॥
- “ आवन्त्यान्मागधाश्चैव ब्राह्मणास्तु विवर्जयेत् ” ॥ इति ।
- अथ विभक्तयो निर्णयन्ते । नागरखण्डे
- “ विभक्तिरहितं श्राद्धं क्रियते याद्विपर्ययात् । अकृतं तद्विजानीयात्पितृणां नोपतिष्ठति ॥
- “ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन ब्राह्मणेन विजानता । विभक्तिभिर्यथोक्ताभिः श्राद्धं कार्यं त्रिभिः सदा ” ॥ ३०
- विपर्ययाद्भ्रान्तेः । तिसृभिरिति एकोद्दिष्टे आवाहनाभावेन द्वितीयाया अभावात्तिसृणां श्राद्धमात्रसम्बन्धाभिप्रायम् ॥
- व्यासः “ चतुर्थी चासने नित्यं संकल्पे च विधीयते । प्रथमा तर्पणे प्रोक्ता सम्बुद्धिमपरे जगुः ” ॥
- निरियमित्यस्य संकल्प इत्यनेन सम्बन्धः । आसने षष्ठया अपि बध्यमाणत्वात् । धर्मः
- “ पृच्छाक्षय्यासने षष्ठौ चतुर्थी चासने मता । अर्घ्यावनेज्जनं पिण्डं तथा प्रत्यवनेजनम् ॥ ३५

“सम्बुद्धयेतानि कुर्वीत सर्वशास्त्रविशारदः” ॥

पृच्छा ब्राह्मणानुज्ञाग्रहणार्थं श्राद्धारम्भे प्रश्नवाक्यम् । मृशुः

“आसने तु भवेत्पृथ्वी तथैवाक्षय्यपृच्छयोः । आवाहने द्वितीया स्यादेव शास्त्रविनिश्चयः ॥

“गन्धं माल्यं च धूपं च दीपमन्नं सद्दक्षिणम् । अपृथक्त्वेन दातव्यं चतुर्ध्या मूर्तिमिच्छता” ॥

५ अत्रासने चतुर्थीपष्ठोर्यथाशास्त्रं व्यवस्थितो विकल्पः । एता एव विभक्तयो गोनपदे शर्मपदे च योग्याः । स्त्रीलिङ्गेऽपि विभक्त्यन्तपदप्रयोगः प्रदर्शितो नागरखण्डे

“मातमन्त्रि तथा मातुरासने कल्पने क्षणे । गोत्रे गोत्रायै गोत्रायाः प्रथमाया विभक्तयः ॥

“देवि देव्यै तथा देव्या एवं मातुश्च कीर्तयेत्” ।

गोमिलोऽपि—“गोत्रायाश्चासने कुर्याद्गोत्रे चैवार्च्यपिण्डयोः ॥

३० “गोत्रायाश्चाक्षय्यकाले गोत्रायै त्याग एव च । गोत्रामावाहने कुर्यात् स्त्रीलिङ्गे तु न संशयः” ॥

अथ सव्यापसव्यनिर्णयः—चतुर्विधं कर्म । किञ्चित्पिञ्च्यैकसम्बन्धित्वात्पिञ्च्यं यथा स्वधानिनयनादि ।

किञ्चित्पिञ्च्यैकसम्बन्धित्वाद्देवं । यथा विश्वेदेवाः प्रायन्तामिति वाचनम् । किञ्चिदुभयसम्बन्धानुभयात्मकं

यथा पाकप्रोक्षणम् । किञ्चिच्च देवपितृसम्बन्धरहितत्वात्प्रौक्तिकमेव यथा स्वागतप्रश्नादि ।

तत्र पिञ्च्यमुभयात्मकं च प्राचीनावीतिना कार्यमित्याह मनुः (३२७९)

३५ “प्राचीनावीतिना सर्वमपसव्यमतन्द्रिणा । पिञ्च्यमा निघनात्कार्यं विधिवद्दर्शयानिना” ॥

अपसव्यमप्रदक्षिणं । निघनं समाप्तिः । अत्र पिञ्च्ये विहितं प्राचीनावीतं देवपितृसाधारणेऽपि कर्मणि

भवति । विप्रतिपिञ्च्यप्रधानाप्रधानधर्मसमवाये प्रधानधर्मस्य बलीयस्त्वात् । देवं तूपवीतिनैव कार्यम् ।

तदुक्तं नागरखण्डे

“एवं सर्वाः क्रियाः कार्या दैविक्यैः सव्यपूर्विकाः । पितृव्यश्चापसव्येन मुक्तवैकं स्वस्तिवाचनम्” ॥

२० स्वस्तिवाचनं ‘स्वस्तीति भूत्’ इति प्रेषः । रागतः प्राप्तपुरुषार्थभोजनाश्रितनिरामिषत्वादि-

नियमस्य कर्मार्यत्वेऽपि भोजनस्य प्राधान्यायज्ञोपवीतमेव । अथवा पिञ्च्यत्वेन प्राप्तस्य

प्राचीनावीतस्य ‘कृतापसव्यः पूर्वेषुः पितृपूर्वं निमंत्रयेत्’ इत्यनेन संकल्पप्रभृतिनिमन्त्रणे

पुनर्विधानात्पूर्वकृत्यनिरामिषभोजनादौ प्राचीनावीतं परिसङ्ग्रहणमते अतो यज्ञोपवीतम् ।

देशकालसंकीर्तनादि युष्मद्गुणशया करिष्य इति वाच्यं प्राचीनावीती उच्चारयेत् ।

२५ प्रचेताः

“अपसव्यं ततः कुर्याज्जत्वा मन्त्रं तु वैष्णवम् । गायत्रीं प्रणवं चापि ततः श्राद्धमुपक्रमेत्” ॥

ततः ब्राह्मणोपवेशनोत्तरं प्राणायामं कृत्वा उपक्रमेत् संकल्पयेत् इति हेमाद्रिः । नीवीबन्ध-

श्चापसव्येन । ‘पितृदेवत्या वै नीवीः’ इति श्रुतेः । नृहस्पतिः “ऋजून्सव्येन वै दद्याद्देवे

दर्मानप्रदक्षिणम्” । एतच्च सव्यमाच्छादनान्तेषु दैवपदार्थेषु । अत एव वैश्वदेविकाच्छादान्तं

३० पदार्थकाण्डमुक्त्वाऽऽह याज्ञवल्क्यः (आ. २३२)

“अपसव्यं ततः कृत्वा पितृणामप्रदक्षिणम् । द्विगुणांस्तु कुशान्दत्वाद्दृशन्तस्त्वेर्युञ्जा पितृम्” ॥

‘आवाहयेत्’ इति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः । एतच्चापसव्यं दर्मानदानायाच्छादानान्तम् ।

अग्नौकरणे तु कात्यायनानामनुज्ञाम्यर्थनात्प्रभृति प्राचीनावीतित्वम् । आश्वलायनानां तु अनुज्ञा-

भ्यर्थनात्प्रभृति तदुत्तरमाविपदार्थप्रभृति वा प्राचीनावीतित्वम् । अथवा सर्वेषामेवादितः प्राचीना-

वीतिर्वं यज्ञोपवीतिर्वं वा । हुतशेषप्रतिपत्तिस्तु प्राचीनावीतिर्नैव कार्या इत्याह शौनकः

“ हत्वाऽग्नौ परिशिष्टं तु पितृपात्रेष्वनन्तरम् । निवेद्यैवापसव्येन परिवेषणमाचरेत् ” ॥

अत्रापसव्येनेत्यस्य न परिवेषणेन सन्बन्धः ।

“ अपसव्येन यस्वन्नं ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति । विष्टामश्नन्ति पितरस्ते च सर्वे द्विजोत्तमाः ” ॥

इति काष्ण्णाजिनिवचनात् । पात्रालम्भनाद्बुद्धनिवेशनात्तयागभोजनप्रैषाः सव्येन देवे ५

पिड्ये त्वपसव्येन । अतिथेः सर्वं यज्ञोपवीतेन । भोजनप्राक्कालीनः गायत्रीमधुमत्याद्विजप-

श्चापसव्येन “ कृतापसव्यः कुर्वीत मुक्त्वाऽयं त्वश्रतां जपः ” इति बृहदारण्यकतत्त्ववचनात् ।

अपोशानार्थमुद्रकदाने तु यज्ञोपवीतम् । पिड्यत्वाभावात् । भुजानेषु पिड्यसूक्तजपोऽप्युपवीतिना ।

तथा च मरीचिः

“ प्रदक्षिणं शिवा आपो जपाशीः स्वस्तिवाचने । विषेषु दक्षिणादानं षट् सव्येन प्रचक्षते ” ॥ १०

प्रदक्षिणं विसर्जनानन्तरं ब्राह्मणप्रदक्षिणीकरणम् । ‘ शिवा आपः ’ इतिमन्त्रेण क्रियमाणं

कर्म । अहृष्टार्थे मन्त्रोच्चारणं जपः । आशीः ‘ दातारो नोभिवर्द्धन्तामि ’ त्यादिका । ‘ स्वस्ति

भवन्तो ब्रुवन्तु ’ इति स्वस्तिवाचनम् । साङ्गं विकिरद्दानमपसव्येन । ‘ तृप्ताः स्थ ’ इति प्रश्नः

शेषान्नविनियोगश्च देवपिड्यसाधारण्यादपसव्येन । साङ्गं पिण्डदानमपसव्येन “ अपसव्येन

दर्भेषु पिण्डा देयाद्यस्तु वै ” इति काष्ण्णाजिनिवचनात् । सुप्रोक्षितमस्त्विति श्राद्धदेशप्रोक्षणं १५

कर्मैकसम्बन्धाभावाचीनावीतिर्नैव । अत्र कर्कः “ आचान्तेपूद्रकपुष्पाक्षतदानं तत्र देवपूर्व

ततोऽपसव्यं पिड्ये केचित्तु सव्येनेच्छन्ति तत्र दानसंयोगात् ‘ पिण्डपितृयज्ञवहुपचारः पिड्ये ’

इति च दर्शनादिति ” तत्पूर्वोक्तमरीचिवचनविरोधात्पित्रायुद्देशमन्तरेण क्रियमाणत्वाच्चोपेक्ष्यम् ।

अक्षयोदकं देवे सव्येन पिड्ये चापसव्येन । ‘ अधोराः पितरः ’ इत्याद्युपवीतेन । आशीः सव्येन

‘ जपाशीः स्वस्तिवाचनम् ’ इति मरीच्युक्तेः । स्वधावाचनं तु साङ्गं पिड्यत्वात्प्राचीनावीतेन । २०

पात्रस्यार्थसंज्ञवमोचनं न्युञ्जपात्रोत्तानाकरणं च प्राचीनावीतिना । तदाहानिः

“ अपसव्यं ततः कृत्वा पिण्डपार्श्वं समाहितः । क्षिप्वा दर्भपवित्राणि मोचयेत्संज्ञवांस्ततः ” ॥ इति ।

पिण्डार्थं कल्पिते देशे इत्यर्थः । जमदग्निः

“ सर्वं कर्मापसव्येन यत्किञ्चिद्दिह कौर्तितम् । विहाय दक्षिणामेकां तथा विप्रविसर्जनम् ॥

“ अपसव्यं तु तत्राह मात्स्ये तु भगवान्मुने ” ॥ इति । २५

इदं च व्यवस्थितम् । ब्राह्मणानामानंत्यर्थत्वपक्षे सव्येन । पितृभ्य एव दानमिति

पक्षेऽपसव्येन । विश्वदेवाः प्रीयन्तामित्युपवीतेन । भोजनप्राक्कालने देवे सव्येन पिड्येऽपसव्येन ।

स्वस्तिवाचनं तूपवीतेन मरीचिवचनात् । विसर्जनं प्रदक्षिणीकरणं च सव्येनेत्युक्तम् ।

अनुव्रजनमपसव्येन । ब्राह्मणदत्तपुष्पाक्षतग्रहणादि ‘ अद्य मे सफलं जन्म ’ इत्यादि च उच्छिष्टो-

द्वासनं च लौकिकत्वादुपवीतेन । यजमानकर्तृकस्य पत्न्यै पिण्डदानस्य पितृसम्बन्धराहित्या- ३०

दुपवीतेन । ‘ पिण्डांस्तु गोजविषेभ्यः ’ इत्यादिका प्रतिपत्तिस्तु पिड्यत्वात्प्राचीनावीतिर्नैति दिक् ॥

अथ विप्रनिमन्त्रणादि कौर्भे

“ श्वो भविष्यति हि श्राद्धं पूर्वैरुग्निपूजयेत् । असंभवे परैरुग्नां ब्राह्मणांस्ताजिमन्त्रयेत् ” ॥ इति ।

नागरखण्डे

- “पूर्वेद्युः सायमासाय संयुतानां द्विजन्मनाम् । गृहं गत्वा शुचिर्भूत्वा संयतांस्तान्निमन्त्रयेत् ॥”
 यमः “प्रार्थयित प्रदोषान्ते भुक्तानशयितान् द्विजान्” । इति निमन्त्रिणं स्वयमेव कार्यम् ।
 ‘दाता विप्रान्निमन्त्रयेत्’ इति हेमाद्री देवलोक्तेः । असंभवे तु पुत्रादयोऽपि । ‘स्वयं शिष्योऽ-
 ५ यथा सुतः’ इति तत्रैव बृहस्पत्युक्तेः । कांश्चिन्निषेधति नारायणः
 “अमोज्यं ब्राह्मणस्यान्नं क्षत्रियाद्यैर्निमन्त्रितम् । तथैव क्षत्रियादीनां वृषलेन निमन्त्रितम् ॥”
 यमः
 “अमोज्यं ब्राह्मणस्यान्नं वृषलेन निमन्त्रितम् । तथैव वृषलस्यान्नं ब्राह्मणेन निमन्त्रितम् ॥”
 नागरखण्डे “कुलाचारसमोपेतान् गृहीत्वा चरणौ ततः ॥
 १० “प्रसादयेच्च सध्येन विश्वेदेवार्चने पुरा । गुग्मानेव यथाशक्त्या मन्त्रमेतमुदीरयेत् ॥
 “आगच्छन्तु महामागा विश्वेदेवास्तनौ तव । भक्त्याहूतो मया चैव त्वं चापि व्रतमागमव ॥
 “एवं युग्मान्तमामन्य वैश्वदेवकृते द्विजान् । अयुग्मानपसध्येन पित्रर्थं चामिमन्त्रयेत् ॥
 “ब्राह्मणांश्च यथाशक्त्या एकैकस्य पृथक् पृथक् । एकैकं वा त्रयाणां वाऽप्येकमेव निमन्त्रयेत् ॥
 “द्विज मातामहानामप्येष एव विधिः स्मृतः ॥
 १५ “ततः पादौ परिस्पृश्य द्विजस्येदमुदीरयेत् । श्रद्धापूतेन मनसा पितृमक्तिपरायणः ॥
 “पिता मे तव कायेऽस्मिन् तथैव च पितामहः । स्वपित्रा सहितोऽभ्येतु त्वं च व्रतपरो मव ॥
 “एवं पितृन्समाहूय तथा मातामहानथ । स्वयं कृत्वा नमस्कृत्य तान्विप्रान्स्वगृहं व्रजेत् ॥”
 तत्रैव
 “ब्राह्मणानां गृहं गत्वा तान्प्रार्थ्यं विनयान्वितः । अमुकस्य त्वया श्राद्धे क्षणो वै क्रियतामिति ॥
 २० “वदेदभ्युपगच्छेद्युर्विप्राश्चैव तथेति च । भूयोऽपि व्याहरेत्कर्ता तं प्राप्नोतु भवानिति ॥
 “द्विजस्तु प्राप्रवानीति विधिरेष निमन्त्रणे ॥” प्रचेताः
 “कृतापसव्यः पूर्वेषुः पितृपूर्वं निमन्त्रयेत् । भवद्भिः पितृकार्यं वः संपाद्यं नः प्रसीदत ॥”
 याज्ञवल्क्यः (आ. २१८)
 २५ “द्वौ देवे प्राक् त्रयः पित्र्ये उदर्शकैकमेव वा । मातामहानामप्येवं तन्त्रं वा वैश्वदेविकम् ॥”
 वसिष्ठः (११२७)
 “द्वौ देवे त्वथ पित्र्ये त्रीनेकैकमुपयत्र वा । भोजयेत्सुसमृद्ध्याऽपि विस्तरं तु विवर्जयेत् ॥” इति ।
 विस्तरम् ‘नवावरान् भोजयेदयुजो वा यथोत्साहम्’ इति गौतमोक्तम् (१५।७-८) ।
 तस्य त्वत्तन्तसमृद्धोऽधिकारित्यर्थः । अनेकविप्राभावे त्वेकमपि भोजयेत् । ‘भोजयेदथवाऽप्येकं
 ३० ब्राह्मणं पङ्क्तिपावनम्’ इति शंखोक्तेः । अत्र वैश्वदेवप्रकारमाह स एव
 “यथेकं भोजयेच्छ्राद्धे देवं तत्र कथं भवेत् । अन्नं पात्रे समुद्भूत्य सर्वस्य प्रकृतस्य तु ॥
 “देवतापतने कृत्वा यथाविधि निवेदयेत् । प्राग्घेदन्नं तद्रमौ तु दद्याद्वा ब्रह्मचारिणे ॥” इति ।
 चतुर्विंशतिमतेऽपि “विप्राभावे वृषा न स्याद्दद्याद्रमौ जलेऽपि वा ॥” इति ।
 अत्र विशेषो मात्स्ये “पठन्निमन्त्र्य नियमान् आवयेत्पैतृकान् वृषः ।
 ३५ “अक्रोधनेः शौचपरेः सततं ब्रह्मचारिभिः । मवितव्यं भवद्भिश्च मया च श्राद्धकारिणा ॥” इति ।

दूरे सीम्नः परस्नात् । तथा च ब्रह्माण्डपुराणे

“ न सीमानमतिक्रमिच्छान्दार्थं वै निमन्त्रितः । पर्थन् सीममध्ये तु न कदाचित्प्रदुष्यति ” ॥

यमः “ पुनर्मौजनमध्वानं माराध्ययनमैथुनम् । सन्ध्यां प्रतिग्रहं होमं श्राद्धभुवर्जयेत्सदा ” ॥

‘ होमन्येन कारयेत् ’ इत्याह कात्यायनः

५ “ सूतके च प्रवासे च अशकौ श्राद्धभोजने । एवमादिनिमित्तेषु हावयोदिति योजयेत् ” ॥

अन्यस्य होतुरलाभे भविष्यत्पुराण उक्तम्

“ दशकृत्वः पित्रेदापो गायत्र्या श्राद्धभुगिद्वजः । ततः सन्ध्यामुपासीत जपेच्च जुहुयादपि ” ॥

मण्डलमुक्तं मत्स्यपुराणे “ भवनस्याग्रती भुवि गोमयेनानुलिताया गोमूत्रेण तु मण्डले ” ॥ इति ।

लितायामिति सामान्यतः सर्वकर्माङ्गतया प्राप्तमनूयते । गोमूत्रसहितेन गोमयेन मण्डले कार्ये

१० इति शेषः । शम्भुः “ उदक्प्लवमुदीच्यं स्यादक्षिणं दक्षिणाप्लवम् ” ॥ इति । मण्डलमिति शेषः ।

तत्र ‘ उदीच्यमुदक्प्लवं देवं दक्षिणं दक्षिणाप्लवं विद्मम् ’ इति व्यवस्था । बोधायनः

“ प्रदक्षिणं तु देवानां पितृणामप्रदक्षिणम् । देवानामृजवो दर्माः पितृणां द्विगुणाः स्मृताः ” ॥ इति ।

शातातपः “ उदह्मुसस्तु देवानां पितृणां दक्षिणामुसः ” ॥ कात्यायनः

“ दक्षिणं पातयेज्जानुं देवान्परिचरन्सदा । पातयेदितरज्जानुं पितृन्परिचरन्सदा ” ॥ इति ।

१५ मण्डलयोर्विशेषमाह शम्भुः

“ उत्तरेऽक्षतसंयुक्तान् पूर्वाम्रान्विन्यसेत्कुशान् । दक्षिणे दक्षिणामास्तु सतिलान्विन्यसेद्बुधः ” ॥ इति ।

मात्स्ये “ नाम गोत्रं पितृणां तु प्रापकं हव्यकव्ययोः ” ॥ इति ।

तथा “ पाद्यं चैव तथा चार्घ्यं देवमादौ प्रयोजयेत् । शन्नो देवीति मन्त्रेण पाद्यं चैव प्रदापयेत् ” ॥

आदित्यपुराणे

२० “ विप्रौ तु प्राह्मुसलौ तेभ्यो द्वौ तु पूर्वं निवेशयेत् । उत्तराभिमुखान् विप्रान् वीन् पितृभ्यश्च सर्वदा ” ॥

इति ।

सुमन्तुः—“ दर्मपाणिर्द्विर्वाचम्य लघुवासा जितेन्द्रियः । परिश्रिते शुचौ देहे गोमयेनोपलोपित ॥

“ दक्षिणाप्रवणे सन्ध्याचान्तान्प्रयतान् शुचीन् । आसनेषु सदभेषु विविक्तेषुपवेशयेत् ” ॥

मरीचिः “ तथा मातामहश्राद्धं वैश्वदेवसमन्वितमाकुर्वीत भक्तिसंपन्नस्तन्त्रं वा वैश्वदेविकम् ” ॥ इति ।

२५ अत्र पितृमातामहपार्वणयोरेकः प्रयोगः पृथग्वा इति पक्षद्वयम् । आद्यपक्षे वैश्वदेविकतन्त्रता

द्वितीय आशुक्तिः इति माधवाद्यः । उपवेशनोत्तरं विप्राणां धर्माहा भृगुः

“ आमन्त्रितो जपेद्दोहोर्मासोर्नस्तु निषद्विणः । भुक्त्वा तु वामदेव्यं च श्राद्धमोक्ता न दुष्यति ” ॥

आसीन आसन उपवेशितः । दोग्धीष ‘ उपह्वये सुदुषाम् ’ इति ‘ हिङ्कुण्वती ’ इति

वा । यत्तु हेमाद्रिः ‘ आवहन्नाह्वण ’ इत्यादीनि यजुष्यपि दोहनपदोपेतानि जपेत् इति ।

३० तत्र । स्त्रीलिङ्गनिर्देशेन ऋच उपादानात् । साऽप्येका काचित् । एकवचनात् । निषद्विणस्तु

त्रयः यजुष्यपि तत्र जप्यानि । निषद्विणः ‘ इन्द्रहृषयाम् ’ इति । ‘ स इषुहस्तैः ’ इति च ऋक् ।

‘ नमः कृत्स्नवीताय ’ ‘ नमोवञ्चते ’ इत्यादीनि च । गोभिलः

“ आमन्त्रितो जपेद्दोहा नियुक्तस्त्वपमान् जपेत् । अनिषद्वाञ्छतत्रैव जपवाऽश्रीयात् द्विजोत्तमः ” ॥

ऋषमानि षट्पदादीनि छन्दोगेषु प्रसिद्धानि । मरीचिः “ पवित्रपाणयः सर्वे ते च मौनव्रता

न्विताः” ॥ इति । यमः “ ब्रह्मोद्याश्च कथाः कुर्युः पितृणामेतद्गीप्सितम् ” ॥ इति । स एव
“ भिक्षुश्च ब्रह्मचारी च भोजनार्थमुपस्थितः । उपविष्टेष्वथ प्राप्तः कामं तत्रापि भोजयेत् ” ॥ इति ।
विप्रोपवेशनोत्तरकृत्यं पुराणे

“ श्राद्धभूमौ गयां ध्यात्वा ध्यात्वा देवं जनार्दनम् । ताम्यां चैव नमस्कृत्य ततः श्राद्धं प्रवर्तयेत् ” ॥

‘ वस्वादींश्च पितृन् ध्यात्वा ’ इति वा तृतीयः पादः । तथा

“ उभो हस्तौ समौ कृत्वा जानुभ्यामन्तरा स्थितौ । स प्रयतञ्चोपविष्टान् सर्वान्पृच्छेद्विद्वजोत्तमान् ” ॥

श्राद्ध करिष्य इति पृच्छेदित्यर्थः । ततो विप्राः ‘ कुरुष्व ’ इत्यभ्यनुज्ञां ब्रूयुः । एतदनन्तरकृत्यं
ब्रह्माण्डपुराणे

“ देवताभ्यः पितृभ्यश्च महायोगिभ्य एव च । नमः स्वधायै स्वाहायै नित्यमेव नमो नमः ॥

“ आग्नेऽवसाने श्राद्धस्य विरावृत्तं जपेत्सदा ” । इति ।

अयं च जपः सङ्कल्पोत्तरमाज्ञादानोत्तरं वा कार्यः । शिष्टास्त्वाज्ञोत्तरमेव कुर्वन्ति । ततः
कर्तव्यं निगम्ये ‘अपहता’ इति तिलान् विकिरेदिति । एतच्च विकिरणं जपात्प्राकार्यमिति केचित् ।

अनन्तरकृत्यमाह याज्ञवल्क्यः (आ. २२९) “गौणप्रक्षालनं कृत्वा विष्टार्यान् कुशानपि” इति
पुराणे “ आसने चासनं दद्याद्दामे वा दक्षिणेऽपि वा । पितृकर्मणि वामे वै दैवे कर्माणि दक्षिणे ” ॥

दैवे दर्भाः सयवाः ‘ देवानां सयवाः दर्भाः ’ इति काठकोक्तः । ततः सधर्मकं द्वितीयनिमन्त्रण-
मुक्तं संप्रहेत् । ततः पुनरप्यो दत्त्वा निमन्त्रयेत् ‘ दैवे क्षणः क्रियतां ’ ततः ‘ तथा ’ इति
विप्रो ब्रूयात् । ‘ प्रामोतु मवान् ’ इति कर्ता पुनर्ब्रूयात् । ‘ प्राप्रवानि ’ इति विप्रः पुनर्ब्रूयात् ।
अत्र विशेषः पुराणे “ निरङ्गुष्ठं गृहीत्वा तु विश्वान्देवान् समाह्वयेत् ” ॥

‘गृहीत्वा’ इत्यस्यानन्तरं ‘निमन्त्र्य’ इति शेषः इति माधवः । आवाहने विशेषमाह यमः
“ यवहस्तस्ततो देवान् पृष्ट्वाऽऽवावाहनं प्रति । आवाहयेदनुज्ञातो विश्वेदेवास इत्यृचा ॥

“ विश्वेदेवाः शृणुतेति मन्त्रं जत्वा ततोऽक्षतान् । ओपधय इति मन्त्रेण विकिरेत्तु प्रदाक्षिणम् ” ॥
पादादिमस्तकान्तमक्षतानारोपयेदित्यर्थ इति माधवः ।

अत्र श्राद्धभेदेन विश्वेदेवव्यवस्थामाह शाङ्गः

“ इष्टिश्राद्धे ऋतुर्दक्षः संकीर्षां विश्वेदेविके । नान्दीमुखे सत्यवसू काम्ये च धुरिलोचनौ ॥

“ पुरुखादीर्वा चैव पार्वणे समुदाहृतौ । नैमित्तिके कामकालावेवं सर्वत्र कीर्तयेत् ” ॥ इति । २५

धुरिरोचनाविति क्वचित्पाठः । अत्रेष्टिश्राद्धशब्देन पारिभाषिकं कर्माङ्गश्राद्धमुच्यते ।
तच्चाह पारस्करः

“ निषेककाले सोमे च सीमन्तोन्नयने तथा । श्रेयं पुंसवने श्राद्धं कर्माङ्गं वृद्धिवत्कृतम् ” ॥ इति ।

निषेको गर्भाधानम् । तथा च ‘ आधानसोमयागनिषेकादित्रयसंस्कारादिभूतश्राद्धे
ऋतुदक्षौ ’ इति हेमाद्रिमाधवी । अत्र श्रावृत्तरणाः इष्टिश्राद्धशब्देन कर्माङ्गश्राद्धग्रहणे
प्रमाणमावाह्यावयसाफलयाय भाष्यकारमते पावमानेष्टीनां समप्राधान्यपक्षे आधानाङ्गमेव
श्राद्धं गृह्यते । तस्यापि कथंचिदिष्टिजन्याहवनीयादिप्रयोज्यत्वेनेष्टिश्राद्धत्वात् । यद्वा
प्रयोगपारिजाते

“ यस्य जाताः प्रमीषेन् पुत्रा नैव भवन्ति वा । ऋतुकाले दिने षष्ठे दम्पती समलङ्कृतौ ॥

- “कृत्वाऽभ्युदयिकं श्राद्धं स्वरितवाचनपूर्वकम्” ॥ इत्यादिना विहितपुत्रकामेष्टयद्गमूतं श्राद्धं गृह्यते । अस्मिन्पक्षे आधानाद्गश्राद्धे नान्दीमुखवत्सत्यषसू एव विश्वेदेवाः इति युक्तमुत्पश्यन्ति । नैमित्तिकं च नवान्नलाभनिमित्तकम् । ‘नवान्नलाभे द्वौ देवौ कामकालौ सदेव हि’ इत्यादित्यपुराणीयेनोपसंहारात् । तेन ‘नवान्नलाभः’ इति निमिचाधिकाराक्रियमाणराहपरिगा-
 ५ दीनामपलक्षणम्’ इति हेमाद्रिमतं निरस्तम् । ‘पितृभक्त्या नवान्नमोजानात्पूर्वं क्रियमाणं नैमित्तिकम्’ इति तु स्मृतिचन्द्रिकायाम् ‘एकोद्दिष्टं तु यच्छ्राद्धं तन्नैमित्तिकमुच्यते’ इति परिभाषितत्वेऽपि तस्य देवहीनत्वान्न ग्रहणम् । अत एव सपिण्डीकरणश्राद्धस्यैकोद्दिष्ट-
 पार्श्वणोभयरूपत्वेन विश्वदेवसत्वात्तद्ग्रहणमिति केचित् । एकोद्दिष्टस्थाने पार्श्वरूपेण क्रियमाणं सांत्सरिकमित्यपि केचित् । पितृपक्षचतुर्दश्यामेकोद्दिष्टे विश्वदेवसत्वात्स्य ग्रहणमिति तु युक्तं
 १० प्रतिभाति । आदित्यपुराणे “अपि कन्यागते सूर्ये कान्ये च धुरिलोचनौ” ।

‘कन्यागतसूर्यं निमित्तीकृत्य विहिते मात्रपदापरपक्षे’ इति हेमाद्रिः । कन्यासङ्क्रान्ति-
 निमित्तके एवेति युक्तम् । आसनदानोत्तरं चार्घ्यपात्रासादनं कार्यम् । तदाह याज्ञवल्क्यः
 (आ० २३०)

“यत्रैतन्ववकीर्याथ भाजने सपवित्रके । शन्नोदेव्या पयः क्षिप्त्वा यवोऽसीति यवास्तथा” ॥ इति ।

- १५ मात्स्ये “विश्वान्देवान् यवेः पुष्पैरभ्यर्च्यात्तनपूर्वकम् । पूरयेत्पात्रयुग्मं तु स्थाप्य दर्भपवित्रके” इति
 अर्घ्यदानमधिकृत्य कात्यायनः—“सौवर्णराजतौडुंघरखड्गभणिमयानां पात्राणामन्यतमेषु यानि
 वा विद्यन्ते पत्रपुष्टके वा” इति । यानि कांस्यादीनि । अत्र राजतं पित्र्य एव न देवे
 “शिवनेत्रोद्भवं यस्मादतस्तत्पितृवल्गुभम् । अमङ्गलं तद्यत्नेन देवकार्येषु वर्जितम्” ॥ इति स्मृतेः ।
 प्रतिपात्रं च पवित्रद्वयं स्थाप्यम् । तथा च चतुर्विंशतिमते “द्वे द्वे शलाके देवानां पात्रे कृत्वा
 २० पयः क्षिपेत्” ॥

योगयाज्ञवल्क्यः “पवित्रे स्य इति मन्त्रेण द्वे पवित्रे च कारयेत्” ।

गार्भ्यः “स्वाहेति चैव देवानाम्” इति । अर्घ्यपात्रस्थापनेऽसौ मन्त्रो न तु दाने’ इति ।
 माधवः । स एव “दत्त्वा हस्ते पवित्रं तु संपूज्यार्घ्यं विनिक्षिपेत्” ॥ इति ।

- याज्ञवल्क्यः—(आ. २३१) “या दिव्या इति मन्त्रेण हस्तेष्वर्घ्यं विनिक्षिपेत्” ।
 २५ इति । अर्घ्यदानोत्तरकृत्यमाह स एव (आ. २३१) “दत्त्वा दक गन्धमाल्यं धूमदानं
 सदीपकम्” । अत्र ‘गन्धादिग्रहणं वाससोऽप्युपलक्षणम्’ इति माधवादायः ।

- एवमासनादीन्वासोन्तान् वैश्वदेविकपदार्थान् काण्डानुसमयेन कृत्वा पित्र्येऽपि तथैव तान्
 कुर्यात् । तथा च याज्ञवल्क्यः । (अ. २३२) “अपसर्व्यं ततः कृत्वा पितृणामप्रदक्षिणम्” ।
 इति । अत्र ‘ततः’ इत्यनेन वैश्वदेविकपदार्थकाण्डोत्तरं पित्रर्चनविधानात् काण्डानुसमयो
 ३० गम्यते इति माधवविज्ञानेश्वरादयः । आसनादिदानैतिकर्तव्यतामाह स एव (आ. २३३)
 “द्विगुणांस्तु कुशान्दत्त्वा ह्युशंतस्त्वेष्टुचा पितृन् । आवाह्य तदनुज्ञातो ज्येदापन्तु नस्ततः” ॥

पूर्वमनन्तरं चाऽऽपो देवाः । ‘अपः प्रदाय दर्भान् द्विगुणमुग्रान् । आसनं प्रदाय ।
 अपः प्रदाय’ इत्याश्वलायनोक्तेः (४।७।५-७) । कुशैः सह तिला अपि देवाः । तथा च
 काठके ‘पितृणां द्विगुणांस्तिलैः’ इति । सहार्घ्यं तिलैरिति तृतीया । आवाहने तिलविकरणे
 विशेषमाह प्रचेताः “शिरःप्रभृति पादान्तं नमो व इति पैतृके” । इति

चतुर्विंशतिमते च

“ अर्घ्यपात्रं विधायैवं ब्राह्मणान् पूजयेत्ततः । विश्वान्देवांस्तु पादादि शिर आदि पितामहान् ” ॥

इति । जपानन्तरं विशेषः पुराणे “ जपेदायन्तु न इति मन्त्रं सम्यगशेषतः ।

“ रक्षार्थं पितृसत्रस्य त्रिःश्रुत्वः सर्वतो दिशम् । तिलांस्तु प्रक्षिपेन्मन्त्रमुच्चार्यापहता इति ” ॥

अर्घ्यदानावाह याज्ञवल्क्यः (अ. २३४-२३५)

“ यवार्थास्तु तिलैः कार्याः कुर्यादर्घ्यादि पूर्ववत् । दत्त्वाऽर्घ्यं संस्रवांस्तेषां पात्रे कृत्वा विधानतः ॥

“ पितृभ्यः स्थानमसीति न्युञ्जं पात्रं करोत्यथ ” । इति ।

अर्घ्यपात्राणामासादनप्रकारमाह विष्णुः “ दक्षिणाग्रेषु दक्षिणापवर्गेषु चमसेषु त्रिष्वपि आसिश्चेच्छ्रोत्रो देवीः ” इति । अर्घ्यपात्रेषु पवित्रा-तर्हितेषु जलं प्रक्षिप्य तत्र तिला मन्त्रेण प्रक्षेप्याः । तथा चाऽऽश्वलायनः (४।७।८) ‘ पात्रेषु दर्मान्तर्हितेषु अपः प्रदाय १०

श्रोत्रोदेवीरभिष्टय इति मन्त्रितासु तिलानावापति ‘ तिलोऽसि सोमदेवत्यो गोसवे देवनिर्मितः ।

प्रतः स्वधया पितृनिर्मल्लोकान् प्रीणयाहि न. स्वधा नमः ’ इति । ‘ अस्मादेव सूत्रात् ‘ शंनो ’

इति मन्त्रोऽमिमन्त्रण एवाऽऽश्वलायनीयानाम् । अन्येषां तु जलप्रक्षेपे करणम् । अर्घ्यपात्राणि

पितृसखयैव न तु विप्रसंखयथा । तेन पित्रादीनामैकैकरयानेकविप्रप्रक्षेऽपि त्रीण्येवार्घ्यपात्राणि ॥

“ स्तीर्त्वा पितृणां त्रीण्येव कुर्यात्पात्राणि धर्मवित् । एकस्मिन्वा बहुषु वा ब्राह्मणेषु यथाविधि ” ॥ १५

इति वैजवापोक्तेः । स्तीर्त्वा कुशानास्तीर्यत्यर्थः । अर्घ्यपवित्राणि कार्याणि । ‘ तिस्र-

स्तिभ्रः क्षलाकाः स्युः पितृपात्रेषु पार्षणे ’ इति चतुर्विंशतिमतात् । ब्रह्मपुराणे ‘ अर्घ्याः

पुष्पैश्च गन्धैश्च ता. प्रपूज्याश्च मन्त्रवित् ’ इति । अर्घ्या आपः । अर्घ्यदानप्रकारमाहाश्वलायनः

(४।७।१२) ‘ ताः प्रतिग्राहयिष्यन्स्वधाऽर्घ्या इति ता आपो ब्राह्मणहस्तेपूदकपूर्वकं दर्मान्

प्रदायोदकपूर्वमर्घ्यं दद्यात् ’ इति । ‘ या दिव्या ’ इत्युक्त्वाऽसवेतत्तेऽर्घ्योदकमिति अप उपस्पश्येव- २०

मेवेतस्योः ’ इति । याज्ञवल्क्यः

“ दत्त्वाऽर्घ्यं संस्रवांस्तेषां पात्रे कृत्वा विधानतः । पितृभ्यः स्थानमसीति न्युञ्जं पात्रं करोत्यथ ” ॥

इति । एवं विप्रहस्तेष्वर्घ्यं दत्त्वा तेभ्यो हस्तेभ्यः पात्रान्तरेषु स्युतान् तान्संस्रवान् प्रथमेऽर्घ्यपात्रे

गृहीत्वा तत्पात्रं न्युञ्जमघोमुसं ‘ पितृभ्यः स्थानमसि ’ इति मन्त्रेण कृत्वा तथैव स्थापयेद्वि-

त्यर्थः । श्रीदत्तस्तु ‘ संस्रवत्यस्मादिति व्युत्पत्त्या पात्रस्थानामप्यं ग्रहणम् ’ इत्यह । अत्राचार- २५

व्यवस्था । न्युञ्जपात्रस्थापनानन्तरं विशेषमाह वैजवापः

“ तस्योपरि कुशान्दत्त्वा प्रदायाद्देवपूर्वकम् । गन्धपुष्पाणि धूपं च दीपं वस्त्रोपवीतकम् ” ॥ इति ।

व्यासः

“ सध्वित्रकरो गन्धेगन्धद्वारेति पूजयेत् । धूपं तु घूरसैत्युक्त्वा दीपो ज्योतिरिदं च ते ” ॥

यत्तु “ ललाटे पुण्ड्रकं दृष्ट्वा स्कन्धे माल्यं तथैव चानिराशाः पितरो यान्ति हृष्टा च वृषलीपातिम् ” इति ३०

तर्ह्यतुलाभिप्रायमिति हेमाद्रिः । माल्यमपि शिखार्थां धार्यं न स्कन्धे । विष्णु “ धूनेन दीपो

दातव्यस्तिलतैलेन वा पुनः ” । अत्रिः ‘ युवंवस्त्राणीत्यनेन दद्याद्दासासि शक्तिः ’ ।

ज्ञातातपः ‘ युवासुवासा इति वस्त्रं दद्यादभावे यज्ञोपवीतम् ’ इति । अत्र देवपूर्वकमित्यनेन

गन्धादीनां द्वैवे पित्र्ये च पदार्थानुसमयेनानुष्ठानं गम्यते । ‘ आसनादीनामाच्छादनान्तानां

सर्वेषामेव पदार्थानुसमयः काण्डानुसमयो वा ’ इत्युक्तं स्मृत्यर्थस्यैव माधवीयं च ।

अथाम्नौकरणम् । याज्ञवल्क्यः (अ० २३६)

“ अग्नौ करिष्पन्नादाय पृच्छेदन्नं पृतप्लतम् । कुरुष्वेत्यभ्यनुज्ञातो हत्वाऽग्नौ पितृयज्ञवत् ” ॥

पृतपदेन शाकादिपरिसृष्टयेति विज्ञानेश्वरः । ‘ पितृयज्ञवत् ’ इत्यनेन अग्निमुपसमाधाय
 ५ चर्चं श्रपयित्वा मेषणेनावदाय ‘ सोमाय पितृमते स्वधा नमोऽग्नये ऋग्यवाहनाय स्वघा
 नमः ’ इति हुत्वा मेषणं च जुहुयादित्येतावदतिदिश्यते । ततः शेषमन्नं पितृपात्रेषु दद्यान्न
 तु वैश्वदेवपात्रेषु ‘ रोष्येषु ’ इत्युक्तत्वात् । अत्रामावास्याश्राद्धे साग्नेर्दर्शयागार्थविद्वत्दक्षिणाग्नि-
 सद्भावात्तत्रैवाग्नौकरणम् । अन्यश्राद्धेषु तदूर्ध्वधानिनः केवलस्मार्ताग्निमतश्चौपासने । तथा च
 विष्णुधर्मोत्तरे

१० “ आहिताग्निस्तु जुहुयाद्दक्षिणेग्नौ समाहितः । अनाहिताग्निश्चौपसदे अग्न्यभावे द्विजेऽप्यु वा ” ॥ इति ।
 आहिताग्निः सर्वाधानी । औपसदो गृह्याग्निः । कात्यायनः

“ अग्नौकरणहोमं तु कुर्यादप्सविति यन्मतम् । स यदाऽपा समीपे स्याच्छ्राद्धे शेषो विधिस्तदा ” ॥ इति ।

केचित्तु श्राद्धस्य गृह्यन्वात् ‘ कर्म स्मार्तं विवाहाग्नौ ’ इत्यपदेशेन पितृयज्ञवदित्यतिदेश-
 वाचाद्दक्षिणाग्निसद्भावेऽप्यौपासन एव ’ इत्याहुः । तन्न । उपदेशस्यौपासनहोमादिपु सावकाशतया
 १५ विरोधाभावेनान्यातिक्रम्यस्यान्याप्यत्वात् । वाचनिकातिदेशस्योपदेशस्य तुल्यत्वाच्च ।
 अपरार्कस्तु ‘ पितृयज्ञवत् ’ इत्यतिदेशसामान्यवचनं ‘ कर्म स्मार्ताग्निः पितृयज्ञसामान्यवचनानु-
 रोधेन दक्षिणाग्निव्यतिरिक्तप्राकृतपदार्थविषयम् । अतोर्ध्वधानेन गृह्यसद्भावे तत्र होमः । जमावे
 तु दक्षिणाग्नौ । तथा च दायुपुराणे

“ आद्धत्य दक्षिणाग्निं तु होमार्थं वै प्रयन्ततः । आन्यर्थं लौकिके वाऽपि जुहुयात्कर्मसिद्धये ” ॥ इति ।

२० अत्राग्न्यर्थमित्यनेन गृह्याग्निकार्ये दक्षिणाग्निविधानेन गृह्यभावे दक्षिणाग्निर्वाच्य इति ।

तन्न । कार्ये विधौ फलचमसेनेव सोमस्य शरैरिव च कुशानां गृह्याग्निस्त्वेऽपि दक्षिणाग्निना
 तद्वाधस्यैवोचितत्वात् । वस्तुतस्तु ‘ अग्न्यर्थमित्यनेनैकवाक्योपात्तदक्षिणाग्निर्कार्य एव लौकिको
 विधीयते इति युक्तम् । यदपि ‘ स्मार्तं कर्म विवाहाग्नौ ’ इत्यस्यावाधाय ‘ आहिताग्निस्तु जुहुयात् ’
 इति वचनं सर्वाधानेन गृह्याग्न्यभावे दक्षिणाग्निविधानपरमिति तदप्ययुक्तम् । विशेषविषये-

२५ ऽपवादविषये वोत्सर्गशास्त्रस्याप्रवृत्तः । लौकिकपदेन गृह्याग्निरेव । ‘ न पितृयज्ञियो होमो
 लौकिकेऽग्नौ विधीयते ’ इत्यसंस्कृतस्य निषिद्धत्वादिति हेमाद्रिः । तन्न । पितृयज्ञियपदस्य
 पिण्डापितृयज्ञाङ्गभूताग्नौकरणहोमपरत्वात् । तत्र चेदं न्यायप्राप्तस्याग्निप्राप्तौ निष्यभावस्यानुवादकं
 दायुपुराणादिवचनप्राप्तस्य निषेधकं वा । अनग्निक्स्य सर्वाधानिनश्वासंस्कृते लौकिक
 एव । ‘ हस्नेऽग्नौकरणं कुर्यादग्ने वा साग्निकोऽग्निः ’ इति पराशर्यचनादिति वृत्तिकारादयः ।

३० परे त्वेतद्वचनमग्न्यसन्निधानपरमित्याहुः । यत्तु धूर्तस्वामी आपस्तम्बानां मासिश्राद्ध-
 स्यापूर्वत्वेन पितृयज्ञाद्दक्षिणाग्नेरप्राप्तत्वात्स्मार्तस्य वाऽभावेन सर्वाधानिनोऽपि करणामावाद्धोमलोप
 इति । तन्न । पितृयज्ञमकत्वामावेऽपि स्मृतिवचनेन दक्षिणाग्नेः पाणिनौकिकान्यादेश्च प्राप्ति-
 संभवात् । आश्वलायनानाम्

“ अन्वष्टयं च पूर्वद्युर्मासि मास्यथ पार्वणम् । काम्यमभ्युदयेऽष्टम्यामेकोद्विपथाष्टमम् ॥

“ चतुर्ध्वेषु सामीनां बह्वौ होमो विधीयते । पित्र्यब्राह्मणहस्ते स्यादुत्तरेषु चतुर्ध्वेषु ” ॥

इति परिशिष्टाद्विद्वत्दक्षिणाग्न्यभावे विद्वत्स्य होमः कार्यः इति हेमाद्रिः । अनेनैव न्यायेन सर्वश्राद्धेषु दक्षिणाग्निविहरणं कर्तव्यमिति युक्तमुत्पश्यामः । मनुः (३२१२)

“ अग्न्यभावे तु विप्रस्य पाणावेवोपपादयेत् । यो ह्यग्निः स द्विजो विप्रैर्मन्त्रदर्शिमरुष्यते ” ॥
अत्रामावो भार्यापरिग्रहाभावेन तदुत्तरकालिकाग्निस्वीकाराभावेन स्वीकृतो ष्टेदेन अग्न्यसन्नि- ५
घानेन च । केचित्तु भार्यापरिग्रहाभावेनैव इति वदन्ति

“अग्न्यभावे तु विप्रस्य पाणौ दद्यात्तु दक्षिणे । अग्न्यभावः स्मृतस्तावद्यावद्धार्या न विन्दति” ॥

इति गार्ग्योक्तेः । संभवत्येवाग्निस्त्वन्वेऽप्यभावे इति वक्तुं शक्यमिति मत्वा साम्रेव कदाचिदग्न्यसन्निघाने पाणिविधिः इति जयन्तस्वामी । शूद्रस्यामश्राद्धे ‘तेनाग्नौकरणं कुर्यात्’ इत्यनेनाग्नौकरणविधानात् प्रयेदाग्न्यभावे पाणिविधिरिति केचित् । १०
वस्तुतस्तु ‘पाणावेव’ इत्येवकारेण यद्वैकिकाग्निजलापधिकरणान्तरनिराकरणं तज्यार्यापरि-
ग्रहाभावकृतेऽग्न्यभावे नान्यस्मिन् अन्यत्र तु पाणिरपीति गार्ग्यवचनार्थः । विप्रश्राद्धेऽधिकरण-
न्यायेन प्रकृत एव । काश्यपः

“ अनाग्निं को यदा विप्रः श्राद्धं कुर्यात्तु पार्वणम् । अग्नौकरणवत्तत्र होमो देवकरे भवेत् ॥

‘उपवीतस्वाहाकारादिद्वैविकधर्मेण जुह्वतामिदम्’ इति हेमाद्रिः । देवस्य कर इति समासः । १५
विवक्षितैकवचनत्वादेकस्यैव । तदुक्तं चाग्न्यपुराणे

“ वैश्वदेवे यदैकस्मिन् भवेयुर्बहवो द्विजाः । तदैकपाणौ होतव्यं स्याद्विधिर्विहितस्तथा ” ॥

स्वधाकारादिपित्र्यधर्मिणां तु कात्यायनः

“ पित्र्ये यः षड्भूमूर्द्धन्यस्तस्य पाणावनग्निः । हुत्वा भन्त्रवद्वन्धेषां तूर्णो पात्रेषु निक्षिपेत् ” ॥

यत्तु हेमाद्रौ

“ अग्नौकरणवत्कुर्याद्विजातो वैश्वदेविके । पाणावेव तु तद्व्याप्तं तु पित्र्ये कदाचन ” ॥ इति ।

तद्वैवपाणिस्तुत्यर्थम् । अथवा देवे कृत्वा न पुनः पित्र्ये कर्तव्यमित्येतदर्थम् । यत्र चामावास्या-
श्राद्धादिष्वनेकपार्वणतन्वता तत्र पार्वणान्तरसाहचर्यार्थं भेदेनानुष्ठानम् । ब्राह्मणैक्ये तु तन्त्रेणैव ।
द्वैवेऽप्येवमेव । तदाह कात्यायनः “ मातामहस्य भेदेऽपि कुर्यात्सन्त्रेण सामिकः ” ॥ इति ।

मत्स्यपुराणे

“अग्न्यभावे तु विप्रस्य पाणावथ जलेऽपि वा । अजकर्णेऽथकर्णे वा गोष्ठे वाऽथ शिवान्तिके” ॥

शङ्खः “अप्सु चैव कुशस्तम्बे अग्निं कात्यायनोऽब्रवीत् । रजते च सुवर्णे च नित्यं वसति पावकः” ॥
सौरपुराणे “ महादेवस्य पुरतो गोष्ठे वा श्रद्धपाऽन्वितः ” ॥ इति ।

स्मृत्यर्थस्तारे तु ‘पाणिहोमे इधमक्षेणविप्राम्यनुज्ञा न सन्ति । पित्र्यविप्रपाणिं परिसमूह
पर्युक्ष्य वाभेनोपरतीर्य दक्षिणेनावदाय जुहुयात्’ इति । कर्कस्मृतिचन्द्रिकाकारौ तु ३०
विप्रानुज्ञार्या विरोधाभावात् अनग्निश्चेद्वाज्यं गृहीत्वा भवत्येवाग्नौकरणमिति पूर्ववत्तदास्तु
इति शौनकोक्तेर्विप्रानुज्ञा ग्राह्या मेषक्षणमप्युपादेयमवदानरूपकार्यसत्त्वात् कार्येऽग्न्यस्य विध्य-
मावाच्च । परिसमूहनपर्युक्षणे तु न भवतः पाशुनिरसनलक्षणहृष्टकार्यस्य लोपाजियमाहृष्ट-
मात्रस्य चाप्रयोजकत्वात् इति न्यायमाहतुः । हेमाद्रिस्तु मतदयमपि लिखेत् न तु किञ्चि-
विर्णिनाय । पाणौ हुतस्य पुद्यमक्षणं निवेदन्ति गृह्यकाराः

“अन्नं पाणितले दत्तं पूर्वमन्नन्यवुद्धयः । पितरस्तेन तृप्यन्ति शेषान्नं न लभन्ति ते ॥

“यच्च पाणितले दत्तं यच्चान्यदुपकल्पितम् । एकीमावेन भोक्तव्यं पुण्यमावो न विद्यते” ॥ इति ।

स्मृत्यर्थसारे तु ‘सर्वाधानी दक्षिणाग्नौ जुहुयाद्विप्रपाणौ वा’ इति विकल्पमभिधाय ‘पाणिहृतं तदेव प्राश्याऽऽचम्योपविशेत् । अथवा भाजने क्षिप्त्वाऽऽचम्योपविशेत् । विधुरादिमिरामिहीनै-

५ हृतं पूर्वं नाश्रीयाद्भोजनकाले एव स्वश्रीयात् । त्यक्त्वाग्निहृतं तु नाश्रीयादिति’ ।

अथ परिवेषणम् । परिवेषणं यथालाभं कार्यम् । तदुत्तरकृत्यमाह याज्ञवल्क्यः (आ. २३८)

“दत्त्वाऽन्नं पृथिवीपात्रमिति पात्राभिमन्त्रणम् । कृत्वेदं विष्णुरित्यन्ते द्विजाद्गुप्तं निवेशयेत्” ॥

मनुः ‘विष्णो हव्यं च कव्यं च प्रयाद्रक्षेति वै क्रमात्’ । याज्ञवल्क्यः (अ. २३९)

“सव्यादतिकं गायत्रीं मधुवाता इति तृचम् । जप्त्वा यथासुखं वाच्यं मुञ्जीरंस्तेऽपि वाग्यता” ॥ इति

१० तथा “गायत्रीं त्रिः सकृदाऽपि जपेव्यादतिपूर्विकाम् । मधुवाता इति तृचं मध्वित्येतत्त्रिकं तथा” ॥ इति ।

स्मृत्यन्तरे

“सङ्कल्प्य पितृदेवेभ्यः सावित्रीमधुमज्जपः । श्राद्धं निवेद्यापोशानं जुपमैषोऽथ भोजनम्” ॥

अथ भोजयितुर्नियमाः । याज्ञवल्क्यः (आ. २४०) “अन्नमिष्टं हविष्यं च दद्याद्-
क्रोधनोऽवरः” । इष्टं ब्राह्मणानाम् । मनुः

१५ “यद्यत्रोचेत् विभ्रेऽपस्तच्छयादमत्सरः । ब्रह्मोद्योश्च कथाः कुर्यात्पितृणामेतदीप्सितम्” ॥ इति ।

निगमः

“अपेक्षितं यो न दद्याच्छूराद्धार्थमुपकल्पितम् । अधः कृच्छ्रातिकृच्छ्रास्तु तिर्यग्योनिषु गच्छति” ॥

शङ्खः “श्राद्धे नियुक्तान् मुजानान् न पृच्छेत्तृणान् विष्णुः । अच्छिष्टाः पितरो यान्ति पृच्छतो नात्र संशयः” ॥

२० “दातुः पतति बाहुर्वै जिह्वा भोक्तुस्तु भियते” । देवलः

“नाशु संपातयेच्छ्राद्धे न जल्पेन्न हसेन्मिथः । न विभ्रंशेन संकृष्येन्नोद्विजेन्नात्र कुत्रचित् ॥

“प्राते हि कारणे श्राद्धे नैव क्रोधं समुच्चरेत् । आश्रितः स्त्रियग्रात्रो वा न तिष्ठेत्पितृसन्निधौ” ॥

आश्रितस्तम्भभिच्यादिषु निहितशरीरः । विष्णुः (८१।१-३) ‘नान्नमासनमारोपयेन्न पदास्पृशे-
न्नावधृतं कुर्यात्’ । आसनग्रहणमारोपणलक्षणम् । ततश्चात्र ग्रात्रमारोपे न स्यात्पेदित्यर्थः ।

२५ अथ यजमानजप्यानि । तत्र ऋग्वेदजप्यानि शङ्खलिखितौ ‘दर्भेषा सीनो मधुवाता क्रचो
जपेत्’ । अमुं च पाठमुपवीत्येव कुर्यात् । ‘कुशपाणिः कुशासीन उपवीती जपेत्ततः’ इति
ब्रह्माण्डात् । मनुः (३।२३२)

“स्वाध्यायं श्रावयेत्पिण्डे धर्मशास्त्राणि चैव हि । आख्यानानीतिहासांश्च पुणानि खिलानि च” ॥

आख्यानानि सौपर्णादीनि । पौराणानि च गमनलसामिन्त्युपाख्यानानीनि । इतिहासो

३० महाभारतम् । खिलानि परिशिष्टानि श्रीसूक्तादीनि । अथ वणानुक्तौ भारुये “ब्रह्मविष्णवर्क-
रुद्राणां स्तोत्राणि विविधानि च” । इति ।

श्रावणानुवृत्तौ निगमे 'राक्षोघ्नीः पात्रमानीरुद्वीरतामवरमध्वन्नवतीश्व मंत्रान् द्वादशा-
ष्टाक्षरममूर्तीन्' । राक्षोघ्नीः 'कुणुष्व पाजः' इति पञ्चदश । 'रक्षोहणम्' इति पञ्च-
विंशतिः 'इन्द्रासोमा तपतम्' इति पञ्चविंशतिः । 'अग्नेहंसिन्यत्रिणम्' इति नव । पावमान्यः
'पुनन्तु मा पितरः' इत्याद्याः षोडशर्चः । 'तरत्समन्दीति बर्गः' । 'पवस्व विश्वचर्पणिः'
इति द्वात्रिंशद्वचः । 'त्वं सोमासि' इति द्वात्रिंशत् । 'उदीरतामवर.' इति चतुर्दश । ५
अन्नवतीः 'पितुं नुप्तोषम्' इत्येकादश । हारीतः 'पुनन्तु मा पितर इति षोडश
पात्रमानीर्जपेदादितस्त्रीन्' । षोडशानां मध्ये आयान् त्रीन् विशेषत इत्यर्थः । प्रचेताः
"यजूषि चैव रुद्रांश्च राक्षोघ्नीं ऋच एव च" । रुद्रान् शतरुद्रियादीन् जपेदिति शेषः ।
शङ्खलिखितौ 'अप्रतिरथं मध्ये गायत्रीमनुश्राव्य' इति । अप्रतिरथम् 'आशुःशिशान'
इति द्वादशर्चम् सामविशेष इति भाष्ये । सौरपुराणे

"धर्मशास्त्रं पुराणानि तथाऽथर्वशिखरस्तथा । ऐंद्रं च पौरोषं सूक्तं ब्राह्मणान् श्रावयेत्ततः" ॥ इति ।

'सुरूपकृतमुत्पये' इत्यादीनि त्रीणि सूक्तानि प्रत्येकं दशर्चानि । 'इन्द्रमिन्द्रायिन'
इत्यादीनि त्रीणि सूक्तान्येन्द्राणि । मात्स्ये "इन्द्रेणसोमसूक्तानि पावमानीश्च शक्तितः" ॥ इति ।
ईशसूक्तानि रुद्रसूक्तानि स्पष्टानि । 'स्वादिष्ठया' इत्यादीनि चत्वारि सूक्तानि सौम्यानि ।
अविष्ये

१०

१५

"पावमान्यश्च कूष्माण्ड्यः सुद्ववःयस्तरत्समाः । राक्षोघ्नानि च सूक्तानि पितृसूक्तान्यथापि वा" ॥ इति
श्रावयेदिति शेषः । याज्ञवल्क्यः (आ २४०) "आतृसेत्तु पवित्राणि जप्त्वा पूर्वं जपंततः" ॥ इति ।

पवित्राणि पुरुषसुक्तपवमानादीनि । पूर्वं जपः । व्याहृती गायत्री मधुवाता इति तृचः मधु-
मध्विति त्रिः । तथा 'अग्निमीळे' इति नवर्चम् । 'वायवायाहि' इति च । 'अश्विनाय-
ज्वरीषिषः' इति द्वादशर्चम् । 'गायन्ति त्वा' इति च । 'इंद्रं विश्वा' इत्यष्टौ ऋचः । २०
'अस्य वामस्य' इति पञ्चाशद्वचः । सारुयायनीयास्तु 'अग्निमीळ' इत्यादीन्येकादश
सूक्तानि । 'न वा उ देवा' इति नवर्चं पठन्ति आचारादिति हेमाद्रिः ।

अथ यजुर्वेदजप्यानि । हारीतः 'अत्र पितर इति यजुर्नमो वः पितर इति यजु' स्मान्तं
मधुवाता इति तिस्रः पुनन्तु मा पितर इत्यनुवाकः । त्वं सोम प्रचिकित इति चैषा पित्र्या
संहिता । एतां जपन् पितृन् प्रीणाति' इति । स्मान्तं 'वसिष्ठा भूयासम्' इत्येतदन्तं यजुः । २५
चौधायनः "राक्षोघ्नानि च सामानि स्वधावन्ति यजूषि च" ॥ राक्षोघ्नानि देववताः स्यान्ति ।
स्वधावन्ति 'पितृभ्यः स्वधा पितृभ्यः' इत्यादीनि । मात्स्ये

"तथैव शान्तिकाध्यायं मधुब्राह्मणमेव च । मण्डलब्राह्मणं तद्वर्गीतिकारि च यत्पुनः ॥

"विषाणामात्मनश्चापि तत्सर्वं समुदीरेयेत् । भारताध्ययनं कार्यं पितृणा परमं प्रियम्" ॥

शान्तिकाध्यायः 'शन्नोवात' इत्यादिः । 'इपं पृथिवी' इत्यादि मधुब्राह्मणम् । 'यदेत- ३०
न्मण्डलं तपति' इत्यादि मण्डलब्राह्मणम् । प्रीतिकारि इतिहामारुनादि वर्णाधिष्णुष्वन्या-
दिर्कं वा २ तथा च ब्राह्मे "वीणावैश्वर्यं चाप विप्रभ्यः मन्त्रे २ त्" ॥ इति ।

"अन्यान्वेषाचाराज्जप्यानि" इति हेमाद्री ॥

तत्र तैत्तिरीयाणां तावज्जप्यानि । 'द्विवो वा' इत्यादि 'विष्णव' इत्यन्तानि यजूषि ।
 'अग्र उदघ' इत्यादि 'वन्यः पञ्चमः' इत्यन्तानि च । 'रक्षोहणो वलमहन' इत्यनुवाकः । 'इन्द्रो वृत्रं
 हत्वा' इत्यनुवाकः । 'वैश्वदेवेन वै प्रजापतिः' इत्याद्यनुवाकद्वयम् । 'अयं वा वयः पवत' ।
 इत्यनुवाकत्रयम् । 'कचां प्राची' इत्यनुवाकः । 'अमृतोपस्तरणमसि' इत्याद्यनुवाकपञ्चकम्-
 ५ 'ब्रह्मेतु माम्' इत्यनुवाकत्रयम् । 'अणोरणीयात्' इत्यनुवाकः । 'मेषो' इत्यनुवाकः । 'मेषो म
 इन्द्रो ददातु' इत्यादयश्चत्वारोऽनुवाकाः । 'नकंचन' इत्यादि 'उपनिपत्' इत्यन्तं सण्डम् ।
 अथ वाजसनेयिनां जाप्यानि । कात्यायनः "अश्रत्सु जपेद्याहतिपूर्वा गायत्री सप्रणवां
 सकृस्त्रिंशं राक्षोघ्नं पुरुषसूक्तमप्रतिरथं पितृमन्त्रानन्यानि च पवित्राणि" ।
 अथ मैत्रायणीयानाम् । 'इषे त्वा सुभूताय त्वा वापवत्य देवो वः सविता' इत्यादयः

१० पञ्चानुवाकाः ।

अथ कठानाम् । 'सोमाय पितृमतेत्याज्यं पितृभ्यो बर्हिषभ्यः' इत्याद्यनुवाकः । 'उशन्तस्त्वा
 हवामह' इत्याद्यनुवाकः । 'न प्राक्तिन्या पितृयज्ञः' इत्याद्यनुवाकः ।

अथ छन्दोगजप्यानिः॥

गोमिलः "अश्रत्सु जपेत् व्याहतिपूर्वा सावित्री तस्यां चैव गायत्री विद्यां च संहितां-
 १५ मधुच्छन्दसं च स्वर्गे लोके महीयत इह चास्याक्षयं भवति" । अरतन्तुः "प्राणायामपूर्वकं
 पञ्चसत्यान्तं कृत्वा गायत्री सप्रणवां सव्याहतिं पठेत्" इति । 'ॐ मूः ॐ भुवः ॐ स्वः ॐ
 तपः ॐ सत्यं इति पञ्चसत्यान्तं कृत्वा । 'ॐ मूर्धुवः स्वः' इति सप्रणवव्याहतिकं गायत्री
 जपेदित्यर्थः । मात्स्ये 'बृहद्रथन्तरं तद्ब्रजेष्ठसाम सरौत्वम्' जपेदिति शेषः । गायत्रं बृह-
 द्रथन्तरादीनि छन्दोगानां प्रसिद्धानि । प्रचेताः 'पुरुषवतानि ज्येष्ठसामानि विविधानि
 २० च' । पुरुषवतानि पुरुषसूक्तगीयमानानि पञ्च सामानि । ब्रह्माण्डे

"आदित्यब्रह्मणोश्चैव विष्णो रुद्रस्य चैव हि । सामानि श्रावयेच्छ्राद्धे तथाऽन्यान्यपि भूरिशः" ॥
 आदित्यसामान्यादित्यव्रताख्यान्येकविंशतिः । ब्रह्मसाम 'ब्रह्मजज्ञानं प्रथमम्' इति प्रस्तावम् ।
 विष्णुछन्दयोः सामनी छन्दोगानां पुष्पग्रन्थे प्रसिद्धे । कौथुमशाखीयैः 'यद्वा उपविष्टपति'
 इत्यादीनि पञ्चदश सामानि 'असौ वा आदित्य' इत्यध्यायश्च श्रावणीयः । राणायनीयैर्महा-
 २५ नात्रीसाम शिष्टाचारच्छ्रावणीयम्' इति हेमाद्रिः । अथर्ववेदिनां तु 'आ इन्द्रस्य बाह्वः'
 इत्यप्रतिरथं सूक्तं 'प्राणाय नमः' इत्यादीनि त्रीणि सूक्तानि 'सहस्रबाहुः पुरुषः' इति पुरुष-
 सूक्तम् । 'कालो श्वो वहतु सप्तारक्षिः' इति कालसूक्तम् । उपनिषदमध्यायाम् । प्राणाग्नि-
 होत्रमहोपनिषदम् । एतत्सर्वासंभवे तु मात्स्ये 'अमवे सर्वविद्यानां गायत्रीजपप्रारभेत्' इति ।
 अथ पौराणजप्यानि । विष्णुधर्मोत्तरे

३० "देवताम्यः पितृम्यश्च महायोगिम्य एव च । नमः स्वाहायै स्वघायै नित्यमेव नमो नमः ॥

"आद्यावसाने आन्धस्य त्रिरावृत्तं जपेत्सदा" ॥

तथा "पिण्डनिर्वपणे वाऽपि जपेदेनं समाहितः । पितरस्तृप्तिमायान्ति राक्षसाः प्रदवन्ति च" ॥ ।
 गारुडे

"यो विष्णुद्वयं मन्त्रं श्राद्धेषु नियतः पठेत् । पितरस्तर्पितास्तेन पयसा च धृतेन च ॥

३५ "चतुर्भिश्च चतुर्भिश्च द्वाभ्यां पञ्चभिरेव च । ह्यते श्व पुनर्द्वाभ्यां स मे विष्णुः प्रसीदतु ॥

“ यस्य स्मृत्या च नामोक्त्या तपोयज्ञक्रियादिषु । न्यूनं सपूर्णता याति सद्यो वन्दे तमच्युतम् ॥

“ आदिमध्यावसानेषु श्राद्धस्य नियतं शुचि । जप्यं विष्णुहृदय मन्त्रं विष्णुलोकं समश्रुते ॥

चतुर्भिरिति शतपथे ‘ आश्रावय ’ इति चतुरक्षरम् । अस्तु श्रौषडिति चतुरक्षरम् । ‘ यज्ञ ’ इति

द्व्यक्षरम् । ‘ ये यजामहे ’ इति पञ्चाक्षरम् । द्व्यक्षरो ‘ वषट्कार एष सप्तदश प्रजापतिराधिदैवतम् ’

इति । विष्णुधर्मोत्तरे

“ अमूर्तानां च मूर्तानां पितॄणां दीप्तेनेजसां । नमस्यामि सदा तेषां ध्यायिनां योगक्षयाम् ॥

इत्यादिसप्तार्चिस्तोत्रजपोऽयुक्तः ।

अथ भोक्तृनियमा । प्रचेता

“ पीत्वाऽपोशानमश्रीवात्पात्रे दत्तं विगर्हितम् । सर्वेन्द्रियाणां चापत्यं न कुर्यात्पाणिपादयो ॥

मनु “ अम्युष्णं सर्वमन्नं स्याद्भुञ्जीरश्चैव वाग्यता । न च द्विजातयो ब्रह्मपुत्रा पृष्टा हविर्गुणान् ॥ १०

दात्रेत्येव विवक्षितम् । अत्रि

“ हृद्गारेणापि यो ब्रूयाद्धस्ताद्वाऽपि गुणान्वदेत् । भूतलाञ्छेदरेत्पात्रं मुखेद्धस्तेन वा पिबेत् ॥

“ भौटपादौ बहि कक्षा बहिर्जानुकरोऽप्य वा । अगुष्टेन विनाऽश्राति मुखशब्देन वा पुन ॥

“ पीत्वाऽशशिष्टनोयानि पुनरुद्धृत्य वा पिबेत् । सादिताद्धं पुन सादे-नोदकानि फलानि वा ॥

“ मखेन वा धर्मेदन्नं विष्टीवेद्भोजनेऽपि वा । इत्थमश्वत् द्विज श्राद्धं दत्त्वा गच्छत्यधोगतिम् ॥ १५

बौधायन

“ पाद्रेण पादमाक्रम्य यो भुङ्क्तेऽनापदि द्विज । नैवासौ भोजयते श्राद्धं निराशा पितरो गता ॥

शङ्खलित्वितौ ‘ ब्र ह्यगा । अन्नं गुणदाधैर्नाभिवेद्युनर्हितं ब्रूयु । अन्धो-य न प्रशसेयु ।

अन्नपानं न प्रभूतमिति ब्रूयुर-न्यत्र हस्तसङ्गया । नाधिकं दद्यान्न प्रतिशुद्धीयात् ॥

बृहस्पताताप

“ अपेक्षि । याचितव्यं श्राद्धार्थमुपकल्पितम् । न याचते द्विजो मूढः स भवेत्पितृघातकः ॥

यत्तु “ कृच्छ्रदादशरात्रेण मुच्यते कर्मणस्ततः । तस्माद्द्विजात्रैव दद्यान्न याच्छेन्न च दापयेत् ॥

इति मनुवचनं तदनुकल्पितवस्तुविषयम् । मनु

“ यदेष्टितशिरा भुङ्क्ते यद्बृहत्के दक्षिणामुखं । सोपानकश्च यद्बृहत् तद्वै रक्षासि भुञ्जे ॥

अन एव निषेधं ननुवकाशे दक्षिणोत्तरदिग्भुक्तभोजनमनुमतमिति ज्ञायते । घृह्यचपरिदिष्टे २५

“ यच्च पाणिनल दत्तं यच्चान्नमुपकल्पितम् । एकीभावेन भोक्तव्यं वृषभभावो न विद्यते ॥

पाणिनल दत्तमग्रीकरणान्नम् । निगम

“ मासावृषफलेऽत्रादि दन्नच्छेदं न भक्षयेत् । मासशयं न पात्रं स्यात्पीतशेषं तु नो पिबेत् ॥

प्रमादादितरेतरस्पर्शे तु कर्तव्यमाह शाङ्ग

“ श्राद्धपदकौ तु भुञ्जानो ब्राह्मणो ब्राह्मणं स्पृशेत् । तदन्नमत्यजम् भुक्त्वा गायत्र्यष्टशतं जपेत् ॥ ३०

उशाना

“ भोजनं तु न नि शेषं कुर्यात्पात्रात् कथंचन । अ-न्यत्र दन्नं क्षीराद्दक्षौद्राः सनुभ्य एव च ॥ इति ।

आश्वलायन ‘ सुषुदत्तमूष्नुकम् ’ इति । सृष्टं बहुतरम् । कश्चुर्कं कश्चिकरमित्यर्थः । उच्छिष्टस्य

दासपागतामात्रं मनु (३।२।४६)

“ उच्छेषणं भूमिगतमजिह्वास्याशठस्य च । दासवर्गस्य तत्पिञ्चे भागधेयं प्रचक्षते ॥ ”

ततः सर्ववर्णमन्नं गृहीत्वा ‘तृप्ताः स्थ’ इति विप्रान्पृष्ट्वा ‘तृप्ताः स्मः’ इति तैरुक्ते ‘शेषमन्नमस्ति किं क्रियताम्’ इति पृष्ट्वा ‘इष्टैः सह भुज्यताम्’ इत्यनुज्ञातः पितृस्थान-
विप्रोच्छिष्टसन्निधौ दक्षिणाशेषेषु धर्मेषु तिलोदकं प्रक्षिप्य ‘ये अग्निदावा’ इत्यन्यर्था तदन्नं
५ प्रक्षिप्य विमहस्तेषु गण्डूपार्थं सकृत्सकृद्दुकं दद्यात् । हेमाद्रौ धर्मः

“ केषांचिद्विकिरः पूर्वं नृत्तिप्रश्नात्थापरः । प्रश्नः पूर्वमथान्येषां विकिरस्तदनन्तरम् ॥ ”

“ अमृतापिधानात्पूर्वं केषांचिद्विकिरः स्मृतः । अन्येषां तु ततः पश्चाद्द्विदुषामिति संमतम् ॥ ”

“ गायत्र्यादिजपात्पूर्वं केषांचितदनन्तरम् ॥ ”

१० कात्यायनः “ तृप्ताः न ज्ञात्वाऽन्नं प्रकीर्य सकृदपि दत्त्वा पूर्ववद्गायत्रीं जप्त्वा मधुमतीर्मधु-
मधु इति च तृप्ताः स्थ. इति पृच्छति तृप्ताः स्म इत्यनुज्ञातः शेषमन्नमनुज्ञाप्य ” इति । प्रचेताः

‘तृप्ताः स्थ तृप्ताः स्म प्रभूतं प्रभूतमित्युक्तवन्तः’ इति । विष्ण्वाश्वलायनौ
‘संपन्नं पृष्ट्वाऽन्नं विकीर्य’ इति । विष्णुधर्मोत्तरे त्वनयोः प्रश्नोत्तरयोः समुच्चयो जानुपातनं च दर्शितम् ।

“ प्रष्टव्या ब्राह्मणा भक्त्या मूर्तिविष्टेन जानुना । तृप्ता भवन्तः संपन्नं भवतां कञ्चिदेव तु ॥ ”

“ तृप्ताः स्मेति च तैरुक्ते संपन्नमिति चाप्यथ । दद्यादाचमनं भक्त्या श्रद्धानः समाहितः ॥ ”

१५ श्राद्धविशेषे प्रश्नोत्तरविशेषमाह विष्णुः

“ पिञ्चे स्वदितमित्येवं वाच्यं गोष्ठेषु सुश्रुतम् । संपन्नमित्यभ्युदये दैवे रोचत इत्यपि ॥ ”

ह्यारीतः ‘तृप्ताः स्वदितमिति पृच्छेत्स्वदितमिति प्रत्याहुः स्मृतमिति दैवे त्वायुष्यमिति स्वैरे
स्वाचान्तेषु भूमौ विकिरं निनयेत्’ ।

अथाचमनदानम् । विष्णुः “ उदङ्मुखेष्व्वाचमनमादौ दद्यात्ततः प्राङ्मुखेषु ’ इति ।

२० उदङ्मुखेषु पिञ्चविशेषेषु । प्राङ्मुखेषु देवविशेषेषु । हस्तमप्रक्षाल्यैव गण्डूपग्रहणं कर्तव्यम् ।
अन्यथा दौषमाह मरीचिः

“ हस्तं प्रक्षाल्य गण्डूपं यः पिबेदविचक्षणः । आसुरं तद्भवेच्छ्राद्धं पितृणां नोपतिष्ठते ॥ ”

गोमिलः

“ मुख्वाऽऽचम्य पद्मस्तोमान् जपेत्तत्र समाहितः । गोसूक्तं चाश्वसूक्तं च मध्ये तस्य समीपम् ॥ ”

२५ “ मुखत्वासन्नः शुचौ देशे वामदेव्यं ततो जपेत् ।

“ एवं सामभिराच्छन्नो भुञ्जानस्तु द्विजोत्तमः । श्राद्धभोजनदोषैस्तु महद्भिर्नोपलिप्यते ॥ ”

“ अन्यथैव हि भुञ्जानो हृद्यकव्येऽवमन्त्रवित् । आत्मानमन्नदातारं गमयत्यासुरीं स्थितिम् ॥ ” इति ।

अथ विकिरोत्तिकर्तव्यता । पाद्ममास्त्ययोः

“ तृप्ताः न ज्ञात्वा ततः कुर्याद्विकिरं सार्ववर्णिकम् । सोदकं चान्नमुद्धृत्य सलिलं प्रक्षिपेद्भुवि ॥ ”

३० ब्रह्माण्डपुराणे “ उच्छिष्टे सतिलान् दर्भान् दक्षिणाप्रान्निर्धापयेत् ” ।

उच्छिष्टे उच्छिष्टसन्निधौ । विष्णुः ‘ मुखवत्सु ब्राह्मणेषु तृप्तिमागतेषु मामेक्षेष्टा इत्यन्नं
सतृणमभ्युक्ष्यान्नविकिरणमुच्छिष्टाग्रतः कुर्यात् ’ इति । मन्त्रस्तु ‘ मामेक्षेष्ट बहुते पुतमस्तु
ब्राह्मणो मे जुषतामन्नान्नं सहस्रधारममृतोदकं मे पुरतस्त्वेतत्परमे व्योमन् ’ इति ।
वैश्वदेविकविकिरमन्त्रमाह गोमिलः

३५ “ असोमपाश्च ये देवा यज्ञभागविवर्जिताः । तेषामन्नं प्रदास्यामि विकिरं वैश्वदेविकम् ॥ ” इति ।

विष्यविकिरमन्त्रमाह कात्यायन

“य अग्निदग्धा येऽनग्निदग्धा जीवा जाता कुले मम । भूमौ दत्तेन तृप्यन्तु तृप्ता यान्तु परा गतिम् ॥
बृहस्पतिः । “अनग्निदग्धा ये जीवा येऽग्निदग्धा कुले मम ॥ गोभिल

“अग्निदग्धास्तु ये जीवा येऽप्यदग्धा कुले मम । भूमौ दत्तेन तृप्यन्तु तृप्ता यान्तु परा गतिम् ॥
उभयत्र भूमौ दत्तेनेति शेषः । पाद्ममात्स्ययोः

५

‘अग्निदग्धास्तु ये जीवा येऽप्यनग्निदग्धा कुले मम । भूमौ दत्तेन तृप्यन्तु तृप्ता यान्तु परा गतिम् ॥
“येषां न माता न पिता न बन्धुर्न चान्नसिद्धिर्न तथाऽन्नमस्ति ।

“तत्तृप्तयेऽन्न भुवि दत्तमेतत्प्रयान्तु लोकाय सुखाय ते तु ॥

“येऽमत्कुले तु पितरो लुप्तपिण्डोदकक्रिया । ये चाप्यकृतचूडास्तु ये च गर्माद्दिनि.सृताः ॥

“येषा दाहो न क्रियते अग्निदग्धाश्च ये परे । भूमौ दत्तेन तृप्यन्तु तृप्ता यान्तु परा गतिम् ॥ १०

अपराकं तु

“असंस्कृतप्रमीता ये स्यागिनो या कुलस्त्रियः । दास्यामि तेभ्यो विकिरं पिष्यं भूमौ जलेन तु ॥

इत्यपि मन्त्र उक्तः । विकिरस्य प्रतिपत्तिमाह शौतमः ‘विकिरमुच्छ्रष्टै प्रतिपादयेत्’ ।

उच्छ्रष्टैरिति सहार्थे तृतीया । भार्गवः “पिण्डवत्प्रतिपत्तिं स्याद्विकिरस्येति तौत्वलिः ॥

इदं चोच्छ्रष्टसन्निधौ विकिरदाने ते सह प्रतिपादनम् । पिण्डसन्निधौ चेत्पिण्डवादिति व्यवस्थित-

१५

मिति केचित् । पिण्डसन्निधौ विकिरदानमाह धूम्र

“कपित्थस्य प्रमाणेन पिण्डं दद्यात्समाहितं । तत्समं विकिरं दद्यात्पिण्डान्ते तु षट्पङ्कले ॥ इति ।

अथ पिण्डदानम् । साङ्ख्यचायनगृह्ये (४।८।१३) ‘भुक्तवत्सु पिण्डान्-दद्यात्पुरस्तादेके’ ।

पुरस्तादिति पक्षे ब्राह्मणार्चनानन्तरमाह देवल

“अथ सगृह्य कलशं सदर्थं पूर्णमभिसाम् । पुरस्तादुपविश्यैषा पिण्डावाप निवेदयेत् ॥ २०

इत्यादिना । अग्नौकरणानन्तरमाह मनु

“अपसव्यमग्नौ कृत्वा सर्वमावृ परिक्रमम् । अपसव्येन हस्तेन निर्वपेदुदकं शुचि ॥

“त्रांस्तु तस्माद्भवि शेषात्पिण्डान्कृत्वा समाहितं ॥ इत्यादि ।

आश्वलायनगृह्ये (४।८।१२-१३) ‘भुक्तवत्स्वनाचान्तेषु पिण्डान्निदग्धादाचान्तेषु
इत्येके’ इति । कात्यायनोऽपि कृतगण्डेषु सम्यगाचान्तेषु ब्राह्मणेषु पिण्डदानं

२५

मुक्त्वाऽहं ‘अनाचान्तपु इत्येके’ इति । केचित्तु ‘भुक्तवत्स्वनाचान्तेष्वेव विकिरं दत्त्वा स्वधा

वाचयित्वा पिण्डदानं कुर्वन्ति’ । तथा च शङ्खलिखितौ ‘गायत्रीं समनुश्राव्य तृप्तान्

ज्ञात्वा स्वदितमिति षुष्टा शेषमन्नमनुश्राप्य कृतादन्नाद्विकिरं कुर्यात्स्वधा वाचयित्वा विष्टरा

स्त्रीनिदग्धात्’ इत्यादि । विष्टराः पिण्डाद्यस्तना दर्भाः । बृहस्पतिना ‘आचान्तेषु पिण्डदान-

मनाचान्तेषु विकिरं’ इत्युक्तम् । आचान्तेष्वपि कुर्वाणा केचित् अभिरमणानुज्ञावचनस्वधा

३०

वाचनादिपदार्थमकुर्वन्तैव पिण्डदानं कुर्वन्ति । एतदुत्तरकाळता त्वाह यम

“आचान्ताश्वानुजानीयादमिवाद्य कृताञ्जलिः । भवन्तो रमन्तामन्नं ज्ञात्वाऽनुज्ञातलक्षणम् ॥

“इदमेति च प्रवक्तव्यं प्रीयन्ता पितरस्तथा । अक्षय्यमन्नदानं तु वाच्यं प्रीतैर्द्विजातिभिः ॥

“ ततो निर्वपणं कुर्यात्पिण्डानां तदनन्तरम् ” ॥ इति ।

धारीतस्तु ‘ वाजेवाजेत्यनुमज्येत्यन्तं भोजनोत्तरं तत्तद्भुक्तहविःशेषस्य पिण्डान्
पिण्डपितृयज्ञवन्निदध्यात् ’ इत्याह । एते च पिण्डदानकालाः स्वस्वगृहानुसारेण व्यवस्थिता
ज्ञेयाः । भोजनान्तपूर्वकालोत्तरकालत्वयोर्व्यवस्थामाह लौगाक्षिः

५ “ अप्रशस्तेषु यागेषु पूर्वं पिण्डावनेजनम् । भोजनस्य प्रशस्ते तु पश्चादेवोपकल्पयेत् ” ॥

अप्रशस्तेषु सपिण्डीकरणपूर्ववर्तिषु प्रेतश्राद्धेषु । अवनेजनम् अवाचीनपाणिना निर्वपणम्
इति स्मृतिचन्द्रिकाकारः । अवनेजनं दानम् इति हेमाद्रिः । प्रशस्तं सपिण्डीकरणादिश्राद्धम् ।
इयं व्यवस्था केषांचिदेव । मन्यादिस्मृतिषु मत्स्यादिपुराणेषु च भोजनपूर्वकालतैवोक्ता ।
संगृह्य विशेषानुक्तौ तु ‘ आचान्तेष्वेके ’ इति पक्षो ग्रहीतुं न्याप्यः ॥

१० अथ पिण्डदानदेशः । देवलः

“ हुत्वावमग्निं पिण्डानां सन्निधौ तदनन्तरम् । पक्वान्नेन बलिं तेभ्यः पिण्डेभ्यो दापयेद्भिजः ” ॥

अत्राग्नौ होमस्य पिण्डसन्निधानं वदताऽर्थात्पिण्डदानमप्यग्निसन्निधावुक्तं भवति इति
हेमाद्रिः । अग्न्यन्तरामावे तु याज्ञवल्क्यादिवचनेभ्य उच्छिष्टसन्निधौ पिण्डान्दध्यात् । अत्र
विशेषमाह व्यासः

१५ “ अरतिनात्रमुत्सृज्य पिण्डांस्तत्र प्रदापयेत् । यत्रोपस्पृशतां वाऽपि प्राप्नुवन्ति न बिन्दवः ” ॥

पारस्करः “ विप्राणां बाहुमात्रेण पिण्डदानं विधीयते ” ॥ ‘ पात्राणाम् ’ इति वा पाठः ।

अग्निः “ पितृणामासनस्थानादप्रतस्त्रिध्वरतिषु । उच्छिष्टसन्निधानं तत्रोच्छिष्टासनसन्निधौ ” ॥

जातृकर्ण्यः “ व्याममात्रं समुत्सृज्य तत्र पिण्डान्प्रदापयेत् ” ॥

ब्राह्मणभोजनान्तपूर्वकालप्रदेयान्पिण्डान् प्रस्तुत्य देशविशेषमाह देवलः

२० “ अभ्यज्य मधुसर्पिर्भ्यां तान्वपेत्कुशसञ्चये । छायायां हस्तिनश्चैव हस्तदोहित्रसन्निधौ ” ॥

‘ श्राद्धसन्निधौ हस्तिनसत्त्वे तच्छायायां दोहित्राद्भस्तायन्तरालदेशे वा ’ इत्यर्थः । देवलः

“ अथ संगृह्य कलशं सदर्थं पूर्णमम्मसा । पुरस्तादुपविश्यैषां पिण्डावापं निवेदयेत् ॥

“ ततस्तैरभ्यनुज्ञातो दक्षिणां दिशमेत्य सः ” ॥

कलशसङ्ग्रहस्तु ‘ ततः पानीयकुम्भेन तर्पयेत्प्रयतः पितृन् ’ इत्यादिना कलशेनैव येषां

२५ कृत्यं विहितं तेषामेवान्येषां त्ववनेजनादिकं श्राद्धीयेनैवोदकेन ।

अत एव तत्सङ्ग्रहमन्तरेणाह शालङ्कयनः

“ पिण्डावापमनुशास्य यतवाकायमानसः । सतिलेन ततोऽग्नेन पिण्डान्सर्वेण निर्वपेत् ” ॥

अथ पिण्डदानस्थानकल्पना । देवलः ।

“ उपलिप्ते शुचौ देशे स्थानं कुर्यात् सैकतम् । मण्डलं चतुरस्रं वा दक्षिणावनतं महत् ” ॥

३० एतच्च सैकतस्थानकरणं केषांचिदेव । अत एव ‘ उपलिप्ते महीपृष्ठे ’ इति मत्स्यपुराणे
महीपृष्ठमेव पिण्डाधारत्वेन विहितम् । देवलः ‘ एकद्वर्गेण तन्मध्यमुच्छिस्त्रिभ्रं तं त्यजेत् ’ ।

तन्मध्यं मण्डलमध्यम् ‘ त्रिः ’ इति मातृमातामहादीनां पिण्डदानपक्षे । अन्यथा सकृद्देव ।

“ कण्ठनं पेपणं चैव तथैवोद्दिखनक्रिया । सकृद्देव पितृणां स्याद्देवानां तदनन्तरम् ” ॥

इति ब्रह्माण्डपुराणात् । एतच्च स्फये । स्फयामावे ‘ षज्जेण वा कुशैर्वाऽपि उच्छिस्त्रेत्

महीं द्विजः’ इति ब्रह्माण्डपुराणात् । वज्रः स्फ्यः । ‘वज्रो वै स्फ्यः’ इति श्रुतेः । तत्र च
‘सर्वोत्तरार्धां पाणिभ्यां कूर्पाडुल्लेखनं द्विजः’ । सव्यः वामः उत्तरः ययोस्तौ सव्योत्तरो ।
एतच्च सर्वमाग्नेयीदिगभिमुत्तम् । आश्वलायनेन दक्षिणप्राचीं प्रस्तुत्य ‘सर्वकर्माणि तां दिशम्’
इत्युक्तत्वात् । ‘दक्षिणा दिक् पितृणाम्’ इति श्रुतेः । दक्षिणा दिगपि विकल्पेन । कर्त्ताऽपि
सौकर्यदाग्नेय्यभिमुखो दक्षिणामिमुखो वा । लेखाकरणे मन्त्र उक्तो ब्रह्मपुराणे

५

“ निहन्मि सर्वं यद्गमेध्यमत्र हताश्च सर्वेऽमुरदानवा मया ।

“ रक्षांसि यक्षाश्च पिशाचसङ्घा हता मया यातुधानाश्च सर्वे ” ॥

“ एतेन मन्त्रेण सुसंपतात्मा दर्भेण वेदिं विलित्स्वित्तिः’ इति । पिण्डपितृयज्ञे कात्यायनः

‘दक्षिणेनोद्विस्तृत्यपहता इत्यपरेण वा’ अग्न्यपेक्षया दक्षिणत्वमपरत्वं च । उद्विस्तृत्य चाभ्युक्षणम् ।

“ तामभ्युक्ष्य’ इत्याश्वलायनवचनात् । उद्विस्तृत्योत्सुकनिधानमाह कात्यायनः

१० ।

‘उत्सुकं परस्तात्करोति ये रूपाणि’ इति । आश्वलायनः ‘सकृदाच्छिन्नैरवस्तीर्य’ इति ।

‘अथ सकृदाच्छिन्नान्युपमूलं दितानि भवन्ति’ इति शतपथे । ‘यत्समूलं तत्पितृणाम्’
इति तु तैत्तिरीये ।

यमः “ विष्टाधीन्वपेत्तत्र नामगोत्रसमन्वितान् । अद्भिरभ्युक्ष्य विधिवत्तिलैरभ्यवर्त्तय च ” ॥

नामगोत्रसमन्वितान् “ अमुकगोत्रस्यास्मत्पितुरमुकशर्मणोऽयं विष्टरः’ इत्युच्चारणपूर्वमित्यर्थः । १५
दर्मास्तरणानन्तरमाह देवलः

“ अथ साञ्जलिस्तथाय स्थित्वा चावाहयेत्पितृन् । पितरं मे प्रसीदन्तु प्रयान्तु च पितामहाः ॥

“ इति संकीर्तयंस्तूर्णो तिष्ठेत्क्षणमनुश्वसन् । आवाहयित्वा दर्भाग्रैस्तेषा स्थानानि कल्पयेत् ॥

“ तेष्वसीनेषु पात्रेण प्रयच्छेन्मार्जनोदकम् । प्रक्षाल्य विकिरेत्तत्र नानावर्णास्तिलानपि ” ॥ इति ।
दर्भास्तरणानन्तरमाह शुमन्तुः

२०

“ असावनेनिश्वेति पुरुषं पुरुषं प्रति । त्रिखिरेकेन हस्तेन विदधीतावनेजनम् ” ॥

असाविति गोत्रनाम्नामपि ग्रहणम् ।

“ पिण्डोदकप्रदानं तु नित्यनैमित्तिकेध्वपि । आलप्य नामगोत्रेण कर्तव्यं सर्वदेव हि ” ॥

इति व्यासोक्तेः । कात्यायनेन तु बहिस्तरणात्पूर्वमवनेजनमुक्तम् । अनयोर्विकल्पो

यथाशास्त्रं व्यवस्था वा । इदं श्वोदकं सतिलमित्याहोशना ‘तिलोन्मिश्रेणोदकनासिच्य’ इति । २५

मार्कण्डेयपुराणे “ पितृतीर्थेन तोयं च दद्यात्तेभ्यः समाहितः ” ॥ इति ।

कात्यायनसंज्ञाख्यानगोभिलादिभिस्तु अवनेजनार्थमुदकपात्रमुक्तम् । पटत्रिंशन्मते

“सव्यं जानु निपात्यैव भूमौ पिण्डान्प्रयत्नतः । निर्वपेत्पितृतीर्थेन स्वधाकारमुदाहरन् ” ॥

मरीचिः

“ पात्राणां सङ्घपात्रेण पिण्डादानं विधीयते । राजतौडुम्बराभ्या वा हस्तेनैवाथवा पुनः ” ॥ इति । ३०

सङ्घाख्यश्वपादविशेषललाटास्थिसंभवपात्रं सङ्घपात्रम् । औडुम्बरं ताम्रमयम् । सव्यपाणिसंयोजन

शाङ्खलिखिताभ्यामुक्तम् “ पिण्डान्निदध्यात्सव्येन पाणिना दक्षिणं पाणिमुपसंयोजयेत् ” ।

देवलः ‘अपसव्यमपाङ्गुष्ठम्’ इति । ब्रह्माण्डपुराणे “ उत्तानेन तु हस्तेन निर्वपेद्दक्षिणा-

मुसः ” । इति ॥

पितृतीर्थावनमनं चाहापस्तम्बः 'सर्वं जान्वाच्यावाचीनपाणिः' इति । उत्तान
 एवाधरीकृतपितृतीर्थः । पाणिरवाचीनः । अवाचीनमेव पराचीनशब्देनाहाश्वलायनः 'तस्यां
 पिण्डान्निपृणीयात्पराचीनपाणिः' इति । अग्नीकरणत्पूर्वं पिण्डदानपक्षे तदर्थेन चरुणा पिण्डाः
 'ततश्चरुमुपादाय सपवित्रेण पाणिना' इत्यादिना देवलेनोक्ताः । अग्नीकरणोत्तरमिति
 ५ पक्षे तु तच्छेषादित्याह मनुः (३।२।१५)

“त्रीस्तु तस्मान्द्विःशेषात्पिण्डान् कृत्वा समाहितः । ओदनेनैवै विधिना निर्वपेद्दक्षिणामुखः” इति ।

भोजनोत्तरकालीने तु कात्यायनः 'सर्वमन्नमेकत उद्धृत्य' इति । सर्वशब्दः प्रकृतान्न-
 जातिसर्वत्वार्थः । इदं चाग्नीकरणशेषेण मिश्रणीयमित्याहाश्वलायनः 'यद्यदन्नमुपमुक्तं
 तत्तत्प्यालीपाकेन सह पिण्डार्थमुद्धृत्य पिण्डान्निदध्यात्' इति । यत्तु पठन्ति

१० “मापाः सर्वत्र वै ग्राह्या न ग्राह्यास्त्वग्निपिण्डयोः । ब्राह्मणेषु यथा मघं तथा मापोऽग्निपिण्डयोः” इति ।
 तन्निसूत्रम् । तेन मापा अपि ग्राह्या एव इति । वायुपुराणे “मधुसर्पिस्तिलयुताव त्रीन्
 पिण्डान्निर्वपेद्दधः” । नात्र मध्वादित्रयनियमः क्रियते । किंवातिशय एव । अत एव तिल-
 मधुद्वययुक्ता बृहस्पतिनोक्ता “सर्वस्मात्प्रकृतादन्नात्पिण्डान्मधुतिलान्वितात्” ॥ इति ।
 तिलमात्रयुक्ता तु 'सर्वमन्नमुपादाय सतिलं दक्षिणामुखः' इति याज्ञवल्क्येनोक्ता (आ. २४२) ।

१५ तेन त्रयं न नियतमिति केचित् । वस्तुतस्तु त्रयनियमेऽपि कलौ मधु न देयम् ।

“अक्षता गोपशुभ्रैव श्राद्धे मांसं तथा मधु । देवराञ्च सुतोत्पत्तिः कलौ पञ्च विवर्जयेत्” ॥

इति श्राद्धदीपकलिकायां निगमोक्तेः ।

अथ पिण्डपरिमाणम् । व्यासः

“द्विहायनस्य वत्सस्य त्रिंशत्यास्यं यथासुखम् । तथा कुर्यात्प्रमाणं तु पिण्डानां व्यासमापितम्” ॥

२० द्विहायनः द्विर्वर्षः । ब्रह्माण्डपुराणे “त्रीन्पिण्डानानुपूर्व्येण साङ्गुमुष्टमुष्टिवर्द्धनात्” ॥

मुष्टौ निवेशिते पिण्डे यथासाङ्गुमुष्टिवृद्धिर्भवतीत्यर्थः । अद्विराः

“कपिच्यवित्त्वमात्रान्ना पिण्डान्दद्यात्समाहितः । कुक्कुटाण्डप्रमाणान्ना यदि वाऽऽमलकैः समान्” ॥

“वद्रेण समान्नाऽपि दद्याच्छ्रद्धासमन्वितः” ॥ इति ।

एषां च शक्तिभेदेन व्यवस्था । व्यवस्थायुक्तानि परिमाणान्याह मरीचिः

२५ “आर्द्रामलकमात्रास्तु पिण्डान्कुर्वीत पार्वणे । एकोद्दिष्टे वित्त्वमात्रं पिण्डमेकं तु कारयेत् ॥

“नवश्राद्धे स्थूलतरं तस्मादपि तु निर्वपेत् । तस्मादपि स्थूलतरमाशौचे प्रतिवासरम्” ॥

अत्राऽऽमलकमात्रानेव पार्वणे इति न नियमः । किंतु आमलकमात्रानुपार्वण एवेति । अतश्चाधिक-
 परिमाणपिण्डाचारी न विरुध्यते । नवश्राद्धं च स्मृत्यन्तरं

“प्रथमेऽह्नि तृतीयेऽह्नि पञ्चमे सप्तमे तथा । नवमेकादशे चैव तन्नवश्राद्धमुच्यते” ॥ इति ।

३० भैत्रायणगौरी त्रयाणां यथोत्तरं परिमाणाधिक्यमुक्तम् । पितामहस्य नाम्ना स्थवीयोसं मध्यमम् ।
 प्रपितामहस्य नाम्ना स्थवीषे दक्षिणमिति । आवाहनादिपिण्डदानान्तं कर्मोक्त्वाऽऽह याज्ञवल्क्यः
 (आ २४३) “मातामहानामप्येवं दद्यादाचमनं ततः” ॥ एवमित्युक्तवक्ष्यमाणपदार्थातिदेशः ।
 पितृमातामहपावणयोश्चैकप्रयोगावेधिपरिग्रहात्सहक्रियमाणयोर्मिथःप्रत्यासत्त्यनुग्रहाय पदार्थानामे-
 वानुसमयो न कण्डयोः ।

अनन्तरकृत्यमाह स एव (आ २४३) “ स्वस्तिवाच्य तत कुर्यादक्षय्योदकमेव च ” । इति सह सर्ववर्गमन्नमुपादायाग्निसन्निधौ पिण्डाव दद्यात् । तदभावे ब्राह्मणार्थं सार्ववर्णिक-मन्नमुपादायोच्छ्रष्टसन्निधौ पिण्डपितृयज्ञकल्पेन पिण्डान्दद्यात् । मातामहानामप्येवमेव वैश्वदेवा-वाहनादिप्रदानान् कर्म कृत्वा ब्राह्मणानामाचमन दद्यात् । तत ‘ स्वस्तीति ब्रूत ’ इति ब्राह्मणान् स्वस्ति वाचयेत् । तैश्च ‘ स्वस्ति ’ इत्युक्ते ‘ अक्षय्यमस्तिवति ब्रूत ’ इति ब्राह्मणहस्ते- ५
पूदकदानं कुर्यात् । ‘ अस्त्वक्षय्यम् ’ इति ते ब्रूयुरित्यर्थः ।

अथ दक्षिणादानम् । तद्विविधम् । विप्रादेश्यक पितृदेश्यक च । आयमाह देवळः
“ आचान्तेभ्यो द्विजेभ्यस्तु प्रदद्यादथ दक्षिणाम् ” ॥ इति ।

द्वितीयमाह पारस्कर ‘ हिरण्य विश्वेभ्यो देवेभ्यो रजत पिबृभ्य ’ इति । तत्राथ सभ्येन । तथा च जमदग्निः ‘ अपसंन्य कर्म सर्वं दक्षिणादानवर्जितम् ’ इति । द्वितीयं स्वपस- १०
व्येन । तथा च दक्षिणादानं प्रकथ्य स एव ‘ अपसंन्य तत्रापि ’ इति । तत्रापि पिब्य-
दक्षिणादानेऽपीत्यर्थः । दक्षिणादाने क्रममाह देवळः “ दक्षिणा पितृविश्वेभ्यो दद्यात्पूर्वं ततो द्वयोः ” ।
द्वयो द्वाभ्यां वैश्वदेविकब्राह्मणाभ्यामित्यर्थः । दक्षिणा च विप्रमुणानुरोधेन विप्रमाऽपि देया
“ एकपङ्क्त्युपविष्टानां विप्राणां श्राद्धकर्मणि । मध्यभोज्यं समं देयं दक्षिणां त्वनुसारतः ” ॥ इति
स्मृतेः ।

दक्षिणा दत्त्वा स्वधां वाचयित्वा तैश्चाङ्गणैः ‘ वाच्यताम् ’ इति प्रत्युक्त
‘ पित्रादिभ्य स्वधोच्यताम् ’ इति वदेत् । ‘ अस्तु स्वधा ’ इति विप्राः । ततो भूमावुदक-
मासिच्य ‘ विश्वे देवा प्रीयन्ताम् ’ इति वदेत् । ‘ प्रीयन्ता विश्वे देवा ’ इति विप्रैरुक्ते
‘ दातारः ’ इति मन्त्रं जपेत् । पितृणां न्युञ्ज पात्रमुत्तानं कृत्वा ‘ वाजे वाजे ’ इति मन्त्रेण
पितृपूर्वं विसर्जयेत् । तदेतत्सर्वमाह याज्ञवल्क्य (आ २४४-२४८) २०

“ दत्त्वा तु दक्षिणां शक्त्या स्वधाकारमुदाहरेत् । वाच्यतामित्यनुज्ञातं प्रकृतेभ्य स्वधोच्यताम् ॥
“ ब्रूयुरस्तु स्वधेत्युक्ते भूमौ सिञ्चेत्ततो जलम् । विश्वेदेवाश्च प्रीयन्ता विप्रैश्चोक्त इदं जपत् ॥
“ दातारो नोऽग्निवर्द्धन्ता वदा सन्ततिरेव न । श्रद्धा च नो मा व्यगमद्गृहं देव च नोऽस्तु ॥ इति ।
“ इत्युक्तवोक्त्वा प्रिया वाचं पितृपूर्वं विसर्जयेत् । वाज वाज इति प्रीतिं पितृपूर्वं विसर्जनम् ॥
“ यथैमस्ते सन्नवा पूर्वं पितृपात्रं निवेशितं । पितृपात्रं तदुत्तानं कृत्वा विप्रान्विसर्जयेत् ॥ ” इति । २५

पिण्डप्रतिपत्तिमाह स एव (आ २५७) “ पिण्डास्तु गोजविश्वेभ्यो दद्याद्द्रौ जलेऽपि वा ” ।
पत्न्या पुत्रकामनायां तु वायुपुराणे “ पत्न्यै प्रजाथीं दद्यान्तु मध्यम मन्त्रपूर्वकम् ” ॥ इति ।
मन्त्रस्तु मत्स्यपुराणे “ आधत्त पितरो गर्भं मन्त्रं सन्तानवर्द्धनम् ” ॥ इति ।

मध्यमपिण्डप्राशनं च केवलं काम्यमेव न निधमिति द्वैतनिर्णये तातचरणा । इतरत्पिण्ड-
द्वयं कामनाभावे त्रयमपि गवद्गौ प्रतिपाद्यम् । बृहस्पति ३०
“ अन्यदेशंता पत्नीं गर्भिणीं रोगिणीं तथा । तदा तं जीर्णवृषभश्छागो वा मोक्षुर्महति ” ॥
तीर्थश्राद्धे प्रतिपत्यन्तरं विष्णुधर्मोत्तरे
“ तीर्थश्राद्धे सदा पिण्डान्क्षिपेत्तीर्थे समाहितं । दक्षिणाभिपुस्ता भू वा पि-यादिक्सा प्रकीर्तिता ॥ इति ।
उच्छ्रष्टमार्जने विशेषमाह याज्ञवल्क्यः “ सःसु विप्रेषु सर्वेषु द्विजोच्छ्रष्टनं मार्जयेत् ” । इति ।

सत्त्विति अपराहृतोपलक्षणार्थम्

“भृत्यवर्गवृत्तो भुङ्क्ते हव्यं कथं स्वगोत्रजेः । आसायं श्राद्धशालायां द्विजोच्छिष्टं न मार्जेयेत्” ॥ इति प्रचेतोवचनात् । मात्स्ये

“ततश्च वैश्वदेवान्ते सभृत्यः सहवान्धवः । भुञ्जीतातिथिसंयुक्तः सर्वपितृनिषेवितम्” ॥ इति ।

५ श्राद्धशेषभोजनं तु दिवैव कार्यमित्याह जातूकर्ण्यः

“अहन्येव तु भोक्तव्यं कृते श्राद्धे द्विजन्मभिः । अन्यथा ह्यासुरं श्राद्धं परपाके च सेविते” ॥ देयलः

“श्राद्धं कृत्वा तु यो भुङ्क्ते न भुङ्क्तेऽथ कदाचन । देवाहव्यं न गृह्णन्ति कव्यानि पितरस्तथा” ॥ तद्दिने नित्योपवासप्राप्तौ तु श्राद्धशेषावघ्राणमेवेत्युक्तं समयमयूरे ।

१०

✓अर्थ प्रयोगः ।

तत्र कर्ता पूर्वेषुः सथो वाऽऽचम्य प्राणानायम्य मासपक्षाच्छुद्धिं प्राचीनावीती सव्य जान्वाच्य‘अस्मत्पितृपितामहप्रपितामहानां मातामहप्रमातामहवृद्धप्रमातामहानां वाऽमुकामुक-शर्मणाममुकगोत्राणां वसुरुद्रादित्यस्वरूपाणां सपत्नीकानां सदैवं सपिण्डमपिण्डं वा पार्ष्णित्रादिना श्वोऽथ वा दर्शश्राद्धमहं करिष्ये’ इति संकल्पयेत् । क्षयाहे अपत्नीकानां पित्रादीनामेव ।

१५ महालये तु यथासंभवं सर्वेषामिति विशेषः । ततः कर्ता दक्षिणं जान्वाच्योपवीत्युदङ्मुखोऽस्म-त्पित्रादीनां दर्शश्राद्धादौ विश्वेदेवस्थाने त्वामहं निमन्त्रये इत्येकं द्वौ चतुरो वा प्राङ्मुखान् ब्राह्मणान् प्रत्येकं दक्षिणं जानुं स्पृष्ट्वा निमन्त्रये देवे क्षणः क्रियतामिति ब्रूयात् । ॐ तथेतीतरः प्रतिब्रूयात् । ततः कर्ता ‘प्राप्तोतु भवान्’ इति ब्रूयात् । ‘प्राप्तवानि’ इतीतरः । ततः कर्ता दक्षिणामूलः सव्यं दक्षिणं वा जान्वाच्य प्राचीनावीती ‘अस्मिन् दर्शश्राद्धादावस्मत्पितुरामुक-

२० शर्मणोऽमुकगोत्रस्य वसरूपस्य सपत्नीकस्य स्थाने’ त्वामहं निमन्त्रये इत्युदङ्मुखमेकं त्रीन् नव वा ब्राह्मणान् प्रत्येकं सव्यं दक्षिणं वा जानुं स्पृष्ट्वा निमन्त्रयेत् । एवं ‘पितामहस्य रुद्ररूपस्य प्रपितामहस्य दित्यरूपस्य’ इति । एवमेव मातामहादीनपि प्रत्येकं निमन्त्रयेत् । ततः ‘पित्र्ये क्षणः क्रियताम्’ इति वदेत् । ‘ॐ तथा’ इत्यादि पूर्ववत् । ततः कर्तोपवीती

“अक्रोधनेः शौचपरैः सततं ब्रह्मचारिभिः । भवितव्यं भवद्भिश्च मया च श्राद्धकारिणा ॥

२५ “सर्वायासविनिर्मुक्तैः कामक्रोधविवर्जितैः । भवितव्यं भवद्भिर्नः श्वो भूते श्राद्धकर्माणि” ॥ इति

भवद्भिर्नोऽथत इति वा तान् श्रावयेत् । ततो द्विराचम्य पवित्रं धृत्वा सौवर्णराजतसङ्का-कुठीयानि वाऽनामिकातर्जनीकनिष्ठिकासु धृत्वा संकल्पपूर्वं श्राद्धाधिकारसिद्धचर्यं सहस्रशीर्षित्यादि-पवित्रमन्त्रान् जपित्वा द्विराचम्य विप्राग्रतो ब्रह्मदण्डार्थं सतिलं हिरण्यं कुशं वा निक्षिप्य

“समस्तसम्पत्समवाप्तिहेतवः समुत्थितापत्कुलधूमकेतवः ।

३० “अपारसंसारसमुद्रसेतवः पुनन्तु मां ब्राह्मणपादपांसवः ॥

“आपद्नध्वान्तसहस्रमानवः समीहितार्थार्पणकामधेनवः ।

“समस्ततीर्थाम्बुपवित्रमूर्तयो रक्षन्तु मां ब्राह्मणपादपांसवः ॥

“विप्रौषदर्शनाक्षिप्रं क्षीयन्ते पापराशयः । दर्शनान्मद्ब्रह्मवाप्तिरर्चनाद्वयुतं पदम्” ॥

इति तान् स्तुत्वा प्राचीनावीती ‘अमुकश्राद्धं कर्तुं ममाधिकारसम्पदस्तु’ इति भवन्तो

ब्रुवन्तु ' इति तासंप्रार्थ्य ' तथास्तु ' इति तैरनुज्ञातो यज्ञोपवीती तिथ्यादि संकीर्त्य दक्षिणा-
मुसः प्राचीनावीती सयं जान्वाच्य तिलान् गृहीत्वाऽऽत्मपित्रादीनां मातामहादीनां च पूर्वोप-
क्रांतं श्राद्धं शुभमदनुज्ञया करिष्ये ' इति संकल्प्य ' कुरुष्व ' इति तैरनुज्ञातो ब्राह्मणान्
' स्वागतम् ' इति हृष्टा तैः ' सुस्वागतम् ' इति प्रत्युक्त उपवीती

" आगच्छन्तु महाभागा विश्वे देवा महाबलाः । ये अत्र विहिताः श्राद्धे सावधाना भवन्तु ते " ॥ ५
इति वैश्वदेविकद्विजानसंप्रार्थ्य प्राचीनावीती

" ये मयाऽऽमन्त्रिताः पूर्वं पितरो मातृपक्षजाः । आश्रित्य पितृकार्येषु सावधाना भवन्तु ते " ॥

इति पितृद्विजान् संप्रार्थ्योपवीती सर्वान्प्रदक्षिणीकृत्यैकस्मिन्नर्धपात्रे चन्दनयवकुसुमोदक
सम्भृत्य ' अर्घ्यमेनम् ' इति सकृत्पठित्वा द्विजपादयोर्निमन्त्रणक्रमेणार्घ्यं निनीयोदहमुसो
द्विराचामेत् । ततः श्राद्धपूर्वदेशे देवे द्विहस्तं दीर्घधतुरध्रमुदकद्वयं मण्डलं गोमूत्रगोमयाम्यां १०
कृत्वा तत्र यवान् प्रागर्धं कुशद्वयं च निक्षिप्य तद्दक्षिणतः षडङ्गलं विहाय प्राचीनावीती पितृर्घ्यं
चतुर्हस्तं समचतुरस्रं दक्षिणापूर्वं मण्डलं गोमूत्रगोमयाभ्यामेव कृत्वा तिलान्दक्षिणाध्रं कुशत्रयं च
निक्षिप्योपवीती पितृदेवमण्डलात्पूर्वं प्रत्यह्मुस उपविश्य देवतार्थब्राह्मणमेकैकं प्राह्मुसमुपवेश्य

पवित्रकरो निमन्त्रणक्रमेण गन्धपुष्पयवकुशमिश्रं जलाजलि " विश्वेभ्यो देवेभ्य इदं पायम् '
इत्युक्त्वा ' शसो देवीः ' इति मन्त्रान्ते देवतीर्थेन ब्राह्मणपादयोर्निनीयाभिवन्ध्य पवित्रं विव्रस्यान्य- १५
जलेन पादौ प्रक्षाल्य दक्षिणपादादिमूर्धान्तं गन्धपुष्पाक्षतैः ' सहस्रशीर्षा ' इति संपूज्य
साक्षतगन्धपुष्पकुशजलपूर्णपात्रेण ' विश्वेदेवा एष वोऽर्घ्यं ' इत्यर्घ्यं निवेद्येत् । एव-

मितरत्र कृत्वा ब्राह्मणान् द्विराचम्य स्वयं पवित्रं धृत्वा सकृदाचम्य प्राचीनावीती दक्षिणामुसो
विश्रानुदह्मुसोत्तानुपवेश्य द्विमुणभुम्बुद्वयतिलगन्धपुष्पमिश्रं जलाजलि ' अस्मत्पितरोऽमुकशर्मणो-
ऽमुकगोत्रा वसुरुपा इदं वः पायम् ' इत्युक्त्वा ' शसो देवीः ' इति मन्त्रेण पितृर्घ्यब्राह्मण- २०
पादयोः पितृतीर्थेन निषिच्यामिवन्ध्यान्यजलेन पादौ प्रक्षाल्य शिरःप्रतिपादान्तं वामाह्मुपूर्वकं
' पितृभ्यः स्वधाग्निभ्यः ' इति तिलचन्दनपुष्पैर्भ्यर्च्य ' अस्मत्पितरोऽमुकशर्मणोऽमुकगोत्रा
वसुरुपा एष वोऽर्घ्यं ' इत्युक्त्वा सतिलगन्धपुष्पकुशजलपूर्णपात्रेणार्घ्यं ब्राह्मणपादयोर्निनयेत् ।

एवमस्मत्पितामहा रुद्ररूपाः प्रपितामहा आदित्यरूपा इत्युक्त्वा प्रत्येकं पायाधर्षान्तं कृत्वा
मातामहादीनामपि तथैव कुर्यात् । ततस्तान् द्विराचम्य स्वयं च पवित्रपाणिर्दक्षिणामुसो २५
द्विराचम्य द्विजान् भोजनस्थले नीत्वा प्राचीनावीती ' अमुकश्राद्धसिद्धिरस्तु ' इति भवन्तो
ब्रुवन्तु इत्युक्त्वा ' अस्वमुकश्राद्धसिद्धिः ' इति तैः प्रत्युक्त आसनात्पुष्पकन्धोपवीती प्रागग्रमुग्म-

कुशयवसाहितवस्त्रायासनं सव्यहस्तेन स्पृष्ट्वा वैश्वदेविकब्राह्मणदक्षिणहस्तं निरह्मुशं कृत्वा
प्राह्मुसं ' ॐ भूर्भुवः स्वः युय समाध्वम् ' इति उपवेश्य ' ॐ सुसमासहे ' इति प्रत्युक्तोऽपर- ३०
मप्येवमुपवेश्य प्राचीनावीती दक्षिणामग्रमुकशतिलयुक्तासने तथैव पित्रादिब्राह्मणमुदह्मुसमुप-

वेश्य तिलतैलदीविकां प्रत्येकं शकृत्योपकल्प्योपवीती स्वासने प्राह्मुस उपविश्य ' अपवित्रः
पवित्रो वा ' इति विष्णुं स्मृत्वा ॐ विष्णो यै नमः । जयायै नमः । काश्यप्यै नमः ।

" मेदिनी लोकां माता त्वं क्षितिकर्त्री चरा मही । भूमि शैला शिळा त्वं च सिपा । तुभ्यं नमोऽस्तु ते ॥
" चरणी काश्यपी क्षोणी रसा स्विर्चमरा च भूः । जगत्प्रतिष्ठा वसुधा र्वं हि मातर्नमोऽस्तु ते ॥

- “ वैष्णवी भूतदेवी च पृथिवि त्वां नमोऽस्तु ते ” ॥ इति पृथिवीं स्तुत्वा श्राद्धदेश
 गयात्मकत्वेन तत्संघं च गदाधरात्मकत्वेन ध्यात्वाऽऽचम्य प्राचीनावीतीं वैष्णवं मन्त्रं
 गायत्रीं प्रणये ‘ मधुवाता ’ इति वृचं जन्वोपवीत्याचम्य प्राणनायम्य तिष्ठ्यादि
 संकीर्य प्राचीनावीतिना ‘ प्रक्रान्तं श्राद्धकर्म युष्मद्भुजापाहं करिष्ये ’ इति संकल्प्य
 ५ ‘ कुरुष्व ’ इति तैरनुज्ञातः ‘ सप्तव्याधाः ’ इति श्लोकद्वयं ‘ देवताभ्य ’ इति सप्ताचिर्मन्त्रं
 ‘ चतुर्मिथ ’ इति ‘ पश्य स्मृत्या ’ इति च पठित्वा ‘ निहन्मि ’ इति नीवीं बद्ध्वा ‘ अपहता ’
 इत्यप्रदक्षिणं सर्पतस्तिलैः सर्पपञ्चावकीर्य ‘ तिला रक्षन्तु ’ इति निलकुशान्द्वारदेशे क्षिप्त्वा
 ‘ निहन्मि ’ इति ‘ अपहता ’ इति च प्रदक्षिणं दिक्षु विदिक्षु च दक्षिणसंस्थं परितस्तितैरवकीर्य
 ‘ यद्देवा ’ इति त्रुचेन जलमभिमन्त्र्य तेन पाकमुपहारांश्च प्रोक्ष्य ‘ सर्वे पाकाः शुचयः श्राद्धयोग्या
 १० भवन्तु दुष्टदृष्टिदोषायुपहतनिर्दोषतृपहाराणां च पवित्रताऽस्तु ’ इत्युक्तोपवीत्युदङ्गमुक्तो वैश्वदेविक-
 विप्रसन्निधौ दक्षिणं जान्वाच्य तद्दक्षिणहस्तं सव्येन धृत्वा दक्षिणहस्तेन यवजलयुक्तमृजुदम-
 द्वयमादाय ‘ विश्वेया देवाना विश्वेभ्यो देवेभ्य ’ इति वोक्त्वा ‘ इदमासनम् ’ इत्युच्चार्य तद्धस्ते
 तदुदकमासिच्य तद्दक्षिणतः प्रागग्रं कुशद्वयं प्रक्षिप्य ‘ स्वासनम् ’ इत्युक्त्वा तेन ‘ धर्मोऽस्मि विशि राजा
 प्रतिष्ठितः ’ इति मनसैवासने प्रतिगृह्णीते पुनस्तद्धस्तेऽप्यो दत्त्वा सदर्भेण दक्षिणहस्तेन निरङ्गुष्ठ
 १५ विप्रदक्षिणहस्तं धृत्वा ‘ पुरुषवार्द्रवसंज्ञकविश्वदेवस्थाने क्षण. क्रियन् म् ’ इत्युक्त्वा ‘ ॐ तथा ’
 इति तेनोक्त ‘ प्राप्नोतु भवान् ’ इत्युक्त्वा ‘ प्राप्नोतीति ’ तेनोक्त इतरत्राप्येवमुदकसंस्थं कृत्वाऽप्यो दद्यात् ।
 ततः प्राचीनावीतीं दक्षिणामुखः सव्यं जान्वाच्यायुग्मानं सजलतिलान् द्विगुणभ्रान्तकुशानादाय
 ‘ अस्मत्पितृणाममुकशर्मणाममुकगोत्राणां वसुरुपाणां सपत्नीकानामिदमासनम् ’ इति सव्यहस्तधृते
 द्विजदक्षिणहस्ते तज्जलमासिच्य द्विजवामभागे दक्षिणायां निक्षिप्य ‘ स्वासनम् ’ इति प्रत्युक्ते ‘ आस्य-
 २० ताम् ’ इत्युक्त्वा तेन ‘ धर्मोऽस्मि विशि राजा प्रतिष्ठित. ’ इति मनसैवाऽऽसने प्रतिगृह्णीते । एवं
 ययालिङ्गं सर्वत्र कृत्वा क्रमेणऽप्यो दत्त्वा सकुशेन दक्षिणहस्तेन विप्रदक्षिणाङ्गुष्ठमेव गृहीत्वा
 ‘ अमुकभ्रात्रे क्षणः क्रियताम् ’ इत्यादि सर्वत्र कृत्वाऽप्यो दद्यात् । एवं मातामहब्राह्मणानामपि ।
 तत उपवीत्युदङ्गमुखः कुशयवपुष्पाग्यादाय तिष्ठन् ‘ आगच्छन्तु महाभागा विश्वदेवाः ’
 इत्यादि पठित्वा वैश्वदेवविप्रदक्षिणहस्तं निरङ्गुष्ठ धृत्वा ‘ विश्वान्देवान्भवत्स्वाहायिष्ये ’
 २५ इति पृष्ट्वा ‘ आवाहय ’ इत्यनुज्ञाते ‘ विश्वे देवास ’ इत्यनया सकृत्सर्वत्रावाह्य विप्रदक्षिण-
 जानु वामहस्तेन संगृह्य दक्षिणपादादिमूर्द्धान्तं प्रदक्षिणमग्रे यवान् कुशाश्च विकीर्य
 ‘ विश्वे देवाः शृणुतेमम् ’ इति सकृज्जपेत् । कर्कस्तु तिलैरेव देवावाहनमिच्छति प्रकरणानुग्रहात्
 इति । ततः प्राचीनावीतीं दक्षिणामुखोऽप्यो दत्त्वा तिलान् द्विगुणकुशानादाय ‘ अस्मत्पितृन् पिता-
 महान् प्रपितामहानमुकशर्मणोऽमुकगोत्रान् वसुरुद्रादित्यरूपान् भवत्स्वावाहायिष्ये ’ इति पृष्ट्वा
 ३० ‘ आवाहय ’ इत्यनुज्ञाते ‘ अश्नन्तस्वा ’ इत्याग्राह्य विप्रवामजानुं संगृह्य मूर्धादिदक्षिणपादान्तं
 दक्षिणसंस्थं तिलान्विकीर्याऽप्यो दत्त्वा कृताञ्जलिः ‘ आयन्तु नः पितरः ’ इत्युपस्थायाऽप्यो
 दत्त्वा ‘ नमो वः पितर इषे ’ इत्यादि ‘ जीवन्त इह सन्तस्याम ’ इत्यन्तेन शिरोऽसंजानुपादे-
 यप्रदक्षिणमन्थच्याऽप्यो दद्यात् । एवं मातामहानां ततो ‘ अपहता ’ इति ब्राह्मणान्परितो
 त्रिभुविदक्षिणदक्षिणं तिलान्विकिरेत् । अयोपवीतीं द्वेद्विजाम्रतः प्रोक्षितार्या भुवि प्रागग्रौ कुशौ

निधाय तयोर्द्वे अर्घ्यपात्रे निधाय तयोर्द्वे द्वे पक्षिरे निधाय प्राचीनावीती पित्राद्विप्राग्रतः प्रोक्षितभूमौ दक्षिणाग्रदर्भेषु प्रतिवर्षं त्रीणि त्रीण्यर्घ्यपात्राणि दक्षिणसंस्थान्यासाय तेषु च प्रत्येकं द्विगुणमुमानि दक्षिणाग्राणि त्रीणि त्रीणि पित्राण्याधायोपवीती प्राङ्मुखो दैवपात्रयोः ' शन्नो देवीः ' इति प्रत्येकं शन्नोमन्त्रेण जलं देवतीर्थेनाऽऽसिच्य ' यवोसि ' इति यवान् 'गन्धद्वाराम्' इति चन्दनं ' ॐ ओषधय प्रति ' इति पुष्प प्रक्षिप्य ' देवार्घ्यपात्रसम्पत्तिरस्तु ' इत्युक्त्वा प्राचीनावीती पैत्रार्घ्यपात्रेषु ' शन्नो देवीः ' इति प्रत्येकं पितृतीर्थेन जलमासिच्य तैव 'तिलोऽसि' इति तिलान् क्षिप्वा प्राग्बद्धन्धपुष्पं क्षिप्वा ' पैत्रार्घ्यपात्रसम्पत्तिरस्तु ' इत्युक्त्वोपवीती दैवविप्राग्रतः ' स्वाहाऽर्घ्या ' इत्यर्घ्यपात्रे प्रत्येकं निधाय प्राचीनावीती पैत्रविप्राग्रतः ' स्वधा अर्घ्या ' इति तदर्घ्यपात्राणि प्रत्येकं न्यस्योपवीत्युदङ्मुखो दैवविप्राणावपो दत्त्वा तस्मिन्प्राग्रमे अर्घ्यस्थपत्रिरे निधाय प्राग्बद्धं सपुञ्ज्य हस्ताभ्यामर्घ्यपात्रमुदृत्य ' या दिव्याः ' इत्युक्त्वा ' विश्वे- १०
देवा एष वोऽर्घ्य ' इत्यर्घ्योदकं विप्रदक्षिणहस्ते क्षिप्त्वा पुनरपो दत्त्वाऽर्घ्यपात्रमधो निदध्यात् । ततो द्विजः ' स्वर्ध ' इत्युक्त्वा पत्रिरे अर्घ्यपात्रोपरि निदध्यात् । ततः कर्ता प्राग्बद्धितराज्य-
र्घ्यन्तरं दद्यात्तत्रैकविप्रपक्षेऽर्घ्यद्वयमपि तत्रैव दत्त्वा प्राचीनावीती दक्षिणामुखः पैत्रद्विजहस्तेऽपो दत्त्वा तस्मिन्नर्घ्यस्थपत्राणि दक्षिणाग्राण्याथाय प्राग्बद्धाद्विपादान्तं संपुञ्ज्य हस्ताभ्यामर्घ्यपात्र-
मादाय ' या दिव्या ' इत्युक्त्वा ' अस्मत्पितः अमुकशर्मजमृगोत्र वसुरूप सपत्नीक एष १५
तेऽर्घ्य ' इत्युक्त्वा पितृतीर्थेनार्घ्योदकं विप्रहस्ते क्षिप्त्वाऽपो दत्त्वा ' अस्मत्पितामह रुद्ररूप प्रपिता-
महादित्यरूप ' इत्यायुत्तरत्राप्येवमेवार्घ्यं दत्त्वा मातामहादीनामपि तथैव दद्यात् । वर्गद्वयेऽप्येकैक-
विप्रपक्षे स्वेकैकस्थैव हस्ते त्रीन् त्रीनर्घ्यान् दद्यात् । वर्गद्वयेऽप्येकविप्रपक्षे तद्वत् एव षडपि दद्यात् । एकैकस्थानेकविप्रपक्षेऽप्येकमेव पित्रार्घ्यं तावद्विग्रह्य दद्यात् ।

संस्त्रवग्रहणम् ।

२०

अथात्रार्घ्यपात्रे सर्वार्घ्यसंस्त्रवानासिच्योत्तरत ' सुन्धन्ताम् ' इति भूमिं प्रोक्ष्य ' पितृसदनमासि ' इति दक्षिणाग्रकुशीरास्तीर्थं तत्र ' पितृभ्यः स्थानमासि ' इत्याद्यर्घ्यपात्रं दक्षिणाग्रं न्युज्जीकृत्य गन्धपुष्पधूपदीपैस्तदचर्योपवीती प्राङ्मुखो मुत्तमार्जनादिका पात्रान्तरस्थापितसंस्त्रव-
प्रतिपत्तिं कृत्वोदङ्मुखो दैवद्विजहस्ते अपो दत्त्वा ' गन्धद्वाराम् ' इति मन्त्रमुक्त्वा ' पुत्रवार्ध्रवसंशका विश्वे देवा अमी गन्धा व स्वाहा ' इति प्रतिद्विजं द्विवारं २५
चन्दनं दत्त्वा पुनरपो दत्त्वा ' ओषधय. प्रति ' इति पूर्ववत्पुष्प दत्त्वा अपो दत्त्वा ' धूरसि ' इति धूप दत्त्वा अपो दत्त्वा ' उर्हीप्यस्व ' इति दीप दत्त्वा अपो दत्त्वाऽऽच्छादनं दत्त्वा अपो दत्त्वा यथाविभवमलङ्कारपादुकोपानच्छत्रजलपात्रादीनि नाममन्त्रेण यवोदकपूर्वं पदार्थानु-
समयेन दत्त्वा ' सुचन्दनं सुपुष्पम् ' इत्येव प्रयुक्ते ' वैश्वदेविकमर्चनं सम्पूर्णमस्तु सङ्कल्पसिद्धि-
रस्तु ' इति चोदत्वा प्राचीनावीती दक्षिणामुखः पैत्रद्विजहस्ते अपो दत्त्वा ' गन्धद्वाराम् ' ३०
इति मन्त्रं पठि वा ' अस्मत्पितः अमुकशर्मण' अमुकगोत्रा वसुरूपाः सपत्नीका अमी गन्धा व. स्वधा ' इति ' एकवचनेन वा ' गन्ध दद्यादेवमितरत्र यथालिङ्गम् । ततः पूर्ववत् ' ओषधयः प्रति ' इति पुत्र दत्त्वा ' धूरसि ' इति पाददेशे धूप दत्त्वा ' उर्हीप्यस्व ' इति मुखदेशे दीपं दत्त्वा ' पुत्रं वज्राणि ' इत्याच्छादनं दत्त्वा यथाशक्त्यलङ्कारादि नाममन्त्रेण दद्यात् । ' सुगन्धा ।

इत्यादिविप्रोक्तिः पूर्ववत् । एवं पितामहप्रपितामहमातामहानाम् । ततः कर्ता ' विध्यमर्चनं सम्पूर्ण-
मस्तु सङ्कल्पसिद्धिरस्तु ' इत्युक्त्वा तेः ' तथास्तु ' इति प्रत्युक्ते ' चतुर्भिश्च ' इति
' यस्य स्मृत्या ' इति च वदेत् । अथोपवीती वैश्वदेविकविप्रान्तिकभूमिं संशोध्य गोमयेन
नेर्ऋतीं दिशमारभ्यैशानीपर्यन्तं प्रादक्षिण्येन चतुरस्रं चिन्हमुपलिप्य पुनस्तथैवोपलिप्य-

५ तत्र प्रागग्रं कुशवायान्निक्षिपेत् । एवमितरत्र । ततः प्राचीनावीतीं पितृर्घविप्रान्तिकभूमिं संशोध्य
गोमयेनेशानीं दिशमारभ्य नेर्ऋतीदिकपर्यन्तं वृत्तं चिन्हं कृत्वा पुनस्तथैव कृत्वा तत्र दक्षिणाम्कुशा-
तिलान्निक्षिप्य दशवारं भस्मादिमार्जिततैजसादिभोजनभाजनानि निधाय जलेन प्रक्षाल्य तज्जलं
सतिलदर्भं पैत्रद्विजपादक्षालनमण्डले निनयेत् । तत उपवीती देवद्विजपादक्षालनमण्डले निनयेत् । तत आचारा-

१० त्सर्वत्र पात्राण्यभितो भस्मना मर्यादां कृत्वा द्विजानां कश्चिद्दि पत्रे निधाय तज्जलं सतिलकुशं
मण्डलोपरि निक्षिपेत् । ततोऽपहता असुराः ' इति यज्ञोपवीतीं देवपात्रोपरि प्राचीनावीतीं
पितृपात्रोपरि च तिलान्विकीर्य जलमुपस्युशेत् । ततः पात्रे अन्नमुद्धृत्याभिधार्य ' अन्नो
करिष्ये ' इति पृष्ठा ' कुण्ड्व ' इति तैरनुज्ञातः स्मार्ताग्निं परिस्तीर्य तत्र तिस्रः समिध आधायो-

१५ करणशेषं पितृविप्रमजने परिविष्यात् न देवपात्रेषु । तत उपवीतीं देवपात्रे प्राचीनावीतीं पितृ-
पात्रेषु घृतमुपस्तीर्योपवीतीं स्वयं पत्नी वा देवपूर्वं परिवेषणं कुर्यात् । ततः कर्तोपवीत्युदहृमुखो
दर्भः पात्राण्युपस्तीय यवान्विकीर्य दक्षिणं जान्वाऽन्य देवपात्रे परिविष्टमन्नं सावित्र्या अभ्युक्ष्य
तूर्णोऽप्युक्ष्य वामोपरि दक्षिण इत्येवं स्वस्तिकाकाराभ्यामुत्तानाभ्यां हस्ताभ्यां पात्रमघोऽभि-

२० विष्णुर्वि ' इति मन्त्रान्ते ' विष्णो हव्यं रक्षस्व ' इत्युक्त्वा दक्षिणहस्तेन विप्रदक्षिणकराङ्गुष्ठमघो-
मुखमन्त्रेऽपगाह्य ' अपहता ' इति प्रदक्षिणं यवान्विकीर्य यवोदकमादाय ' इदमन्नममूतरूपं
परिविष्टं परिविष्टमाणं चातृप्तेभोजनपर्याप्तं तत्सर्वं विश्वेदेवा वः स्वाहा नमो न मम ' इत्युक्त्वा
वामोपरि दक्षिणकरेण विप्रदक्षिणतस्तज्जलं क्षिपेत् । एवमितरत्र कृत्वा प्राचीनावीतीं दक्षिणामुखः
सव्यं जान्वाऽन्य पितृपात्रमन्नं सावित्र्याऽभ्युक्ष्यद्विः पात्रेषु तिलान्विकीर्य तूर्णोऽप्युक्ष्य

२५ दक्षिणोपरि वाम इत्येवं स्वस्तिकाकाराभ्यामुत्तानाभ्यां पाणिभ्यां पितृपात्रमात्रम्य ' पृथिवी '
इत्यादि ' स्वघान्तं ' ' ब्राह्मणानां त्वा ' इत्यादि च जत्वा ' इदं विष्णुर्वि ' इति मन्त्रान्ते
' विष्णो कव्यं रक्षस्वे ' इत्युक्त्वा दक्षिणहस्तेन विप्रदक्षिणहस्ताङ्गुष्ठमुत्तानमन्त्रे निवेश्य स्वस्थाने
कृत्वा सतिलकुशोदकं रङ्गपात्रं दक्षिणहस्तेन गृहीत्वा वामहस्तेन पात्रमात्रम्य ' इदमन्नम् '
इत्यादि ' तत्सर्वम् ' इत्यन्तं पूर्ववदुक्त्वा ' अस्मत्पितरः अमुकशर्मणः अमुकगोत्रा वसुरूपाः

३० सपत्नीका वः स्वघा नमो न मम ' इत्युक्त्वा वामाधोनीतदक्षिणकरेण विप्रवाममागे जलं
क्षिपेत् । एवं सर्वेभ्यो यथालिङ्गं दत्त्वा
" ब्रह्मर्षेण ब्रह्महविर्ब्रह्मस्रो ब्रह्मणा हतम् । ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्म समाधिना " ॥
येषामुद्दिष्टं तेषामक्षय्या तृप्तिरस्तु पितृरूपी जनार्दनः प्रीयताम् इत्युपत्वोदकं भूमौ
क्षित्वा नमस्कृत्वा

“ ईशानविष्णुकमलासनकार्तिकेयबन्धिन्यार्करजनीशगणेश्वराणाम् ।

“ कौश्यामोन्द्रकलशोद्भवकौश्यपानां पादानामामि सततं पितृमुक्तिहेतुम् ॥

“ अन्नहीनं क्रियाहीनं मक्तिहीनं द्विजोचमाः । श्राद्धमच्छिद्रमस्वेतप्रसादाद्भवतां मम ” ॥

इति विप्रान्संप्रार्थ्ये ‘ तथास्तु ’ इति तैः प्रत्युक्तः पितृपूर्वं विप्रकरोषु जलं दद्यात् । विप्राश्च तेन जलेनान्नं प्रोक्ष्य त्रिर्गायत्र्याऽभिमन्त्रयेत् । ततः कर्ता पुनः पितृपूर्वकमेवापोशानार्थमुदकं ५.

दत्त्वा ‘ अमृतमस्तु ’ इत्युक्त्वा सप्रणवव्याहृतिपूर्वां गायत्रीं ‘ मधुवाता ’ इति तुच्चं च जप्त्वा

मधुमधुमधु इति च त्रिरुक्त्वा ‘ ये देवासः ’ इति देवद्विजाप्रतः सयवकुशं जलं निषिच्य ‘ सङ्कल्प-

सिद्धिरस्तु ’ इत्युक्त्वा ‘ ये चेह पितरः ’ इति विष्यद्विजाप्रतः सतिठकुशं जलं निषिच्य

‘ संकल्पसिद्धिरस्तु ’ इत्युक्त्वा ‘ अँतस्तद् ’ इति ‘ यथामुखं भुञ्जीवम् ’ इति च त्रिरुक्त्वा प्रणम्य

“ पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः । तृतिं प्रयान्तु वै मकत्या यदिदं श्राद्धमाहृतम् ॥ १०

“ मातामहस्तृप्तिमुपैतु तस्य तथा पिता तस्य पिता च योऽन्यः ।

“ दिश्वे च देवाः परमां प्रयान्तु तृतिं प्रणश्यन्तु च यातुधानाः ॥

तथा ‘ सप्तव्याधा० येस्मजाता० अमूर्ताना च । चतुर्भिश्च० ’ तथा

“ यज्ञेश्वरो हव्यसमास्तकव्यभोक्ताऽव्ययात्मा हरिरीश्वरोऽत्र ।

“ तत्सन्निधानादफयान्ति सद्यो रक्षांस्यशेषाण्यमुराश्च सर्वे ॥

“ त्वां योगिनाश्चेन्तयन्ति त्वां यजन्ति च याज्ञिकाः । हव्यकव्यभुगेकस्त्वं पितृदेवस्वरूपधृक् ॥

“ गयायां पितृरूपेण स्वयमेव जनार्दनः । तं दृष्ट्वा पुण्डरीकाक्षं पितृणामनृणो भवेत् ” ॥

इत्यादि पठेत् । ततो विप्रा नित्यभोजनवत्परिषेचनं कृत्वा बलिदानमकुर्वन्तोऽपः पीत्वा कर्त्रा ‘ श्रद्धायां प्राणे निविष्टोऽमृतं जुहोमि शिवोमाविशा प्रदाहाय प्राणाय स्वाहा ’ इत्यादि-

मन्त्रेषुच्यमानेषु प्राणाहुतीः पृथक् हत्वा पुनः ‘ श्रद्धायाम् ’ इत्यादि पञ्चयजुःपु. ब्रह्मणि म २०

आरमाऽमृतत्वाय ’ इति चोच्यमानेषु ता आहुतीराप्याप्य कृतमौनाः भूमौ पादौ निक्षिपन्तः सशेष-

मश्रीयुः । कर्ता प्राणाहुतिमन्त्रपाठानन्तरं ‘ यथामुखं जुषध्वम् ’ इत्युक्त्वा ‘ सप्रणवां सव्या-

हृतिकां गायत्रीं त्रिः सकृद्भोक्त्वा ‘ कुणुष्वपाजः ’ इति पञ्चदश ‘ अन्नये कव्यवाहनाय ’

इत्यादि च ‘ सहस्रशीर्षा ’ इति षोडश ‘ आशुः शिशान ’ इति सप्तदश रुद्रप्रभृतीन्यन्यानि च

पवित्राणि ब्राह्मणान् श्रावयेत् । ततस्तुतान् जात्वा वैश्वदेविकमुख्याविप्रसन्निधौ प्रोक्षितभूमौ २५

यवकुशं निधाय तत्र हस्ते घृतप्लुतमक्षमादाय

“ असोमपाश्च ये देवा यज्ञभागविवर्जिताः । तेषामन्नं प्रदास्यामि विकिरं वैश्वदेविकम् ” ॥

इति क्षिप्त्वा प्राचीनावीती पितृसन्निधिभूमिं प्रोक्ष्य तत्र दक्षिणामान्कुशानास्तीर्थं तिलमिश्रोदकं

तूर्णामासिच्य तिलघृतप्लुतमक्षमादाय जलेनाह्लाप्य ‘ अग्निदग्धा ’ इति पितृतीर्थेन क्षिप्त्वा

“ योऽग्निदग्धाः कुले जाता येऽप्यदग्धाः कुले मम । भूमौ दत्तेन तृप्यन्तु तृप्ता यान्तु परां गतिम् ” ॥ ३०

इति तस्योपरि पितृतीर्थेन तिलाम्बु निषिच्य त्रिराचम्य पितृपूर्वं विप्रेभ्यः सकृज्जलं दत्त्वा

सप्रणवां सव्याहृतिकां गायत्रीं मधुमतीः ‘ मधु इति च ’ त्रिः श्रावयित्वा ‘ तृप्ताः स्य ’ इति

विप्रान् पृष्ट्वा ‘ तृप्ताः स्म ’ इति तैरुक्तः ‘ श्राद्धं संपन्नम् ’ इति पृष्ट्वा ‘ सुसंपन्नम् ’ इत्युक्तः

‘ क्षेपोऽप्यस्ति किं क्रियताम् ’ इत्युक्त्वा विप्रैः ‘ इष्टैः सह भुज्यताम् ’ इत्युक्तो ‘ देवताभ्यः ’

- ‘ इति त्रिर्जप्त्वा विप्रेष्वनाचान्तेष्वेव पिण्डार्थं मापवर्जं सर्वमादन्नात्किञ्चित्किञ्चिदुद्धृत्य पिण्डान्नि-
 धेपेदाचान्तेषु वा । तद्यथा द्विराचम्य वाग्यतो दक्षिणामुखः प्राचीनावीतीं पित्र्यब्राह्मणान्तिक
 उत्तरत उपविश्य ‘ अपहता असुरा रक्षांसि वेदिपदः ’ इति मन्त्रावृत्त्या सव्योत्तरपाणिद्वयगृहीतेन
 कुशमूलेन दक्षिणसंस्थं पश्चिमापवर्गं लेखाद्वयमुल्लिख्य तत्प्रत्येकमाद्भिरभ्युक्ष्य ‘ ये रूपाणि ’ इति
 मन्त्रेणाग्नौकरणाधिकरणमूतस्य दक्षिणाम्ब्यादेरुत्सुर्गं रेसादक्षिणतो निधाय रेसां संकृदाच्छिन्नैः
 कुशौराच्छाय वामं जान्वाच्य पितृपिण्डार्थमास्तीर्णवर्हिषि त्रिषु स्थानेष्वाम्नेष्वपवर्गं ‘ पितरमुक-
 शर्मन्नमुकगोत्र वसुरूप सपत्नीकावनेनिश्च ’ इति मन्त्रैः सतिलं जलं पितृतीर्थेन निनीय माता-
 महार्यमास्तीर्णवर्हिषि त्रिषु स्थानेषु ‘ मातामहामुकशर्मन्नमुकगोत्र वसुरूप सपत्नीकावनेनिश्च ’
 इति मन्त्रैः सतिलजलं पितृतीर्थेन निनीय
- १० “ शुक्राम्बराः शुक्रगन्धाः शुक्रपशोपवीतिनः । आत्मनोऽभिमुत्तासीना ज्ञानमुद्रा निरायुषाः ॥
 “ वसवः पितरो ज्ञेया रुद्रास्तत्र पितामहाः । पितुः पितामहाः प्रोक्त आद्रित्या वर्हिषि स्थिताः ॥
 इति तत्रस्यान्वस्वादिदेवान् ध्यात्वा तिथ्यादि संकीर्त्य ‘ पितृप्रीत्यर्थं पिण्डदानं करिष्ये ।
 इति सङ्कल्प्य ‘ कुरुष्व ’ इति तैः प्रत्युक्तः पिण्डार्थमुद्धृतस्यान्नस्याऽऽर्द्रामलकप्रमाणं मधुसर्पि-
 स्तिलसमन्वितं वर्तुलं पिण्डपट्टकं कृत्वा प्रत्येकमभिवायैकं पिण्डमादाय ‘ एतत्ते अस्मत्पितरमुक-
 शर्मन्नमुकगोत्र वसुरूप सपत्नीक विष्णो ये च त्वामन्नानु तेभ्यश्च ’ इत्युक्त्वाऽऽयजलसेचनस्थाने
 पितृतीर्थेनाभिक्षिप्य ‘ अस्मत्पित्रेऽमुकशर्मणेऽमुकगोत्राय वसुरूपाय सपत्नीकायाय पिण्डः स्वधा
 नमो न मम ये च त्वामन्नानु तेभ्यश्च गयायां श्रीरुद्रपदे दत्तमस्तु ’ इत्युच्चेत् । एवं सर्वेभ्यस्तत्त-
 ज्जलसेचनस्थानेषु यथालिङ्गं दद्यात् । ततः पिण्डपात्रं न्युक्त्वाऽऽय त्रिराचम्य ‘ अत्र पितरो
- २० मादयध्वं यथा भागमावृषायध्वम् ’ इति जपत्वाऽऽचम्याप्रदाक्षिणमुदङ्ङ्हावृत्य प्राणानायम्य
 प्रत्यावृत्य ‘ अमीमदन्त पितरो यथाभागमावृषायीषत ’ इति जपत्वा पूर्ववत्पित्रादिपिण्डेषु ‘ पितर-
 मुकशर्मन्नमुकगोत्र वसुरूप सपत्नीक प्रत्यवनेनिश्च ’ इति मन्त्रैः तिलोदकं निषिष्य पूर्ववद्दनीषीं
 विस्त्रय दर्भेण तैलमादाय ‘ अस्मत्पितरमुकशर्मन्नमुकगोत्र वसुरूप सपत्नीक अभ्यङ्क्ष्व ’ इति
 तैलं निक्षिपेत् । एवं यथालिङ्गं सर्वत्र निक्षिप्याप उपस्पृश्य दमंगांजनमादाय पूर्ववदुक्त्वा ‘ अङ्क्ष्व ’
 इति द्विरावृत्तेन मन्त्रेणांजनं निक्षिप्याप उपस्पृश्य ‘ नमो वः ’ इति षण्मन्त्रान् ‘ गृहान्नः ’ इति
 जपत्वा मधुपूततिलोदकयुक्तपात्रेण पिण्डेष्वर्धं दत्त्वा ‘ एतद्दः पितरो वासः मानोतोऽन्यत्पितरो
 युहध्वम् ’ इति प्रतिपिण्डं मन्त्रावृत्त्या वासो ब्रह्मलौ नववासोदशं त्रिगुणसूत्रमूर्णास्तुकान्वा
 दद्यात् । पञ्चाशद्वर्षताया ऊर्ध्वं चेद्द्वयस्यं प्रष्टोत्स्यं वा लोम वासोर्थं दद्यात् । ततो गन्धादिभिः
 पिण्डानभ्यर्च्य पुनः पितृपूर्वं विप्रेभ्यः प्रत्येकमाचमननलं दद्यात् । ततो विप्रा भुकशोपमन्नं भोजन-
 पात्रेभ्यो बहिःकृत्य ‘ अमृतापिधानमासि ’ इत्यर्द्धजलं पीत्वाऽर्द्धम्
- ३० “ रात्रे पूयानिलये पञ्चार्बुदनिवासिनाम् । अर्थिनामुदकं दत्तमक्षय्यमुपतिष्ठतु ” ॥
 इति भूमावासिच्य तत्रस्था एव पात्रान्तरे हस्तादीन्संशोष्य द्विराचमेयुः । ततः कर्ता
 त्रिराचम्य पिण्डान्नमस्कृत्य ‘ सुप्रोक्षितमस्तु ’ इति भूमिमासिच्य पितृपूर्वं द्विजहस्तेषु प्रदाक्षिणं
 प्रत्येकं ‘ शिवा आपः सन्तु ’ इत्युदकं दत्त्वा तथैव ‘ सौमनस्यमस्तु ’ इति पुण्याणि दत्त्वा
- ३५ ‘ अक्षतं चारिष्टं चास्तु ’ इति यवान् तथैव दत्त्वा ‘ विस्त्रेयां देवानां यद्दत्तं श्राद्धं

तदक्षय्यमस्तु ' इत्युक्त्वा ' अस्त्वक्षय्यम् ' इति प्रत्युक्त प्राचीनावीती ' अस्मत्पितुरमुक्कशर्मणो ऽमुकगोत्रस्य वसुरूपस्य सपत्नीकस्य यदत्त आद्ध तदक्षय्यमस्तु ' इति प्रत्येक प्रत्येकमुक्त्वा ' अस्त्वत्वक्षय्यम् ' इति तैरुक्तो ' येषामुद्दिष्ट तेषामक्षय्यमस्तु ' इत्युक्त्वोपवीती ' अधोरा पितर. सन्तु ' इत्युक्त्वा ' सन्त्वधोरा पितर ' इत्युक्त ' अमुकगोत्रोऽहमभिवाद्ये ' इत्यभिवाद्य ' अस्मद्गोत्र वर्द्धताम् ' इत्युक्त्वा ' स्वस्ति वर्द्धता वो गोत्रम् ' इति तै प्रत्युक्तो दक्षिणामुखः ' दातारो नोभिवर्द्धन्ताम् ' इति श्लोकद्वयमुक्त्वा विप्रै ' दातारो वोऽभिवर्द्धन्ताम् ' इत्येव श्लोकद्वयमुक्त्वा।

“ आयु प्रजा घन विद्या स्वर्गं मोक्ष सुखानि च । प्रयच्छन्तु तथा राज्यं प्रीता नृणां पितामहा ॥ एता सत्या आशिष सन्तु ” इति पठित्वाऽक्षतपुष्पे दत्ते स्वस्य तिलक कृत्वा तदक्षत पुष्पं शिरसि निक्षिप्य कुशपवित्राणि पिण्डोपरि क्षिप्त्वा ' स्वधा वाचायिष्ये ' इति पृष्ट्वा ' वाच्य- १०
ताम् ' इत्यनुज्ञात ' अस्मत्पित्रादिभ्यो मातामहादिभ्यश्च तत्तन्नामगोत्ररूपेभ्य सपत्नीकेभ्य स्वधोच्यताम् ' इत्युक्त्वा ' अस्तु स्वधा ' इति तैरुक्त ' स्वधा सपयन्ताम् ' इत्युक्त्वा ' सपय तां स्वधा ' इत्युक्त ' पवित्रान्ताहर्हितपिण्डोपर्यवनेजनोदकशेषम् ' ऊर्जं वहन्ति ' इति सर्वं निनीय प्राङ्म्युञ्जीकृतमर्षपात्र पिण्डपात्र चोत्तान कृत्वा पितृर्थाविभ्रेभ्यो नामगोत्ररूपोक्तिपूर्वक ' आद्धसाद्गुण्यार्थं दक्षिणां सप्रददे ' इत्युक्त्वा पितृतीर्थेन सतितां दक्षिणा दत्त्वा ' दक्षिणा १५
पान्तु ' इत्युक्त्वा ' पा-तु दक्षिणा ' इति तै प्रत्युक्त एव देवस्थानोपविष्टविप्रभ्यां देवतीर्थेन सयवोदकसुवर्णवस्त्रधान्यादिभ्यन्वयता दक्षिणा शक्यनुसारतो दत्त्वा ' विश्वे देवा प्रीयन्ताम् ' इत्युक्त्वा देवद्विजहस्ते यत्रोदक क्षि-वा ' प्रीयन्तां विश्वे देवा ' इत्युक्त प्राचीनावीती ' पितर प्रीयन्ताम् ' इत्युक्त्वा तिलोदक पिड्याद्विजहस्तेषु क्षिप्त्वा ' प्रीयन्तां पितर ' इति तैरुक्त ' पितृभ्य स्वधायिभ्य ' इति पिड्यपिण्डात् ' नमो व ' इति मातामहापिण्डानभ्यर्च्य २०
“ पिता पितामहश्चैव तथैव प्रप्रितामह । वृत्तिं प्रयान्तु पिण्डेन मया दत्तेन भूतले ॥
“मातामहस्तापिता च पिता तस्यापि तृप्यतु । द्विजाना तर्पणाद्धोमात् पिण्डदानाच्च मे सदा” ॥

इति जप्त्वा ' क्षमध्वम् ' इति पिण्डान् चालयित्वोपवीती हस्ताभ्या पिण्डानाद्रायावघ्राया-
ऽऽचम्य प्राचीनावीती पिण्डार्थदर्मानावसथ्ये क्षिप्त्वा स्वय सुत क्षिप्यो वा पितृपात्र चालयित्वोप-
वीती देवपात्र प्रक्षाल्य सचरमभ्युक्ष्य प्राचीनावीती ' पित्रादिभ्यो मातामहादिभ्य स्वस्तीति २५
भूत ' इत्युक्त्वा ' स्वस्ति ' इति तैरुक्त उपवीती विश्वेभ्यो देवेभ्य ' स्वस्ति मवन्तो भूतम् ' इत्युक्त्वा ' स्वस्ति ' इति ताभ्यामुक्तो ' यन्म्यून यदतिरिक्त तत्सर्वं सपूर्णमस्तु ' इत्युक्त्वा ' सपूर्ण मस्तु ' इति तैरुक्ते

“ मन्त्रहीन क्रियाहीन सपद्धीन द्विजोत्तमा । आद्ध सपूर्णता यातु प्रसादाद्धवतां मम ” ॥
‘ चतुर्भिर्धे ’ इति ' यस्य स्मृत्या ' इति च जप्त्वा ' देवताभ्य ' इति त्रि पाठित्वा ' आमा- ३०
वाजस्य ' इति कनिष्ठपूर्वक विप्रान् त्रि प्रदक्षिणीकृत्य नमस्कुयचित्ततान्विष्यान् सुखानन-
उपवेइय ताम्बूलादिक दत्त्वा

“ अथ मे सहस्र जन्म भवत्पादाब्जवन्दनात् । अथ मे वशजा सर्वे याता वोऽनुग्रहा दिवम् ॥
“ पत्रशाकादिदानेन केशिता यूयमीदृशा । तत्कुशमिह सजात विस्मृत्य सन्तुमर्हथ ” ॥

इत्यादि संप्राच्यं जानुभ्यामवनिं गतः प्रणिपत्यं विमृज्य गच्छतो द्विजाननुव्रज्य तैरनुज्ञातः प्रत्या-
गत्य हस्तेन दीपात् प्रशमय्य द्विराचम्य ग्रहवलीन्कृत्वा बन्धुभिः सहानुमोदितो भुञ्जीत इति दिक् ।
इति श्राद्धप्रयोगः ।

अथ तर्पणम् । गर्गः

- ५ “ पूर्वं तिलोदकं कृत्वा अमाश्राद्धं तु कारयेत् । प्रत्यब्दे न भवेत्पूर्वं परेऽहनि तिलोदकम् ॥
“ पक्षश्राद्धे हिरण्ये च अनुव्रज्य तिलोदकम् ” ॥ इति ।

‘ कारयेत् ’ इत्यत्र ‘ एतयाऽन्नाद्यकामं याजयेत् ’ इतिवणिजविवक्षा । हिरण्ये हिरण्य-
श्राद्धे । अत्र चत्वारि वाक्यानि । ‘ प्रत्यब्दे न भवेत्पूर्वम् ’ इत्यास्यानुवादत्वात् । पूर्ववाक्ये तिलोदक-
विशिष्टममावास्याश्राद्धं विधीयते । न चामावास्याश्राद्धे तर्पणोत्तरकालो विधीयते । स ह्येक-

- १० विधिपरिगृहीतानां ‘ पुरस्तादुपसदां प्रवर्येण चरन्ति ’ इत्यादीनां स्वतन्त्राणां ‘ दर्शपूर्णमासाभ्या-
मिष्ट्ना सोमेन यजेत ’ इत्यादीनां वा दृष्टः । न चान्याज्ञोत्तरकालता कस्यचित्प्रधानस्य दृष्ट्या ।
ननु ‘ एतया पुनरापानसाम्मितयेष्टेष्ट्याऽग्निहोत्रं जुहोति ’ इत्यत्र ‘ ज्योतिष्टोमाङ्गभूतोदवसनीयोत्तर-
कालताऽग्निहोत्रस्य दृष्टा ’ इति चेन्न तत्रावभृथोत्तरं दीक्षोन्मोकेऽग्निहोत्रे प्राप्ते उदवसनीयो-
त्तरत्वमवधिमात्रं समर्प्यते न तदुत्तरकालाद्वा । अन्यथा यथाशक्त्युपबन्धेनोदवसनीयायामकृताया-

- १५ मनुपादेयकालस्यात्याज्यत्वादग्निहोत्राननुष्ठानप्रसङ्गात् । यदि क्वाप्यदृष्टमेवाङ्गीक्रियेत तदा दूरस्थ-
श्राद्धानुवादेन कालस्य विधातुमशक्तेः प्रकरणात्तरेणामावास्याश्राद्धं भिद्येत । अतो गर्गस्मृतौ
अमावास्याश्राद्धमत्र विधीयते तस्यां स्मृतावमावास्याश्राद्धविधायकं वाक्यमस्तीति चेन्न तादृशस्या-
नुपलम्भात् । सत्त्वे वाऽस्य प्रयोगविधिपरत्वात् । अतः पूर्वोक्तमेव युक्तम् । ततश्च तस्य प्रकृति-
त्वेन प्रत्यब्दे प्राप्ते तिलोदके परेऽहनि इति कालमात्रविधिः । ‘ आग्निनास्तादूर्ध्वमन्याजैश्चरन्ति ’

- २० इति यत् । एवमग्रेऽपि । तथा चानन्यगतिकं लिङ्गं बृहन्नारदीये दृश्यते
“ वृद्धिश्राद्धे सपिण्ड्या च प्रेतश्राद्धेऽनुमासिके । संवत्सरविभोके च न कुर्यात्तिलतर्पणम् ” ॥ इति ।
अयं च निषेधः प्राप्ते सत्यां घटते । कालार्थं सम्बन्धे हि प्राऽप्यभावादन्यस्य चाविधेयत्वाद्वाक्यं
व्यर्थं स्यात् । सप्तमी चांगत्य एव दृष्टा ‘ येन कर्मणोत्सेत्तत्र जयाञ्जहयात् ’ इत्यादिपु । एतदभि-
प्रायेण सद्गृहकृताऽप्युक्तम् ‘ प्रत्यब्दाङ्गं तिलं दद्यात् ’ इति । तथा बृहन्नारदीय एव
२५ वार्षिकं प्रक्रम्य

“ परेषुः श्राद्धकृन्मर्यो यो न तर्पयेत पितृम् । तस्य ते पितरः क्रुद्धाः शापं दत्त्वा व्रजन्ति हि ” ॥
इति निन्दा दृश्यते । न चेयं नित्यतर्पणाकरणनिन्दा अन्यप्रकरणेऽस्याकरणनिन्दाया अयोग्यत्वात् ।
पक्षश्राद्धाङ्गतर्पणे विशेषो गम्योक्तः

“ कृष्णे माद्रपदे मासि श्राद्धं प्रतिदिनं भवेत् । पितृणां प्रत्यहं कार्यं निचिद्धाहेऽपि तर्पणम् ” ॥ इति ।

- ३० प्रत्यब्देऽपि विशेषः स्मृत्यन्तरे
“ नैवं श्राद्धदिने कुर्यात्तिलैस्तु पितृतर्पणम् । श्राद्धं कृत्वा परेऽह्नयेव तर्पणं तु तिलैः सह ” ॥ इति ।
अत्र पूर्वाह्णमुत्तरार्द्धस्य स्तावकम् । उत्तरार्द्धेन पूर्वाह्णस्य प्राप्तेरकवाक्यत्वलाभाच्च ।
तदर्थं निर्णयः । श्राद्धस्य व्यहकालत्वे नित्यतर्पणस्य तन्त्रमध्यपातित्वात्तेनैव प्रसङ्गसिद्धिः । सध-
स्कालपक्षेऽप्येवम् । अन्याङ्गेऽन्याङ्गानां प्रसङ्गसिद्धेः पशुप्रोहाशादाद्युपगमात् । यत्तु यदा

त्वनायत्या नित्यतर्पणोत्तर श्राद्धसकल्पस्तदा पृथकार्यं नित्यस्य प्रयोगानन्त पानित्वादिति तत्र ।
 क्वाप्रत्ययेन प्रयोगबहिभताङ्गानुष्ठानस्यारम्भणीयाबृहस्पतिसवादावभ्युपगमात् । अत इदमपि
 प्रयोगबहिर्भूतमेवाङ्गं पूर्वं कार्यम् । अतश्च प्रसगानुष्ठानमविरुद्धम् । अतो न पृथक्तर्पण दर्शो ।
 यदा तु सप्तम्यादौ नित्यतर्पण तिलरहित क्रियते तदा तन्त्रप्रसगयोरभवादिद तिलसहित
 पृथकार्यमेव इति । वार्षिकदिने विशेष स्मृतिरत्नावल्या वृद्धमनुराह

“ सप्तम्यां भानुवारे च मातापित्रा क्षयेऽहनि । तिलैर्यस्तर्पणं कुर्यात्स भवत्यितृवातक ” ॥ इति ।
 इदं च तर्पण प्रस्तरप्रहरणे देवताकीर्तनवत् सन्नित्योपकारकम् । अत एव यदैवत्य श्राद्धं
 तद्देवत्यमेव भवति । वार्षिके विधिरुक्त सङ्ग्रहे

“ स्यात्वा तीर समागत्य उपविश्य कुशासने । सतर्पयेत्पितृ-सर्वान् स्नात्वा वस्त्रं च धारयेत् ” ॥ इति ।

अत्र सानोत्तर सन्ध्याप्रकृत्यैव तर्पण कार्यमिति केचित् । तच्चिन्त्य । ‘ सन्ध्याहानोऽष्टाचि- १०
 र्नीत्यमनर्हं सर्वकर्मसु ’ इति वाक्यात् । न च तर्पणपर्यन्त श्राद्धप्रयोगानुवृत्तेर्मध्ये सन्ध्या
 नानुष्ठेयेति वाच्यम् । श्राद्धदिने स्यासन्ध्याननुष्ठानप्रसक्ते । ततश्च स्नानसन्ध्यादीनां सर्वकर्मा

र्थत्वेन प्राप्तेरुपवेशनस्यापि सामान्यत प्राप्ते कुशासन तर्पणोत्तर स्नान च विधीयते इति युक्तम् ।
 पक्षश्राद्धे हिरण्ये च ब्राह्मणविसर्जनोत्तर तर्पण कार्यं । सकृन्महाहाले तु वार्षिकवत्परेशुरेव ।
 ‘ सकृन्महाहाले श्व स्यादष्टकाश्चन्त एव हि ’ इति वाक्यात् । अत विसर्जनान्ते । अष्टकाविक्रुति १५

भूतमाघ्यावर्षादिश्राद्धेऽप्यन्त एव । अष्टकाश्राद्धाङ्गसप्तम्यान्वष्टक्ययोर्दर्शविक्रुतित्वात्पूर्वमेव
 तर्पण तद्विक्रुतित्वानङ्गीकारे तु तर्पणानुष्ठानमेव तार्थादावपि दर्शवदेव । यत्तु वाक्यम्

“ विवाहवतच्छासु वर्षमर्द्धं तदर्द्धकम् । पिण्डदानं मृदा स्नानं न कुर्यात्तिलतर्पणम् ” ॥ इति ।
 तन्महाहालाष्टकाव्यतिरेकेण द्रष्टव्यम् ।

“ तीर्थे तिथिविशेषे च गयौषां प्रतपक्षक । निषिद्धाऽपि दिने कुर्यात्तर्पणं तिलमिश्रितम् ” ॥ २०
 इति वचनात् । तिथिविशेषोऽष्टकादि । यत्तु

“ पित्रा क्षयाहे सप्तमे य कुर्यान्नित्यतर्पणम् । आसुर तर्पणं ज्ञय तत्तोय रुधिरं भवेत् ॥

“ सर्वदा तर्पणं कुर्याद्ब्रह्मयज्ञपुरस्कृतम् । मृताहे नैव कर्तव्यं कृतं चेन्निकफलं भवेत् ” ॥

इति पठन्ति तन्निर्मूलमेव । समूलत्वेऽपि सतिलतर्पणनिषेधपरम् । पूर्वलिखितवाक्यानुरोधात् ।
 अन्याऽपि विशेषः । वक्ष

“ ज्येष्ठभ्रातृपितृज्येष्ठसप्तमीमातरस्तथा । एतेषां च मृताहं न व्यपोहति तिलोदकम् ” ॥

कपिल “ मन्त्रादिषु युगाद्यासु दर्शो सक्रमणेषु च । पोर्णमास्या व्यतीपाते दद्यात्पूर्वं तिलोदकम् ॥

“ अर्द्धोदये गजच्छाये षष्ठ्या चैव महाहाले । मरण्यां च मघाश्राद्धे पिण्डान्ते तर्पणं भवेत् ” ॥ इति ।
 शौनक

“ मातापित्रो क्षयाहे तु परेऽहनि तिलोदकम् । कारुण्यश्राद्धविषये सद्यो दद्यात्तिलोदकम् ” ॥ इति । ३०

एतानि च ‘ पूर्वं तिलोदकं दत्त्वा ’ इत्यादीनि सर्वाणि वाक्यानि महाग्रन्थेष्वदर्शनाच्च विस्तरेण

विचारविषयीकृताति । कैश्चित् शिष्टैराहृतत्वात्किञ्चिद्विचारितानि । इति दिक् ।

अथ वैश्वदेवकालनिर्णयः । तत्रानप्रेस्तावत्कालत्रयम् ब्राह्मणवपुराणे

“ वैश्वदेवाहुतीरमावर्षाब्राह्मणभोजनात् । जुहुयाद्भूतयज्ञादि श्राद्धं कृत्वा तु तत्समूहम् ” ॥

१ अचह्यं ग्रहणं । २ अवयनज्ञं देवय । ३ अयद्यर्हं गगया । ४ यनकघ्नं - तु मृताहे तु
 परेहनि इति पाठः । ५ अर्हं प्राह

इत्येकः कालः । ' अर्वाग्भाह्णभोजनात् ' इत्यनेनाप्रोकरणानन्तरं वैश्वदेवाहुतीर्जुहुयादित्युक्तमिति हेमाद्रिः । द्वितीये भविष्यत्पुराणे

"पितृन्सन्तर्प्य विधिवद्दालं दद्याद्विधानतः । वैश्वदेवं ततः कुर्यात्पश्चाद्वाह्णवाचनम् " ॥ इति । बलिशब्दार्थस्तत्रैवोक्तः ।

५ " ये अग्निद्रग्धा मन्त्रेण भूमौ यन्निक्षिपेद्बुधः । जानीहि तं वलिं वीर आद्भकर्मणि सर्वदा " ॥ इति । तृतीयोऽपि तत्रैव

" कृत्वा आद्भं महाबाहो ब्राह्मणांश्च विसर्ज्य च । वैश्वदेवादिकं कर्म ततः कुर्यान्नराधिप " ॥ इति । न च ' अग्निमदनग्निमद्विषयं पक्षत्रयमविशेषात् ' इति वाच्यम् ।

" वैश्वदेवमकृत्वैव आद्भं कुर्यादिनम्रिकः । लौकिकाम्नौ हुते शेषः पितृणां नोपातिष्ठति " ॥

१० इति यासिष्ठे विशेषाभिधानात् ।

अथ साम्नेवैश्वदेवकालः । तत्राह लौगाक्षिः

" पक्षान्तं कर्म निर्वर्त्य वैश्वदेवं च साम्निकः । पितृपञ्चं ततः कुर्यात्ततोऽज्वाहार्यकं बुधः " ॥ इति ।

पक्षान्तं कर्माग्न्यन्वाधानम् । अन्वाहार्यं दर्शश्राद्धम् । पक्षान्तपिण्डपितृयज्ञयोर्मध्ये विधानादेव वैश्वदेवस्य साम्निककर्तृकत्वावगमे वैश्वर्यापातात् । ' साम्निकग्रहणमौपासनाग्निमतो

१५ निवृत्त्यर्थम् ' इति हेमाद्रिः । उक्तरीत्यैवाविशेषेण श्रौतस्मार्ताग्निमतोरुभयोरपि वैश्वदेवकर्तृकत्वावगमात्साम्निकपदस्यानुवादकत्वमेव न तु स्मार्ताग्निमन्त्रिवर्तकत्वम् । श्रौताग्निमत एव निवर्तकत्वेन वैपरीत्यस्यापि सुवचत्वात् । अतोऽनुवादकत्वमेव युक्तम् । एतच्चैकदिनप्रसक्तानामन्वाधानादीनां क्रमाकाङ्क्षायां तन्मात्रमेव विधत्ते न कमपि पदार्थं तेन कदाचित्सर्गस्फालीनदर्शयागपक्षे त्वन्वाधानस्य पिण्डपितृयज्ञस्योत्तरादिनकर्तव्यत्वेऽपि न कदाचित्क्षतिः । क्वचिच्छ्राद्धे साम्निकस्यापि

२० पश्चादेव वैश्वदेवः । परिशिष्टे

" संप्राप्ते पार्वणश्राद्धे एकोद्दिष्टे तथैव च । अग्रतो वैश्वदेवः स्यात्पश्चादेकादशोऽहनि " ॥

शालङ्कायनः

" श्राद्धात्प्रागेव कुर्वीत वैश्वदेवं च साम्निकः । एकादशाहिकं मुक्त्वा तत्र ह्यन्ते विधीयते " ॥ इति ।

तत्रानग्नेः श्राद्धशेषेणैव वैश्वदेवः " श्राद्धान्नेन तु वैश्वदेविकमनुश्राद्धं चरेद्दार्मिक " ॥

२५ इति हेमाद्र्यादिसिद्धान्तात् । ' साम्निकस्य तु पूर्वं पृथक्प्राक्तैव ' इति । यदि पृथक्प्राक्प्राद्यादि वा श्राद्धशेषाद्वैश्वदेवः क्रियते उभयथाऽपि भोजनं श्राद्धशेषस्यैव ' मुञ्जीतातिविसंत्युक्तः सर्वं पितृनिषेवितम् ' इति पूर्वोक्तान्मात्स्यवाक्यात् ' प्रदाक्षिणमनुव्रज्य मुञ्जीत पितृसेवितम् ' इति (आ. २४६) याज्ञवल्क्यीयाच्च । न चात्र रागप्राप्तभोजनानुवादेन श्राद्धशेषविधिः । भोजनस्य रागतोऽपि निश्चयप्राप्तेर्नित्यवच्छ्रवणायोगात् । अतः प्रकरणाच्छ्राद्धाद्भावेन भोजन-

३० क्रियैव विधीयते ' पयोव्रतं ब्राह्मणस्य ' इति च । अन्यथा तत्रापि व्रतानुवादेन पयस एव विधिः स्यात् । इदं च भोजनं यद्यपि ' पितृसेवितम् ' इति द्वितीयाश्रुतेः प्रतिपत्तिकर्म तच्च प्रतिपाद्यभावे लुप्यते न्यायात् । तथापि श्राद्धदिन उपवासे दोषश्रवणाददृष्टार्थं पुनः पक्त्वाऽपि कार्यमेव स्विदकृद्याग इव शेषनाश आज्येन ' यस्य सर्वाणि हवींषि नश्येयुर्दुग्धेयुरपहरेयुर्वा आज्येनेता देवताः परिहृन्त्याय यजते ' इति वचनात् । अत एव देवलः

“श्राद्धं कृत्वा तु यो विप्रो न भुङ्क्तेऽय कदाचन । देवा हव्यं न गृह्णन्ति कव्यानि पितरस्तथा” इति ।
वैशेषवासप्रार्थो स्मृत्यन्तरे

“ उपवासो यदा नित्यः श्राद्धं नैमित्तिकं भवेत् । उपवासं तदा कुर्यादाध्याय पितृसेवितम्” ॥ इति ।

‘ नित्यः ’ इत्यविवाहितम् । अनुवाचविशेषणत्वात् । अतः काम्योपवासप्रार्थान्वयान्नैवेव ।
मात्स्ये

“ पुनर्मौजनमध्वानं यातमायासमैथुनम् । श्राद्धकृच्छ्राद्धभुक्त्वेव सर्वमेतद्विवर्जयेत् ॥

“ स्वाध्यायं कलहं चैव दिवास्वार्पं तथेच्छया ” ॥ इति ।

बृहस्पतिः “ तां निशां ब्रह्मचारी स्याच्छ्राद्धभुक्श्राद्धिकैः सह ” ॥ इति ।

यमः “ पुनर्मौजनमध्वानं भारमायासमैथुनम् । सन्ध्यां प्रतिग्रहं होमं श्राद्धभुक् त्वष्टं वर्जयेत्” ॥ इति ।

सन्ध्याहोमयोर्विशेषो माध्वीये पुराणे

“ दशकृत्वः पिबेचापो गायत्र्या श्राद्धभुक् द्विजः । ततः सन्ध्यामुपासीत जपेच्च जुहुयादपि ” ॥
इति पार्वणश्राद्धम् ।

अथ ब्रह्मार्पणं । प्रयागमाहत्म्ये

“ पादौ प्रक्षाल्य विधिवत्पीठादानुपवेश्य च । परिविध्य त्यजेदन्नं ब्रह्मार्पणाविधिः स्मृतः ” ॥
इति ब्रह्मार्पणम् ।

अथासमर्थस्य सङ्कल्पश्राद्धम् । तत्र स्मृत्यन्तरे

“अङ्गानि पितृयज्ञस्य यदा कर्तुं न शक्नुयात् । सङ्कल्पश्राद्धमेवासौ कुर्यादध्यायदिवर्जितम्” ॥ इति ।

पितृयज्ञोऽत्र श्राद्धं न पिण्डयज्ञः अध्यायपिण्डादिवर्जनासङ्गतेः । न हि पिण्डज्ञेऽध्याय इति नापि

तत्र पिण्डदानमङ्गम् । श्राद्धे च यद्यपि तत्प्रधानं तथाप्यङ्गपदं तदप्युपलक्षयति । अतो

न विरोधः । अत एव संवर्तः

“ समं यस्तु शक्नोति कर्तुं नैवेह पार्वणम् । अपि सङ्कल्पविधिना काले तस्य विधीयते ॥

“ पात्रभोज्यस्य चान्नस्य त्यागः संकल्प उच्यते ॥

“ तत्र युक्तो विधिर्यस्तु स तेन व्यपदिश्यते । तावन्मात्रेण संबद्धं साङ्कल्पश्राद्धमुच्यते ” ॥

छागलेयः “ पिण्डं यत्र निवेतं मवादिषु कथंचन । साङ्कल्पं तु तदा कार्यं नियमाद्ब्रह्मवादिभिः ” ॥

साङ्कल्पिकप्रकारमाह व्यासः

“सङ्कल्पं तु यदा कुर्यान्न कुर्यात्प्राणपूरणम् । नावाहनाप्रोकरणे पिण्डांश्चैव न दापयेत्” ॥ इति ।
स्मृतिसंग्रहे

“ अग्नौकरणमर्थं च विकिरावाहने स्वधा । पिण्डयुक्ते प्रकुर्वीत पिण्डहीने विवर्जयेत्” ॥ इति ।

शारङ्गिणां बृहदारण्यकपुराणः

यत्तु स्मृतिचन्द्रिकाप्रयोगपारिजातादौ ‘आवाहननिषेधेऽमन्त्रकमावाहनं कार्यमन्यथा देवताया ३०

असन्नियानप्रसङ्गात् ’ इति तत्र । आगमनरूपस्य देवतासाध्वियस्य देवताधिकरणे

निराकृतत्वात् । पितृयज्ञेऽपि यद्यपि देवतासत्तित्वेन तदधिकरणे निराकृता तथापि शारङ्गिणाधि-

करणन्यायेन विषयपेक्षया श्राद्धफलत्वेनाङ्गीकार्या । धर्मो धर्मफलमोगान्यथानुपपत्त्या च उत्कृष्टो-

ऽपकृतो वा विग्रहोऽप्यङ्गीकार्यः । न तु साध्वियं मानामावात् । अत एव प्रसादफलदातृत्वे

अपि न । यद्यपि

“ वसुध्वादितिमुताः पितरः श्राद्धदेवताः । ते तृप्तास्तर्पयन्त्येनं सर्वकामफलैः शुभैः ” ॥ इति ।

“ आयुः प्रजां धनं विद्यां स्वर्गं मोक्षं सुखानि च । प्रयच्छन्ति तथा राज्यं प्रीता नृणां पितामहाः ॥

इति च फलदातृत्वं श्रुतम् तथापि तदर्थं वा द्रव्यं तत्त्वाद्द्विष्यन्पेक्षणाच्च नाङ्गीक्रियते । विष्यन्पेक्षितानां वन्नहस्तसहस्राक्षत्वादीनामप्यङ्गीकारापत्तेः । इष्टापत्तौ वपोत्सन्ननादीनामपि तदापत्तिः ।

५ अतः प्रामाणिकौ वृत्तिविग्रहावङ्गीकर्तव्यौ न तु सानिष्यफलदातृत्वादीनि इति दिक् ।

अथ श्राद्धे आमहेमादिविधिः । लघुहारीतः

“ एकोद्दिष्टं तु कर्तव्यं पाकेनैव सदा स्वयम् । अभावे पाकपात्राणां तदहः समुपोषणम् ” ॥ इति ।

सुमन्तुः “ तीर्थे श्राद्धं प्रकुर्वीत पक्वान्नेन विशेषतः । आमाम्नेन हिरण्येन कन्दमूलफलैरपि ॥

“ एषामभावे कुर्याच्च श्राद्धयाऽपि जलेन वा ” इति ।

१० अमावास्यादिश्राद्धं तु पाकासंभवे आमैः कार्यमेवेत्याह हारीतः

“ श्राद्धविधौ द्विजातीनामामश्राद्धं प्रकीर्तितम् । अमावास्यादिनियतं माससंबत्सररहते ” ॥ इति ।

अत एव “ पाकामावेऽधिकारत्वादिप्रादीनां नराधिप । अपत्नीना महाबाहो विदेशगमनादिभिः ॥

“ सदा चैव तु शूद्राणामामः श्राद्धं विदुर्बुधाः ” ॥ इति सुमन्तुना विदेशगमनादिभिः पाकामावे

आमश्राद्धं विहितं संगच्छते । अपत्नीनामित्यपि हेतुगर्भविशेषणेनापत्नीकत्वप्रयुक्तः पाकामाव

१५ एव विवक्षितः । यच्चोद्देशानुबन्धनं

“ अपत्नीकप्रवासी च भार्या यस्य रजस्वला । सिद्धाम्नेन न कुर्वीत आमं तस्य विधीयते ” ॥ इति ।

तत्रापि उद्देश्यानेककृतवाक्यभेदपरिहारायापत्नीकादिपदैरापदं लक्षयित्वा तन्निमित्ते आमदि विधिरिति व्याख्येयं ।

कात्यायनः “ आपद्यनशौ तीर्थे च प्रवासे पुत्रजन्मनि । आमश्राद्धं द्विजः कुर्याद्भार्यारजसि संक्रमे ” ॥

२० जावालः

“ आपद्यनशौ तीर्थे च ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः । आमश्राद्धं द्विजैः कार्यं शूद्रेण तु सदैव हि ” ॥ इति ।

तथा “ द्रव्याभावे द्विजामावे प्रवासे पुत्रजन्मनि । हेमश्राद्धं प्रकुर्वीत यस्य भार्या रजस्वला ” ॥

अत्र ‘ अनशौ ’ इति भावप्रधानो निर्देशः । ‘ अनशित्व ’ इत्यर्थः । श्रौतस्मार्तान्गन्यमावे इति

यावत् । न त्विह पाकाद्यर्थे लौकिकाग्निपरम् । आपत्पदेनैव सिद्धावेतत्पदैवैयध्यापातात् ।

२५ द्रव्यामावदिजाभावार्थं चापदुपलक्ष्यते । अतः परिग्रहनाशे देशान्तरस्थत्वादिना श्रौतस्मार्तान्गन्य-

माव आमैः हेमना वा श्राद्धं कुर्यात् । आपत्पत्तिसंपुत्रजन्मग्रहणभार्यारजोदोषेषु तु सामिकोऽप्यामे-

नैव इति कर्कस्मृतिरन्त्याचलयाधनुयायिनः । ‘ यथाशिष्टाचारं कार्यम् ’ इति मदनपारिजातदिवो-

दासायाः । प्राच्या अप्येवम् । तीर्थजलसमीपे आमैः हेमना वा गृहादौ स्वन्नेनैव इति युक्तम् ।

“ सदैव हि जलान्तेषु आमश्राद्धं प्रशस्यते । गृहाद्दृशगुणं पुण्यं लभेत्तीर्थनिवापकृतम् ” ॥

३० इतिवचनादिति भट्टचरणाः । दाक्षिणात्यास्तुभयं कुर्वन्ति । ‘ पक्वान्नेन विशेषतः ’ इति वाक्यात् ।

अत्र यथादेशाचारं व्यवस्था ।

सुमन्तुः “ सदा चैव तु शूद्राणामामश्राद्धं विदुर्बुधाः । न पक्वं भोजयेद्विग्रहं सच्छूद्रोऽपि कदाचन ” ॥

व्यासः “ आमं ददत्त कौन्तेय दद्यान्न चतुर्गुणम् । आमं ददद्धि कौन्तेय आमं तु द्विगुणं भवेत् ” ॥

इति तु अशक्नो । हिरण्यं त्वष्टगुणं चतुर्गुणं द्विगुणं वा दद्यात् ।

“ धान्याच्चतुर्गुणेनैव हिरण्येन सुरोचिषा ” इति मरीचिवचनात् । “ आमं तु द्विगुणं प्रोक्तं हेम तद्वच्चतुर्गुणम् ” इति धर्मवचनाच्च । अशक्तौ सममप्यामं हेम वा दद्यात् । द्वैगुण्यादि च पुरुषाहारापेक्षया । उशना

“ सिद्धान्ते तु विधिर्यः स्यादांमश्राद्धेऽप्यसौ विधिः । आवाहनादि सर्वं स्यात्पिण्डदानं च मारुत ॥

“ दद्याच्चापि द्विजातिभ्यः शृतं वाऽशृतमेव वा । तेनाग्नौकरणं कुर्यात्पिण्डांस्तेनैव निर्वपेत् ” ॥ इति । ५

“ हस्तेऽग्नौकरणं कुर्याद्ब्राह्मणस्य विधानतः ” इति च ।

पद्मत्रिंशन्मते

“ आमश्राद्धं प्रकुर्वीत पिण्डदानं कथं भवेत् । गृहपाकात्समुद्भूत्य सकुम्भिः पायसेन वा ” ॥

पिण्डदानमिति शेषः । आमगृहपाकसकुपु यथालाभं व्यवस्था ।

यत्तु “ आमैः पिण्डं दद्याच्चेद्विमान्पक्वेन भोजयेत् ।

१०

“ पक्वेन कुफते पिण्डमामान्नं यः प्रयच्छति । तावुभौ मनुजौ प्रोक्तौ नरकाहौ न संशयः ” ॥ इति ।

‘ तद्मावास्यादिपरम् ’ इति प्रघट्टके पितामहचरणाः । अत्र भोजनसंबन्धाः पदार्थाः

‘ यथासुखं जुषध्वम् तृताः स्थ ’ इत्यादयो द्वाराभावाश्रितवन्ते इति पारिजाते कृष्णलेखव-
घातवत् । तदुक्तं तत्रैव

“ तृप्तिप्रश्नोऽवगाहश्च जुषप्रश्नो यथाविधि । आमश्राद्धे भवेन्नैतदपोशानं च पथ्यम् ” ॥

१५

अवगाहोऽद्भुष्टनिवेशनम् । तीर्थनिमित्तामश्राद्धे एते

“ अर्घ्यमावाहनं चैव द्विजागुष्टनिवेशनम् । तृप्तिप्रश्नं च विकिरं तीर्थश्राद्धे विवर्जयेत् ” ॥

इत्यर्घ्यादयश्च न । पाकश्राद्धे त्वर्घ्यादय एव न भवन्तीति विवेकः । ‘ हेमश्राद्धे पिण्डनिवृत्तिरपि’
इति दियोदासः । स्मृत्यर्थसारे तु विकल्पः ।

मरीचिः “ आवाहने स्वघाकारे मध्या ऊहा विसर्जने । अन्यकर्मण्यनूहा स्थुरामश्राद्धविधिः स्मृतः ॥” २०

‘ पितृन् हविषे अत्तवे’ इत्यत्र ‘ स्वीकर्तवे’ इति । ‘ नमो वः पितर इषे ’ इत्यत्र ‘ आमाय ’ इति ।

‘ तृतायात् ’ इत्यत्र क्रमत्यस्थाने ‘ तृप्यत् ’ इति लोट् इति मद्भूचरणाः । ‘ तपर्यत् ’ इति

लडन्तमूहामिति पारिजाते । ‘ इदमन्नम् ’ इत्यादी ‘ इदमामम् ’ इत्यादि । अन्यकर्मणि ‘ विष्णो

हृष्यं रक्षस्व’ इत्यादावनूहः । यद्यपि प्रकृतावृहो न्यायेन न प्राप्नोति तथापि वचनेनानेन विधीयते ।

तथा ‘ पूयति वा एतदृचोऽक्षरं यदेनदूहति तस्मादृचं नोहेत् ’ इति सामान्यश्रुतिरप्यनया २५

विशेषस्मृत्या बाध्यते । इत्यपि ते । शुक्तं तु न्यायप्राप्तबाधकत्वेनोपपन्नस्य वाक्यस्य न श्रौत-

निषेधबाधकत्वमिति । अतो ‘ अन्तुमन्त्रेष्वेवोहः ’ इति । आमश्राद्धे कालमाह शातातपः

“ आमश्राद्धं तु पूर्वाह्णोपरारहे पार्वणं भवेत् । एकोऽर्घ्यं तु मध्याह्णे प्रातर्घृत्विनिमित्तकम् ” ॥ इति ।

अज्ञासंभवानिमित्तक आमश्राद्धेऽयं कालः । शूद्रं प्रति नित्याप्राप्ते तु स्मृत्स्नरे

“ मध्याह्नात्परतो यस्तु कुतपः स उदाहृतः । आममात्रेण तत्रैव पितृणां दत्तमक्षयम् ” ॥ इति । ३०

हेमाद्रायपरार्के च पाकाभावनिमित्तके शूद्राधिकारिके चामश्राद्धे प्रातर्मध्याह्नोत्तरकालयोर्विकल्प

इति केचित् । बहूनां ब्राह्मणानामलाभे एकेनापि कार्यम् ।

“ अज्ञाभावे द्विजाभावे तीर्थरूपे महालये । एकस्मिन्दीयते चान्नमध्याह्न्यपिण्डान्पुष्यकूपयुक् ” ॥

इति वचनात् । एकस्याप्यलाभे देवलः

“ पात्रालाभेऽखिलं कृत्वा पितृयज्ञविधिं नरः । निधाय वा दर्भत्रदून् आसनेषु समाहितः ॥

“ प्रैषानुप्रेषसंयुक्तं विधानं प्रतिपादयेत् । सर्वाभावे क्षिपेदग्नौ गवे दद्याद्घाप्सु वा ॥

“ नैव प्रातस्य लोपोऽस्ति पितृकस्य विशेषतः” । ‘श्राद्धं संपन्नम्’ इत्याद्याः प्रैषानुप्रेषाः । तान्स्वयमेव वदेदित्यर्थः । आमहेमपक्षयोः कालान्तरे ब्राह्मणाय दानम् । सर्वश्राद्धाशक्तौ देवलः

५ “ पिण्डमात्रं प्रदातव्यमभावे द्रव्यविप्रयोः । श्राद्धाहनि तु संप्राप्ते भवेन्निरशनोऽपि वा ” ॥

देवीपुराणे “सकुमिः पिण्डदानं च संयावैः पायसेन वा । कर्तव्यमृषिभिः प्रोक्तं पिण्याकेर्नैर्गुदेन वा” ॥

‘गुदेन वा’ इति वा पाठः । संयावो गोधूमविकारः । पिण्याकस्तिरकल्कः । इडुदं तापसतरुफलम् ।

आङ्गिराः “ कृत्पितृबिल्वमात्रान्वा पिण्डान्द्याद्विधानतः ।

“ कुक्कुटाण्डप्रमाणान्वा केषां चामलकैः समान् । बदरेण समान्वाऽपि दद्याच्चूद्धासमन्वितः” ॥

१० पिण्डदानेऽप्यशक्तौ तर्पणमवश्यं कर्तव्यम् ।

“ तिलैः सप्ताष्टमिर्वाऽपि समवेतं जलाञ्जलिम् । भक्तिनम्रः समुद्दिश्य मुच्यस्माकं प्रदास्यति ” ॥

“ यतः कुतश्चित्संप्राप्य गोभ्यो वाऽपि गवान्निकम् ” ॥ इत्यपिशब्दयुक्तपितृवचनात् । स्मृत्यन्तरे

“ तृणानि वा गवे दद्यात्पिण्डान्वा विधिपूर्वकम् । तिलोदकैः पितृन्वाऽपि तर्पयेत्तानपूरकम् ॥

“ अग्निना वा दहेत्कक्षं श्राद्धकाले समागते । तस्मिंश्चोपवसेदग्निं जपेद्वा श्राद्धसंहिताम् ” ॥ इति ।

१५ स्मृत्यन्तरे

“श्राद्धानुकल्पं यः कुर्याज्जात्यवस्थाद्यपेक्षया । श्राद्धांशेनाप्यवाप्नोति मुख्यश्राद्धफलं नरः” ॥ इति ।

अथ श्राद्धे ऊहविचारः । तत्र ‘ मातामहानामभ्येवं तंत्रं वा वैश्वदेविकम्’ इति वचना-

त्पितृपार्षणातिदेशे मातामहपार्षणे प्राप्तेऽपूर्वप्रयुक्तत्वान्मन्त्राणामुहः प्राप्नोति । आतिदेशिकस्य

मन्त्रसंस्कारान्यतरस्यान्यथामाव ऊहः । सात्रः प्रयोजनाभावादनुदेशः । तत्र च ‘ पितृन् हविषे

२० अत्तवे ’ ‘ आयन्तु नः पितरः’ इत्यादिमंत्रगतपितृशब्दस्य प्रकृतिवन्मातामहश्राद्धेऽपि समवेतार्थ-

त्वादर्थान्तराभावाच्चोहः । तथाहि द्वेषा हि पितृशब्दः प्रयुज्यते । क्वचिज्जनकत्वोपाधिना

‘ पिता यस्य तु वृत्तः स्यात् ’ इत्यादिषु क्वचित्सापिण्डीकरणान्तश्राद्धजन्यपितृत्वोपाधिना यथा

‘ प्रेतैः पितृत्वमापन्ने सपिण्डीकरणात्’ इति ‘ततः प्रभृति वै प्रेतः पितृसामान्यमश्नुते’ इत्यादिषु ।

अत एव सर्वत्र पितृशब्दः प्रयुज्यते ‘ षड्भ्यः पितृभ्यस्तदनु भक्त्या श्राद्धमुपक्रमेत्’

२५ ‘पितृपात्रेषु प्रेतपात्रं प्रसेचयेत्’ इत्यादिषु । एवं च पूर्वोक्तमन्त्रजाते पितृशब्दस्य सपिण्डीकरणान्त-

श्राद्धजन्यपितृत्वपरत्वात्तस्य च ‘मातामहादिष्वपि सद्भावाच्चोहः । तथा ‘ पूयति वा एतदृचो-

ऽश्रं यदेनद्रुहति तस्मादहं नोहेत्’ इति प्रतिषेधादपि नोहः । तथा अष्टमूपेष्वपि मन्त्रेषु

‘ एतद् पितरो वासोऽमीमदन्त पितरः’ इत्यादिष्वपि पूर्वोक्तन्यायाच्चोहः । प्रतिषेधस्त्वभ्युच्चय-

मात्रमत्र । तस्यासाधारणविषयस्तु ‘ ब्रीह्रीणां मेघसुमनस्यमानः’ इत्यादिरवगन्तव्यः । यत्तु

१० विष्णुवाक्यं (७५।८)

“ मातामहानामभ्येवं श्राद्धं कुर्याद्विचक्षणः । मन्त्रेहेन यथान्यायं शेषाणां मन्त्रवर्जितम् ” ॥ इति ।

तदपि न पूर्वोक्तेषु मन्त्रेषु ऊहं विदधाति ‘ यथान्यायम्’ इत्यनेन न्यायप्राप्तानुवाद्-

प्रतीतेः । अतो यत्र ‘ शुन्धन्तां पितरः शुन्धन्तां पितामहाः शुन्धन्तां प्रतितामहाः’ इत्यादिषु

पितामहप्रपितामहोपादानेन पितृशब्दस्य जनकपरत्वान्मातामहादिमातृवर्गादिषु 'शुन्वन्तां माता-
महः' शुन्वन्तां मातरः ' इत्यादिरूपेण प्राप्तोहस्यानुवादः । न च ' प्रकृतावेकस्मिन्पितरि बहु-
वचनस्यासमवेतत्वात्प्रकृतावेकवचनान्त एव प्रयोग्य इति वाच्यम् ' प्रकृतौ बहुवचनस्यासमवेतार्थत्वे
विकृतावप्यविकृतस्यैव प्रयोगः ' इति नवमे पाशाधिकरणे स्थितत्वात् । एवं च ' शुन्वन्तां
मातामहाः ' ' शुन्वन्तां मातरः ' इत्याद्येवोदात्तम् । येषां च ' पितृभ्यः स्वधोच्यतां पितामहेभ्यः
स्वधोच्यतां प्रपितामहेभ्यः स्वधोच्यताम् ' इति शुन्वनमन्त्रास्तेषामपि पूर्वोक्तन्यायेन भवत्येवोहः ।
नन्वस्त्वेवमत्र ' एतद्गः पितरः ' इत्यादिमन्त्रेषु पितृशब्दगतबहुवचनेन पितृशब्दो जनकपरोऽपि
लिङ्गसमवायात्पित्रपितृसमुदाये वर्तते तादृशस्य च विकृतौ मातामहादिश्राद्धेऽसमर्थत्वात्प्रकृति-
वदेव मातामहामातामहेषु मातामहा इत्यूहः । ऋद्धमन्त्रेषु वाक्यान्निषेधोऽष्टद्धमन्त्रेषु कथं न
प्राप्नोति ' इति चेत् । उच्यते । पितृशब्दस्तावद्व्युत्पद्यमानो वाचक इत्युक्तं । तत्र जनकपरत्वेऽङ्गीक्रिय-
माणे गौणीप्रसक्तेरितरपरमेव गृह्यते । एवं च बहुवचनमप्युपपन्नं भवति । एवं च प्रकृतौ
यादृशः शास्त्रार्थस्तादृश एव विकृतौ इति नोहप्रसङ्गः । अत्र पितामहचरणाः ' पितरेतत्ते
ऽर्घ्यम् ' इत्यादिपूहानूहविचारानवकाशः । एतस्यामिलापमानत्वेन मन्त्रत्वाभावात् । अन्यथा
' शेषाणां मन्त्रवर्जितम् ' इत्युक्त्या शूद्रादीनां तथामिलापप्रसक्तेः । अतोऽप्योरुपेये वैदिकप्रसिद्धे
मन्त्रशब्दो मुख्योऽन्यत्र गौणः । अत एव भावार्थपादे ' उहप्रचरनाप्राममन्त्रत्वम् ' इत्याह
भगवान्सूत्रकारः तेषां लोकेः प्रयुज्यमानत्वादित्याहुः । एकोद्दिष्टेऽपि ' शेषं पूर्ववदाचरेत् ' १०
इति पार्वणातिदेशात् ' पितृनिर्माहोकात् ' इत्यादिकञ्च प्राप्त ऊहो वचनाद्वाधितस्तथा ' शुन्वन्तां
पितरः ' इत्यादिषु न्यायादेव बाधित ऊह ' एकवन्मन्त्रानूहेतैकोद्दिष्टे ' इति (२।१२) विष्णु-
वाक्येन प्रतिप्रसूयते । अस्यार्थः । एकोद्दिष्टे श्राद्धे क्षयाहादौ क्रियमाणे मन्त्रानेकवचनमा भवति
तथा ऊहेत इति क्रियाविशेषणम् । एतद्गः पितरः इत्यादिषु तु न्यायादेव प्राप्त ऊहो न वाक्येन
विधीयते । इदं च पुराणप्रतैकोद्दिष्टसाधारणम् । प्रतैकोद्दिष्टे तु आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टे पितृ-
पदनिवृत्तिरेवोक्तम् । वैष्णवे तु एकवचनविधानम् । एवं च ' एतद्गः पितरः ' इत्यादौ ' एतत्ते
प्रेत ' इत्यूहः । यत्तु कैश्चिदुक्तम् ' पुराणेकोद्दिष्टं पार्वणवदेव ' प्रतैकोद्दिष्टे तु विष्णुवाक्येन
प्रेतशब्देकवचनयोरुहो विधीयते । तत्र सपिण्डीकरणाभावेन पितृत्वानुत्पत्तेः । अत एवाऽऽश्व-
लायनेन पितृपदनिवृत्तिरुक्तम् इति । तत्र । अस्य वाक्यस्य प्रतैकोद्दिष्टविषयत्वे प्रमाणाभावात्
प्रेतशब्दोहाप्रतीतिः । उभयविधाने वाक्यमेवात् । पुराणेकोद्दिष्टे वचनस्य सार्थक्याच । तस्माद्-
समुक्त एवऽर्थो न्याय्यः । एवं मुख्यहृष्टार्थतास्यार्थसमवेतार्थतादिभिर्मन्त्राणामूहनिर्णयः कार्यः ।
' शेषाणां मन्त्रवर्जितम् ' इति पूर्वोक्तविष्णुवचनशेषः । एव पितृव्यायेकोद्दिष्टे ऊहयोग्यपितृ-
पदस्युक्तमन्त्रपर्युदासार्थं इति शूलपाणिः । ' पितृव्यायेकोद्दिष्टे एवाऽऽसाहनादिमन्त्राणां पर्युदासार्थः ' १५
इति कल्पतरुः । उभयमप्येतत्प्रमाणशून्यम् । भोग्नीणां शूद्राण्यस्य वैकोद्दिष्टे मन्त्र- ३०
पर्युदासार्थम् इति पितामहचरणाः ।

" स्त्रीणाममन्त्रं श्राद्धं तथा शूद्राण्यस्य च । प्रादिजाश्च व्रतदेशास्ते च कुर्युः सदैव तत् " ॥
इति मरीचिस्मरणात् । ' स्त्रीणां सुतरस्य च ' इति संप्रदाने षष्ठी । द्विजा उपनयनाप्राक् । ते च
र्त्नाशूद्राण्यस्य अमन्त्रं कुर्युरित्यर्थः । अत्र ' स्त्रीणामित्यकृतविवाहर्षीपरम् ' इति हेमाद्रिः ।
अमन्त्रकमिति वैदिकमन्त्रनिषेधो न तु पौराणानाम् । इति द्विक् । इत्यहविचारः । ३५

अथैकोद्दिष्टम् । तत्स्वरूपमाह याज्ञवल्क्यः (आ. २५१-२५२)

“ एकोद्दिष्टं देवहीनमेकार्षेणविप्रकम् । आवाहनाग्नीकरणरहितं ह्यपसव्यवत् ॥

“ उपतिष्ठतामित्यक्षयस्थाने विप्रविसर्जने । अभिरम्यतामिति वदेद्ब्रूयुस्तेऽभिरताः स्म ह ” ॥ इति कात्यायनः । ‘ स्वदितम् ’ इति तृप्तिप्रश्नः ‘ सुस्वदितम् ’ इत्यनुज्ञा इति । आश्वलायन-

५ सूत्रानुसाराणां तु एकोद्दिष्टेऽप्यग्नीकरणादयो धर्माः पार्वणवद्भवन्ति । तत्सूत्रे (४।७।१) ‘ अथातः पार्वणे श्राद्धे काम्य आभ्युदयिक एकोद्दिष्टे वा ’ इति चत्वारि श्राद्धानि प्रक्रम्याग्नीकरणादिधर्माणां समानविधानतयोरुक्त्वात् । अत एव गृह्यकारिकायाम्

“ आन्वष्टक्यं च पूर्वेषुर्मासि मास्यथ पार्वणम् । काम्यमभ्युदयेऽष्टम्यमेकोद्दिष्टमथाष्टमम् ॥

“ चतुर्ध्यायेषु साग्नीना वद्भौ होमो विधीयते । पित्र्यब्राह्मणहस्ते स्यादुत्तरेषु चतुर्ध्वयि ॥”

१० इत्येकोद्दिष्टे पाणिहोम उक्तः संगच्छते । ‘ सपिण्डीकरणान्तर्गते एकोद्दिष्टे पाणिहोमोऽन्यत्र होम एव न भवति ’ इति केचित् । तत्रिविधम् । नवं नवमिश्रं पुराणं च इति । तत्र नवमाहाङ्गिराः ‘ प्रथमेऽङ्घ्रि द्वितीयेऽङ्घ्रि पञ्चमे सप्तमे तथा । नवमैकादशे चैव तत्रवश्राद्धमुच्यते ॥” इति । वसिष्ठः

“ सप्तमेऽङ्घ्रि तृतीयेऽङ्घ्रि द्वितीये प्रथमे तथा । एकादशे पञ्चमे स्पर्धुर्नव श्राद्धानि पट् सदा ॥” इति ।

१५ षण्णां नवश्राद्धानामनन्तरं कर्तव्यं मासिक नवमिश्रं तदाहाऽऽश्वलायनः ‘ नवमिश्रं पटुत्तरम् ’ इति । प्रत्याब्दिकादि पुराणम् ।

“ चान्द्रायणं नवश्राद्धे प्राजापत्यं तु मासिके । एकाहस्तु पुराणेषु प्रायश्चित्त विधीयते ” ॥

इति हारीतेन मासिकोत्तरभाव्याब्दिकादेः पुराणपदेन व्यवहृतत्वात् ।

एवं पार्वणमेकोद्दिष्टं चोक्तम् । संप्रत्यभ्युदयिकं सपिण्डनमुच्यते । लोगाक्षिः “ श्राद्धानि षोडशा-

२० ऽऽषाढ विधीत सपिण्डनम् ” ॥ इति । षोडशश्राद्धान्याह जातूकर्ण्यः

“ द्वादश प्रतिमास्थानि आद्य पाण्मासिक तथा । त्रैपक्षिकाब्दिके चेति श्राद्धान्येतानि षोडश ॥” इति ।

आद्यम् ऊनमासिकम् । एव च पाण्मासिकाब्दिकशब्दावपि ऊनषाण्मासिकोनाब्दिकपरौ द्वादश-मासिकानां भिन्नतयोरुक्त्वात् । तेनां तु कालमाह याज्ञवल्क्य (आ. २५६)

‘ मृतेऽहनि तु कर्तव्यं प्रतिमासं तु वत्सरम् । प्रतिसंवत्सरं चैवमाद्यमेकादशेऽहनि ॥” इति ।

२५ सत्यन्वाशौचे क्षत्रियादिनैकादशेऽङ्घ्रि श्राद्धं कार्यम्

“ आद्यं श्राद्धमशुद्धोऽपि कुर्यादेकादशेऽहनि । कर्तुंस्तात्कालिकी शुद्धिरशुद्धं पुनरेव सः ” ॥

इति शाङ्खस्मृतेः । “ एकादशेऽङ्घ्रि यच्छ्राद्धं तत्सामान्यमुदाहृतम् । “सूतक तु पृथक्पृथक्” इति पैठीनसिबचनादाशौचान्ते । ततः ‘ पिण्डदानं समाप्यते । ततः श्राद्धं प्रदातव्यं सर्ववर्णेष्वय विधि. ’ इति तत्सर्ववर्णानां दशाहाशौचपरम् । पैठीनसि “ मासिकानि स्वकाले तु दिवसे

३० द्वादशेऽपि च ” ॥ इति ।

आद्यमासिकं मरणदिने प्राप्तमेकादशेऽङ्घ्र्युत्कृत्यते । एव सावत्सरिकमपि

“ मासपक्षतिथिषुप्ये यो यस्मिन् भ्रियतेऽहनि । प्रत्यब्दं तु तथाभूतं क्षयाह तस्य तं विदुः ॥” ॥

१ श्रा, हा पाठ घ-सप्तमेऽङ्घ्रि तृतीयेऽङ्घ्रि प्रथमे मध्यमे तथा, यनकघईअरट-सप्तमेऽङ्घ्रि तृती-येऽङ्घ्रि प्रथमे न्यमे तथा । * श्रा-पाठ । २ यनकघअचई-अत एव गोभिल-ब्राह्मण भोजयेदारो द्योतव्यमन केऽप्यथा । भोजयेद्विप्रं द्विरावृत्तिर्भेदेति । इदं चाद्यमासिहायसिद्धार्थमिति विष्णुहचरण इत्यधिक पाठः ।

पञ्चम्यां मासपक्षयोः समाप्तिरेव भवति न त्वेकदिनन्यूनताऽस्ति । तेन पष्ठ्यादौ मृतस्य चतुष्यदिवे कार्यं न तु पञ्चम्यादाविति । अतः

“एकाहेन तु पणमासा यदा स्युरपि वा त्रिभिः । न्यूनः संवत्सरश्चैव स्यातां पाण्मासिके तदा ” ॥
इति जातृकूप्येन एकाहन्यूनतोक्ता संगच्छते । यत्तु

५ “ पाण्मासिकादिके आन्दे स्यातां पूर्वेषु रेव ते । मासिकानि स्वकीये तु दिवसे द्वादशेऽपि वा ” ॥
इति पैठीनासिवचनं तदपि माससमाप्तेः पूर्वेषुरित्येव व्याख्येयं न तन्मृताहात्पूर्वेषुरिति । एकाहेन त्वित्यादिविरोधात् । यत्तु कैश्चिदहःपदं तिथिपरं व्याख्यातं तदपि प्रमाणाभावाद्दुपेक्ष्यम् ।
जनमासिके कालान्तरमाह गालवः “ मरणाद्द्वादशाहे स्यान्मास्यूनं वोनमासिकम् ” ॥ इति ।
ऊनेषु कंचित्कालं निषेधति गार्ग्यः

१० “ नन्दायां भार्गवादिने चतुर्दश्यां त्रिपुष्करे । जनश्राद्धं न कुर्वीत गृही पुत्रघनक्षयात् ” ॥ इति ।
त्रिपुष्करादियोगमाह वसिष्ठः

“ रविरविजभौमवारे मद्रायां विषमपादऋक्षं चेत । त्रिपुष्कराख्ययोगोऽयं त्रिगुणफलदो यमलभेद्विगुणम् ॥
‘ त्रितयं च गवां दद्यात्तद्वेषस्यापनुत्तये विद्वान् । द्वितयं द्विपुष्करेऽपि च तिलपिष्टैर्विप्रमुख्येभ्यः ” ॥ इति ।
पुराणे ‘ सपिण्डीकरणदार्वाकुर्याच्छ्रान्दानि षोडशाऽएकोद्विष्टविधानेन कुर्यात्सर्वाणि तानि तु ” ॥ इति ।

१५ षोडशश्राद्धेष्वहितामेर्विशीपमाह जातृकूप्यः

“ ऊर्ध्वं त्रिपक्षयश्राद्धं मृताहन्वेव तद्भवेत् । जघस्तु कारयेद्गृहादाहितामेर्द्विजन्मनः ” ॥ इति ।
एतानि च षोडशश्राद्धानि यदा सपिण्ढनार्थं ततः प्राग् वृद्धचर्यमुत्तरं चैकदिनेऽप्यकूप्यन्ते ।
‘ मासिकं चोदकुम्भं च यद्यदन्तरितं भवेत् । तत्तद्वृत्त(सातन्व्यादनुष्ठेयं प्रचक्षते ” ॥

इतिवाक्ययात्पूर्वमुत्तरेण सहोत्कूप्यते वा तदा दार्शिकादिविप्रमातामहादिपार्वणादिवःसर्वेषा-

२० मारादुपकारकाणां संभवतां पाकादिसन्निपातिनां च तन्त्रं निर्विवादम् । देशकालकर्त्रेण स्यात् । हुण्डू-
पद्धतौ तु ‘ सान्नाय्यप्राजापत्येभ्योऽथ संप्रतिपन्नदेवताकत्वात्प्रधानरूपविप्रमोजनपिण्ढदानानामपि
तन्त्रता ’ इत्युक्तम् । श्रावृत्तरणास्तु ‘ सङ्ख्यान्वयशब्दान्तरादिनां सप्तदशप्राजापत्यान् ’
इत्यादिद्रव्यसमानाधिकरणसङ्ख्याया वाऽवगतभेदानां कर्मणां देशकालाद्येक्ये यद्यपि तन्त्रताऽस्ति
तथापि कर्मसमानाधिकरणसङ्ख्यावगतभेदानां न सा शक्ये कापि तथानुद्धीकारात् ’

२५ इत्याहुः । अयं च तदाशयः । औत्पत्तिकर्मसमानाधिकरणसङ्ख्याश्रुतौ ‘ पृथक्त्वनिवेशात्सङ्ख्याया
कर्मभेदः स्यात् ’ इति सूत्रानुसारात् पृथक्त्वगुणविशिष्टान्याक्षिप्तपृथक्त्वानि सङ्ख्यामात्रविशिष्टान्येव
वा कर्माणि विहितानि । तन्त्रतायां तु तदायः स्यात् । अभ्यासादिभिस्तु कर्मवैजात्य-
मात्रावगतेस्तन्त्रत्वे न कस्यचिद्दायः । ‘ सप्तदशप्राजापत्यान्पञ्चान् ’ इत्यादिद्रव्यसमानाधिकरण-
सङ्ख्यावगतभेदेषु तु कर्मसु पृथक्त्वस्य सङ्ख्याया वाऽश्रुतत्वात् तदायः । श्रुता पञ्चादिद्रव्यगता

३० सप्तदशदिशैरुया तु यागतन्त्रत्वेऽपि नैव वाच्यते । अतः प्रधानमृताभ्रत्यागापिण्ढदानानि पृथगेव
सर्वाण्यारादुपकारकाणि संभवन्ति पाकादीनि सन्निपातिनी वाऽङ्गानि तन्त्रेण इति । द्विः ।

अथ वृषोत्सर्गः । तत्कालः पदत्रिंशन्मते

“ एहादशाहे प्रेतस्य यस्य नोत्सृज्यते वृषः । पिशाचाखं स्थिरं तस्य दत्तैः श्राद्धशतैरपि ” ॥

कालान्तरं भविष्योत्तरे

“ कार्तिक्यामथवा माघ्यामयने वा युधिष्ठिर । चैत्र्यां वाऽपि तृतीयायां वैशाख्यां द्वादशेऽह्नि वा ” ॥

विष्णुधर्मोत्तरेऽपि

“ अश्वयुक्शुक्लपक्षस्य पञ्चदश्यां नराधिप । कार्तिकेऽप्यथवा मासि वृषोत्सर्गं तु कारयेत् ” ॥

कारयेदिति णिजविवक्षा । “ ग्रहणे द्वे महामुख्ये तथा चैवायनद्वये ।

“ विपुवद्वितये चैव मृताहे बान्धवस्य च । उत्सृजेन्नीलकण्ठं वै कौमुद्याः समुपागमे ” ॥

नीलकण्ठो नीलवृषः । तल्लक्षणं वक्ष्यते । कौमुदी आश्विनकार्तिकयोः पूर्णिमा ।

अकरणे निन्द्रा मत्स्यपुराणे

“ न करोति वृषोत्सर्गं तीर्थे वाऽपि जलांजलिम् । न ददाति सुतो यस्तु पितुरुच्चार एव सः ” ॥

पुराणोत्सर्गतुल्य इत्यर्थः । तद्देशः कालिकापुराणे

“ अरण्ये चत्वरे वाऽपि गोष्ठे वा मोचयेद्वपश्च । न गृहे मोचयेद्विद्वान्कामयन्पुष्कलं फलम् ” ॥

ब्राह्मेऽपि “ प्रागुद्वपवणे देशे मनोज्ञे निर्जने वने ” ॥ कार्य इति शेषः । वृषलक्षणं ब्राह्मे

“ वृषभः कृष्णसारस्तु प्रत्यक्षस्तु त्रिहायनः । मनोज्ञो दर्शनीयश्च सर्वलक्षणसंयुतः ” ॥

विष्णुरप्याह (८३।३-८) “ तत्रादावेव वृषमं परीक्षेत । जीववत्सायाः पुत्रं । सर्वलक्षणोपेतं । नीलं

लोहितं वा पुच्छपादेषु सर्वशुक्लं । यूथस्थाच्छादकम् ” । नीललक्षणं रेखाखण्डे ब्रह्माण्डपुराणे १५

“ लोहितो यस्तु वर्णं मुखे पुच्छे च पाण्डुरः । श्वेतः स्वरविषाणाम्भ्यां स नीलो वृष उच्यते ॥

“ चरणाश्च मुक्तं पुच्छं यस्य श्वेतानि गोपतेः । लाक्षारससवर्णं च तं नीलमिति निर्दिशेत् ॥

“ वृषः स एव मोक्षव्यो न स घोर्यो गृहे भवेत् ॥

“ एष्टव्या बहवः पुत्रा यथेकोऽपि मर्यां वजेत् । यजेत वाऽश्वमेधेन नीलं वा वृषमुत्सृजेत् ” ॥

इदं स्वर्थवादमात्रम् । अथ विधिर्भविष्योत्तरे कृष्णः

“ साण्डं नीलं शंसपादं सर्पौण्डं श्वेतपुच्छकम् । गोमिश्रतुर्भिः सहितमुत्सृजेत् विधिं श्रुणु ॥

“ मात्रः स्थापयित्वा च पूजयेत्कुसुमाक्षतैः । मातृश्राद्धं ततः कुर्यात्सदाऽभ्युदयकारकम् ॥

“ अकालमूलं कलशमश्वत्थदलशोभितम् । तत्र रुद्रान् जपित्वा तु स्थापयेद्भद्रवैतम् ” ॥

रुद्रान् रुद्राण्यायं जपत्वा रुद्रवैतं कलशं स्थापयेदित्यर्थः ।

“ सुसमिद्धं ततः कृत्वा वह्निं मन्त्रपुरस्सरम् । आग्नेयेन जुहुयात्पृथुभिः पृथगाहुतिसंस्कृतैः ॥

“ पौष्णमन्त्रैस्ततः पश्चान्नुत्वा वह्निं यथाविधि । एकवर्षं द्विवर्षं वा लोहितं श्वेतमेव वा ॥

“ चतस्रो वस्ततर्थाश्च तामिः सार्द्धमलंकृतम् । तासां कर्णे जपेदिप्र. पतिं वो बलिर्न शुभम् ॥

“ ददामि तेन साहिताः कीदृश्वं क्षुप्तमानसाः । ततो वामे त्रिशूलं च दक्षिणे शङ्खमालित्वेत् ॥

“ अङ्कितं शङ्खचक्राम्भ्यां चर्चितं कुसुमादिना । पुष्पमालावृताम्रीवं श्वेतच्छत्रैश्च छादितम् ॥

“ विमुञ्चेदासिकामिश्र चतसृभिर्वलिर्न वृषम् । देवालये गोकुले वा नदीनां संगमे तथा ॥

“ इत्सुक्तं गर्गमुनिना विधानं वृषमोक्षणं ” इति ।

जपे विशेषो विष्णुधर्मोत्तरे रुद्रजपमुक्त्वा

“ तथैव पौरुषं सूक्तं कृष्माण्डानि तथैव च ” ॥ इति ।

पौरुषं ‘ सहस्रशीर्षिती ’ षोडशर्वम् । ‘ यदेवा देवहेढनम् ’ इति कृष्माण्डाः । आदित्यपुराणे

“ सावित्रीं च जपेत्तत्र तथा चैवाऽऽषमर्षणम् ” । इति । पारस्करोऽपि विशेषमाह
 “अथालंकृत्य तान् सर्वांश्च रुद्राध्यायं समाहितः । श्रावयेत्सौर्यं सूक्तं तथाऽप्रतिरथानि च” ॥ इति ।

- अप्रतिरथानि ‘ आशुःशिशानः ’ इति द्वादश ऋचः । विष्णुधर्मोत्तरेऽपि ‘ मन्त्रं-
 पितावत्स इति प्रतीतं जपेदसव्ये वृषमस्य ऋषेः ’ असव्ये दक्षिणे । ‘ पितावत्स ’ इति मन्त्रोऽथर्व-
 ५ वदे । वत्सतरीसप्त्यायां विशेष आदित्यपुराणे “ अष्टौ वाय चतस्रो वा यथालाममथापि-
 वा ’ इति ‘ यथालामं द्वे एका वा ’ इति । तथा च देवीपुराणे
 “ चतस्रो वत्सिका मन्त्रे द्वे वा संभवतोऽपि वा । वत्सः सर्वाङ्गसंपूजः कन्यका वत्सिका भवेत् ” ।
 एका इत्यर्थः । “ विवाहस्त्वेकवत्सर्वा नीलेन भवता सदा ” । इति ।

- एकवत्सरी एकवर्षा । तथा तत्रैव ‘ त्रिहायनीभिर्धन्याभिः सुरूपामिश्च शोमितः ’ इति ।
 १० एवं ‘ यदैका वत्सतरी तदा एकवर्षा । यदा द्वे बह्व्यो वा तदा त्रिहायन्यः ’ इति विवेकः ।
 ताश्चागुर्विषयः ‘ विसर्ज्यस्याप्यगुर्विषयो देया गावो वृषस्य च ’ इति सौरपुराणोक्तेः । होमे
 विशेषं विष्णुराह ‘ गवां मध्ये सुसमिद्धमग्निं परिस्तीर्य पौष्णं चकं अपयित्वा ‘ पूषा गा अन्वेतु
 नः इहरतिः ’ इति च हुत्वा वृषममानीयायस्कारमावाहयेत् ’ इति । होमानन्तरकृत्य सौरपुराणे
 “ ततो वृषममानीय अग्रेरुत्तरतः स्थितम् । सव्यस्फिंजि लिखेच्चकं शूळं वाहौ तु दक्षिणे ॥
 १५ “ कुङ्कुमेनाङ्कयित्वाऽऽदौ ब्राह्मणः सुसामाहितः ” । स्फिजि वामकटिभागे ॥
 “ तप्तेन घातुना पश्चादयस्कारोङ्कयेद्वृषम् ” ॥

कुङ्कुमेकनाङ्ककरणं ब्राह्मणस्य ततलोहेनायस्कारस्य इति भेदः । तदुत्तरवृत्तं विष्णुधर्मोत्तरे
 “ अङ्कितं स्थापयेत्पश्चात्स्थाने तस्य तथा पठेत् । हिरण्यवर्णं च ऋचश्चतस्रो मनुजेश्वर ” ॥
 “ अपोहिष्ठेति तिस्रश्च शक्रोदेवीरिति च श्रावयेत् ” । इति विष्णुक्तेः ।

- २० ‘ हिरण्यवर्णाः ’ इति ऋचोऽथर्ववेदे प्रसिद्धाः । एते च करणमन्त्राः । ‘ हिरण्यवर्णा ’ इति
 चतसृभिः ‘ शक्रो देवीरिति ’ च स्नापयेत् । इति । स्नाने जलमाह पारस्करः
 “ अकालमूलान्कलशानष्टौ सम्यामवेष्टितान् । सर्वांश्च सखाश्च चूतपल्लवशोमितान् ॥
 “ स्थापयित्वा चतुर्भिस्तु संस्नाप्यो वृषमस्ततः । चतुर्भिर्वत्सिकाः स्थाप्यास्ततः सर्वान्विभूषयेत् ॥
 ‘ ऋचः समुद्रज्येष्ठायाः कीर्तयेदभिषेचने ” ॥ इति

- २५ अनन्तरकृत्यं विष्णुधर्मोत्तरे

“ अलंकुर्यात्ततः पश्चाद्द्वन्द्वमाल्यैश्च शक्तितः । किङ्किणीमिश्च रम्यामित्तया नीचोऽशुभैः शुभैः ” ॥
 आदित्यपुराणेऽपि “ घण्टां लोहकृतां दद्याच्चवृद्धे च पटलं शुभम् ” ॥

पटलं सुवर्णादिनिर्मितः कोशः । शिवधर्मोत्तरे

“ रक्तपीतैश्च कुसुमैः कुङ्कुमाद्यैश्च वर्णकैः । यथाशोभं समालभ्य विभवैः पूजयेद्दृषम् ॥

- ३० “ अष्टाङ्गलिप्रविस्तीर्णा हेमपट्टविनिर्मिताम् । राजतीं चर्मणो वाऽपि मालामुरसि विन्यसेत् ॥
 “ तद्विधां पृथमालं च पुच्छान्तिङ्गमुद्वेजिताम् । घण्टां कांस्यमयीं शुद्धां गले वशीतं मुस्वनाम् ॥
 “ सुरैः सौवर्णरीप्यैश्च केयूराद्भूषितम् । पद्मवर्णैर्विचित्रैश्च यथाशोभमलंकृतम् ” ॥

‘ उत्सृजेत् ’ इत्यर्थः । अतः आध्याणि जप्यानि च सूक्तानि ।

विष्णुधर्मोत्तरे

“ ततोऽङ्किते जपेन्मन्त्रमिमं प्रयत्मानसः । वृषो हि भगवान्धर्मश्चतुष्पादः प्रक्रीर्तितः ॥

“ वृणोमि तमहं भक्त्या स मां रक्षतु सर्वतः । इति प्रार्थ्यं वृषेन्द्रं तं गृहीतकुसुमाञ्जलिः ॥

“ निः प्रदाक्षिणमावृण्य नमस्कुर्व्यायथाविधि । प्रत्यङ्मुखीना तु गवामेतावान्धिधिरिष्यते ॥

“ अथेशान्याभिमुखतः कुर्याद्वावो वृषं तथा । गावो वृषस्योभयतो वृषं मध्ये निवेदय च ॥

“ सर्वेषां कण्ठवस्त्राणि श्लेषयेत्तु परस्परम् । अयं हि वो मया दत्तः सर्वासां पतिरुत्तमः ॥

“ तुभ्यं चैता मया दत्ताः पत्न्यः सर्वा मनोरमाः । संयोज्येति वृषं गोभिः पितृभ्यस्तं निवेदयेत् ॥

“ सन्ध्ये पाणिना पुच्छं समालभ्य वृषस्य तु । दक्षिणेनाप आदाय सकुशाः सतिलास्ततः ॥

“ ततो गोत्रं समुच्चार्य अमुकस्मा इति ब्रुवन् । वृष एव मया दत्तस्तं तारयत सर्वदा ॥

“ सहेम सलिलं भूमाविस्त्युच्चार्य विनिक्षिपेत् ” ॥

अत्रायं हि वो मया दत्तः इति मन्त्रो बहुगोपक्षे समवेतः स एकद्विपक्षे ऊहनीय इति केचित् । अन्ये तु बहुगोयुक्तप्रयोगस्यैकद्विगोयुक्तप्रयोगस्य च प्रकृतिविकृतिमावाभावात् ‘ व्रीहीणां मेघ ’ इत्यस्येव यथप्रयोगे बहुमन्त्रस्य लोपमाहुः । युक्तं चैतत् । ‘ अमुकस्मा ’ इत्यत्रैकोद्देशेन क्रियमाणे एकस्य नाम ग्राह्यं बहुपितृवृद्देशेन तु क्रियमाणे बहूनां नाम इति । अनन्तरकृत्यमाह १५

विष्णुः (८६।१७) ‘ वृषं वत्सतरीयुक्तमैशान्यां कालयेद्दिशि ’ । कालयेत्प्रणोदयेत् । तत्र

मन्त्रमाह स एव (१६) “ एनं युवानं पतिं वो ददामि तेन ऋडन्तीश्वरथ प्रियेण । माहास्महि ”

इत्यादि । कात्यायनस्तु ‘ माहास्महि ’ इत्यादेः स्थाने ‘ मा नः साभजनुवा सुभगा रायस्पोषेण

समिधा मदेम ” इति पपाठ । ब्राह्मे

“ अथ वृत्ते वृषोत्सर्गे दाता वक्रोक्तिभिः पदैः । ब्राह्मणानाह यत्किञ्चियेनोत्सृष्टं तु निर्जने ॥ २०

“ तत्कश्चिदन्यो न नयेद्विभाज्यं न यथाक्रमम् ” ॥ इति ।

निर्जने केनचियत्किञ्चिदुत्सृष्टं तदन्येन न नेयं न च विभाज्यम् इति ब्राह्मणान्प्रति दाता

वदेदित्यर्थः । पारस्करः

“ बहुतोयत्तुणोऽरण्ये क्षेपणीयः स गोपतिः । वत्सतर्यश्च ताः सर्वास्तेनैव सह कालयेत् ॥

“ अथवा गोकुले क्षेप्या बहुगोधनसङ्कुले ” । शिवधर्मोत्तरे २५

“ निर्गते गोपतौ तत्र ब्राह्मणाव स्वस्ति वाचयेत् । दद्याच्च दक्षिणां तेषां ब्राह्मणान्मोजयेत्ततः ॥

“ सहिरण्यं रुद्रकुम्भं तथा घ्नानघटानपि । होत्रे प्रदद्यात्तत्सर्वं धेनुं चैव पयस्विनीम् ” ॥

मुक्तवृषस्य धारणादि निषेधति पारस्करः

“ विधारयेन्न तं कश्चिन्न च कश्चन वाहयेत् । न दोहयेच्च ता धेनूर्न च कश्चन बन्धयेत् ” ॥ इति ।

ब्राह्मे “ नासौ वाहो न तक्षीरं पातव्यं केनचित्कचित् ” ॥ इति । ३०

वृषोत्सर्गफलमुक्तं देवीपुराणे

“ एवं कृत्वा ह्यवाप्नोति फलं वाजिमत्सोदितम् । यमुद्दिश्य सृजेदत्सं स लभेताविचारणात् ” ॥ इति ।

तत्रैव “ एवं वृषोत्सर्गविधिं नरो यः करोति भक्त्या निजपूर्वजानाम् ॥

“ उद्धृत्य तान्दुर्गतिपट्टमग्राम् स्वयं स लोकं समुपैति शम्भोः ” ॥

इति वृषोत्सर्गविधिः ।

अथ मृतशय्यादानविधिः ।

स च जीवच्छय्यादानेति कर्तव्यतातिदेशपरिपूर्ण इति तत्पूर्वकमुच्यते हेमाद्रौ, भविष्ये
“ तस्माच्छय्यां समासाय सारदारुमर्यां दृढाम् । दन्तपत्रचितां रम्यां हेमपादैरलङ्कृताम् ॥

“ हंसतूलीप्रतिच्छन्नां शुभमण्डोपधानिकाम् । मच्छादनपट्टागन्धधूपदीपाधिवासिताम् ॥

५ “ तस्यां संस्थापयेद्धैमं हरिं लक्ष्म्या समन्वितम् ” । अत्र हरिस्थाने प्रेतं तच्छीर्षके धनमृतं
फलशं परिकल्पयेत् ।

“ ताम्बूलकुङ्कुमक्षौद्रकर्पूरागरुचन्दनम् । दीपकोपानहृच्छत्रचामारासनभाजनम् ॥

“ पार्श्वेषु स्थापयेद्भक्त्या सप्त धान्यानि चैव हि ।

“ शयानस्यापि भवति यदन्यदुपकारकम् । शृङ्गारकरकार्यं तु पञ्चवर्णवितानकम् ” ॥

१० मन्त्रस्तु

“ यथा न कृष्ण शयनं शून्यं सागरजातया । शय्या ममाप्यशून्याऽस्तु तथा जन्मनि जन्मनि ॥

“ यत्स्यादशून्यं शयनं केशवस्य शिवस्य च । शय्या ममाप्यशून्याऽस्तु तथा जन्मनि जन्मनि ॥

“ दसैव तस्य संकलं प्रणिपत्य विसर्जयेत् । एकादशाहेऽपि तथा विधिरेव प्रकीर्तितः ॥

“ विशेषं चात्र राजेन्द्र कथ्यमानं निशामय ।

१५ “ तेनोपयुक्तं यत्किञ्चिद्ब्रह्मवाहनभाजनम् । यद्यदिष्टं च तस्यासीत्सर्वं परिकल्पयेत् ॥

“ तमेव पुरुषं हैमं तस्यां संस्थापयेत्सदा । पूजयित्वा प्रदातव्या मृतशय्या यथोदिता ॥

पद्ममात्स्ययोः

“ मृतकान्ते द्वितीयेऽह्नि शय्यां दद्यात्सुलक्षणात् । काञ्चनं पुरुषं तद्वत्फलवस्त्रसमन्वितम् ॥

“ संपूज्य द्विजदाम्पत्यं नानाभरणभूषितम् । उपवेश्य तु शय्यायां मधुपर्कं ततो वदेत् ॥

२० “ वृषोत्सर्गं च कुर्वति देवा च कपिला शुभा ” ॥ इति । शय्यादानफलं भविष्ये

“ स्वर्गं पुरन्दरपुरे सूर्यपुत्रालये तथा । सुखं स्वपितृसौ जन्तुः शय्यादानप्रभादतः ॥

“ तादृचन्ति न तं याम्याः पुरुषा भीषणाननाः । न घर्षेण न शीताद्यैर्बाध्यन्ते स नरः क्वचित् ॥

“ अपि पापसमायुक्तः स्वर्गलोकं स गच्छति । विमानवरमारूढः सेव्यमानोऽप्सरोगणैः ॥

“ आमृतसंलब्धं यावच्छिद्यन्तकवर्जितः ” ॥ इति ।

२५ अथोदकुम्भश्राद्धम् । हेमाद्रौ स्मृतिस्मुच्चये

“ एकादशाहात्मप्रभृति घटस्तोयान्नसंयुतः । दिने दिने प्रदातव्यो यावत्संवत्सरं सुतैः ” ॥

सपिण्डीकरणानन्तरमपि वत्सरपर्यन्तं देय इत्याह याज्ञवल्क्यः (आ. २५५)

“ यस्य संबत्सरादवर्कं सपिण्डीकरणं भवेत् । तस्याप्यन्नं सोदकुम्भं दद्यात्संवत्सरं द्विजः ॥ ” इति ।

अत्र विशेषमाह मदनरत्ने गौतमः

३० “ अर्धेवं पार्वणश्राद्धं सोदकुम्भं सधर्मकम् । कुर्यात्प्रत्यादिकाच्छ्राद्धात्सङ्कल्पविधिनाऽन्वहम् ” ॥

पिण्डदानं चात्र वैकल्पिकम् । तथाच पारस्करः (३।१०।५४-५५) ‘ अहरहस्तमसं
ब्राह्मणायोदकुम्भं च दद्यात् । पिण्डमप्येके पृणन्ति ’ इति ।

अथ सपिण्डीकरणं । एवं वृषोत्सर्गसहितानि षोडशश्राद्धानि कृत्वा ततः सपिण्डीकरणं

१ मृतशय्यादानविधिः उदकुम्भदानं च. धत्तार पुस्तकेष्वेव दृश्यते । २ अकघयनक्षट्ट-शयनस्थस्य
भवति । ३ अकघयनवक्षट्ट-तथा । ४ घयट्टईअ-षेफलं । ५ श-पाठः ।

कुर्यात् । सपिण्डीकरणास्याष्टौ कालाः

भारते “ सपिण्डीकरणं कुर्याप्यजमानस्त्वनाग्निमात् । अनाहिताग्निः प्रेतस्य पूर्णेऽन्द्रे भरतर्षभ ॥
“ द्वादशेऽहनि पष्ठे वा त्रिपक्षे वा त्रिमासि वा । एकादशे वाऽपि मासे मङ्गलं स्यादुपस्थितम् ” ॥

एते च सप्तकाला उभयोरनमित्वे इच्छया विकल्प्यन्ते । ‘षष्ठ’ इत्यत्र व्यवहितमपि
‘मासि’ इत्यनुषज्यते । सन्निहितपक्षप्रदानुपह्ने ‘त्रिमासि’ इत्यनेन पौनरुकृत्यापातात् । ५
‘त्रिपक्षे त्रिमासि’ इत्यादौ पूरणप्रथमार्थत्रिवक्षया तृतीये पक्षे तृतीये मासे पूर्णे इत्यर्थः ।
हेमाद्रौ तु ‘त्रिमासं विहाय पठेवानाहिताग्निः कालाः’ तत्रापि ‘अब्दान्ते अभ्युदयामे च’
इति द्वौ मुख्यान्वयेऽनुकल्पा इत्युक्तम् । औधायनः “ अयं संवत्सरे पूर्णे सपिण्डी-
करणं त्रिपक्षे वा तृतीये वा मासि षष्ठे वैकादशे वा द्वादशे वैकादशाहे वेति ” । पैठीनसिः
“ संवत्सारान्ते विसर्जनं नवममास्यामित्येक ” इति । चिण्णुः “ मासिकार्थवद्द्वादशाह- १०

श्राद्धं कृत्वा त्रयोदशेऽह्नि श्राद्धं कुर्यान्मन्त्रवर्जं शूद्राणां द्वादशेऽह्नि संवत्सराभ्यन्तरे यथाधिमासो
भवेत्तदा मासिकार्थदिनमेकं वर्षयेदिति ” । अयमर्थः—आशौचोत्तरं द्वादशसहस्रं द्वादश
मासिकानि तेष्वेवाद्यद्वितीयषष्ठद्वादशदिनेषु नमासिकत्रैपक्षिको नपाण्मासिको नाद्विकानि कृत्वा
त्रयोदशेऽह्नि सपिण्डीकरणं कुर्यात् । तथा च मरणदिनात्त्रयोविंशतिमे चतुर्विंशतिमे वा दिवसे
विषस्य सपिण्डीकरणम् । यदा प्रेतोऽग्निमान्कर्ता च न तदा लघुहारीतः १५

“ अनग्निस्तु यदा वीरं भवेत्कुर्यात्तदा गृही । प्रेतश्चेद्गमिमास्तु स्यात्त्रिपक्षे वै सपिण्डनम् ” ॥ इति ।

तादृशाग्निपक्ष एव कुर्यान्नान्यत्र इति नियमः । उत्सृष्टाग्नेरप्येवम् । यदा दंपत्योरन्य-
तरस्य पूर्वमरणेनाग्रयः प्रतिपादितास्तदेतरस्य साम्रित्वाभावात्कालान्तरे तन्मरणे न त्रिपक्षनियमः ।
विच्छिन्नाग्नेस्तु आत्मन्यग्निस्त्रिपक्षस्य साम्रित्ये त्रिपक्ष एव । अत्र हेमाद्रिणा “ पूर्णे संवत्सरे
षण्मासे त्रिपक्षे वा ” इति गोभिलयाक्ये पूर्णपदं षण्मासादिवन्वेतीत्युक्तम् । तदनुपह्ने प्रमाणा- २०
भावात्तुषेष्टम् । पूर्णेऽन्द्रे इत्यत्र तूरचरेऽह्नि “ ततः सपिण्डीकरणं वत्सरादूर्ध्वतः स्थितम् ” ।
इति नागररज्जोक्तेः “ पितुः सपिण्डीकरणं वार्षिके मृतवत्सरे ” इत्युशानः स्मृतेश्च । अत्र
पष्ठादिमासाध्वान्द्रा एव ग्राह्याः “ आन्दिके पितृकार्ये च चान्द्रो मासः प्रशस्यते ” इति
गर्गोक्तेः । ते च त्रिंशत्तिथिस्वरूपा एव न शुक्रादिदर्शान्ताः

“ मत्स्यन्ते परिभीयन्ते स्वकलावृद्धिहानितः । स एमाते स्मृता मासाश्चिंशत्तिथिसमन्विताः ” ॥ २५

इति सिद्धान्तशिरोमणिवचनात् । तेन षष्ठमासादिषु चिकीर्षिते सपिण्डीकरणे यदि मध्ये
मलमासो गतः स्यात्तत्र तमाद्रायेव गणना कर्तव्या न तु पष्टिदिनात्मको मासः । यत्तु

“ षष्ट्यादिविषसैर्मासः कथितो मादरायणैः । पूर्वमर्षं परित्यज्य कर्तव्या चोत्तरे क्रिया ” ॥

तत् ‘श्रावणे वर्जयेच्छाकम्’ इत्यादिचातुर्मास्यादिगतवनविषयम् । यदपि ‘चान्द्रः
शुक्रादिदर्शान्तः’ इति ध्रुवसिद्धान्तवचनम् तदपि मासविशेषपुरस्कृतमथादिश्राद्धविषयम् । ३०
अन्यथा कृष्णाष्टम्यादौ मृतस्य मासिको नमासिकद्वितीयमासिकत्रैपक्षिकतृतीयमासिकचतुर्थमासिके-
त्यादिहेमाद्रनुदाहृतसुवे मासिकाघनन्तरं विहितस्यो नमासिकस्य दर्शात्पूर्वं षोडश्याद्वावनुष्ठान-
मापयेत् । दर्शे चान्द्रमासस्य समाप्तत्वात् । एवमूनपाण्मासिको नान्दिके षण्मासिकद्वादशमासिको

त्तरं त्रयोदश्यादावापायेयाताम् । न चैतदिष्टम् । कृष्णचतुर्दश्यां मृतस्य कृष्णत्रयोदश्यादावून-
पाण्मासिकोनाब्दिक्वाप्योदाहृतमुत्रविरोधः स्यादिति । स्वयं सामिको निरमिकस्य सपिण्डन
द्वादशाहे कुर्यात् । तथा च भविष्यत्पुराणे

“ यजमानोऽग्निमान् राजन् प्रेतश्चानग्निमान् भवेत् । द्वादशाहे तदा कार्यं सपिण्डीकरणं सुते ” ॥

५ कात्यायनः—“एकादशाहं निर्वर्त्य पूर्वं दश्याद्यथाविधिषुपूर्वोत्तमिमान्निप्रोमातापित्रो सपिण्डताम्” ॥
हारीतः

“ या तु पूर्वममावास्या मृताहाद्दशमी भवेत् । सपिण्डीकरणं तस्यां कुर्यादेव सुतोऽग्निमान् ” ॥ इति ।

दशमी रात्रिस्ततः परा याऽमावास्या तस्यामित्यर्थः । अतः सामिककर्तृके सपिण्डीकरणे

द्वादशाहो दशाहात्परतो यत्किञ्चिद्दिनं दशाहात्परतोऽमावास्या च इति त्रयं काला इति

१० हेमाद्रौ । कालादर्शमाध्वयोस्तु ‘मृताहादूर्ध्वं दिनमारभ्य दशमी’ इति व्याख्यानादेकादशाहा-
मावास्येति द्वावेव कालौ इति । उभयो सामिकत्वे द्वादशाह एव

“ सामिकस्तु यदा कर्ता प्रेतश्चाप्यग्निमान् भवेत् । द्वादशेऽह्नि तदा कार्यं सपिण्डीकरणं पितु ” ॥

इति विद्वान्नेश्वरमाधवाभ्यां स्मरणादित्युदाहृतत्वात् । हेमाद्रिणा त्विदं नालेखि ।

अत्र च सामान्यनग्निपदान्याहिताग्न्यानिहिताग्निपराणि । ‘प्रेतश्चेदाहिताग्निं स्यात्कर्त्ताऽग्निर्धृदा

१५ भवेत्’ इति सौमन्तवाक्यात् । एव चोपासनाग्निमतो न नियमेन द्वादशाहे किन्तु यस्मिन्कर्मिभ्य-
ःकाले इति । तदा पिण्डपितृयज्ञो लभ्यते दशाहमध्यवर्तिवत् । तथा पितृव्यतिरिक्तस्य

सामेः सपिण्डीकरणे सामे कर्तुं द्वादशाहनियमः । वाक्ये पितृग्रहणात् । एवमपुत्राहिताग्नेर्धृदा

पत्नी कर्त्री तदाऽपि नायं नियमः । एवमाधाने सहाधिकृतायां पत्न्या पतिं करोति तदाऽपि

न त्रिपक्षनियमः । सर्वेषु वाक्येषु क्वचित् ‘पितु’ क्वचित् ‘पुत्रे’ क्वचित् ‘पित्रो’ इति

२० श्रवणात् । अतो न तत्र नियमः । अन्योऽपि पद्धतौ दद्यात्

“ आनन्याःकुलधर्माःपुसां चैवाऽऽयुषःक्षयात् । अस्थितेश्च शरीरस्य द्वादशाहं प्रशस्यते ” ॥ इति ।

कुलधर्माणां सपिण्डीकरणं विनानुष्ठातुमशक्यानां प्रथमतृतीयवर्षाद्यनुष्ठेयचूडाकरणादीनां

मन्येषां वाऽऽचारप्राप्तानां बुद्धिश्राद्धानङ्गकानामपि ग्रहणं शिष्टाचारात् । इदं वचनं कर्तृमेतथोरुमयो-
रनग्नित्वे सामित्वे कर्तृमात्रस्य वा सामित्वे द्वादशाहस्य पूर्वोक्तवचने प्राप्तत्वात् प्राशस्त्यं बोधयति ।

२५ प्रेतमात्रस्य सामित्वे तु त्रिपक्ष एव नियतं पूर्वोक्तवचनात्प्राप्तो न तत्र द्वादशाहमाशस्त्यम् । एते च
कारास्त्रैवर्णिकान्गमतिः । शुद्धस्य दशाहाशौचपक्षे तु द्वादशाह एव । तथा च सपिण्डनमाधिकृत्य

चिष्णुः “ मन्त्रवर्जं तु श्राद्धानां द्वादशेऽहनि कीर्तितम् ” ॥ इति ।

अब्दान्तात्पूर्वमेव सपिण्डने क्रियमाणे षोडशश्राद्धानि स्वकालकृतावशिष्टानि वाऽप्यत्र दृष्यानि ।

तथा च वृद्धवसिष्ठः “ श्राद्धानि षोडशाकृत्वा न तु कुर्यात् सपिण्डनम् ” ॥ इति ।

३० सपिण्डीकरणोत्तरे च स्वकाले तान्यावर्तनीयानि

“ यस्य सवःसरादवर्णाविहिता तु सपिण्डता । विधिवत्तानि कुर्वीत पुनः श्राद्धानि षोडश ” ॥

इति गोभिलोक्तेः । तानि तु वार्षिकवत्कार्याणि

“ सपिण्डीकरणादवर्णाकुर्वाच्छ्राद्धानि षोडश । एकोद्दिष्टविधानेन कुर्यात्सर्वाणि तानि तु ॥

३५ “ सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यदा कुर्यात्तदा पुनः । प्रत्यन्दं यो यथा कुर्यात्तथा कुर्यात्स तान्यापि ” ॥

इति पैठीनासिस्मृते । सपिण्डीकरणप्राग्भाविना तु नाऽऽवृत्ति

“ अर्वागन्दायत्र यत्र सपिण्डीकरणं कृतम् । तदूर्ध्वं मासिकानि स्युर्यथाकालमनुष्ठिति ” ॥

इति काण्णाजिनिस्मृते ।

सपिण्डीकरणोत्तरकर्तव्यान्वेव चानुमासिकसंज्ञानि तान्यपि वृद्धिप्राप्तावपकृष्टव्यानि ।

तथा च माधयीये शाट्यायनि

“ सपिण्डीकरणादर्वागपकृष्य कृतान्यपि । पुनरप्यपकृष्यन्ते वृद्ध्युत्तरानिपेधनात् ” ॥ इति ।

निषेधस्तु ‘ निर्वर्त्य वृद्धितन्त्रं तु मासिकानि न तन्त्रयेत् ’ इति । “ अयातयाम मरणं न भवेत्पुनरास्य तु ” इति कात्यायनोक्ते । शाट्यायनि

“ प्रेतश्राद्धानि सर्वाणि सपिण्डीकरणं तथा । अपकृष्यापि कुर्षति कर्ता नान्दीमुखं ततः ” ॥

वृद्धिव्यतिरेकेणापकर्षे प्रत्यवायमाहोशाना

“ वृद्धिश्राद्धविहीनस्तु प्रेतश्राद्धानि यश्चरेत् । स श्राद्धी नरके घोरे पितृभिः सह मज्जति ” ॥ इति ।

यत्तु मिताक्षरायाम् ‘ अन्तः सपिण्डने षोडश श्राद्धानि सपिण्डनोत्तरं कार्याणि ”

इति सूरय पक्ष ‘ प्राक् ’ इति तु गौण इत्युक्तम् । तत्र । पूर्वोक्तवृद्धवसिष्ठशाट्यायन्यादि-

वचोविरोधात् । वर्षेत्तद्दिनेऽप्यकृते सपिण्डनं गौणकालानाह कालादर्शं क्रम्यभृङ्गं

“ सपिण्डीकरणश्राद्धमुक्तकाले न चेत्कृतम् । रौद्रे हस्ते च रोहिण्या मैत्रमे वा समाचरेत् ” ॥ इति । १५

रौद्रमाद्रां । मैत्रमनुराधा । सपिण्डीकरणप्रकारमाह याज्ञवल्क्य (आ २५३-२५४)

“ गन्धोदकतिलैर्युक्तं कुर्यात्प्रात्रक्षतुष्टयम् । अर्घ्यार्थं पितृपात्रेषु प्रेतपात्रं प्रसेचयेत् ॥

“ ये समाना इति द्वाभ्यां शेषं पूर्ववदाचरेत् ” ॥ इति ।

प्रेतपात्रोदकं सावशेषं त्रिष्वपि पितृपात्रेष्वसिच्यं प्रेतार्घ्यपात्रोदकावशिष्टेन प्रेतस्थानविप्र-

हस्तेऽर्घ्यो दय इति पितामहचरणा । कात्यायनोऽपि ‘ ततः सवत्सरे पूर्णं चत्वारि पात्राणि २०

सतिलगन्धोदकैः पूरयित्वा त्रीणि पितृणामेकं प्रेतस्य प्रतपात्रं पितृपात्रेष्वसिच्यति ये समाना इति

द्वाभ्यामेतेन पिण्डो व्याख्यातः ’ इति । चतुर्विंशतितमे

“ चत्वारिहार्षपात्राणि अचयेत्पूर्ववच्छुचि । प्रेतपात्रं पितृणां तु पात्रेषु निर्वपेद्दुधं ॥

“ मधुवाता ऋचं जल्प्या सगच्छध्वमिति ब्रुवन् । ये समाना इति द्वाभ्यां केचिद्विच्छन्ति सूरय ॥

“ एव पिण्डेषु कर्तव्यं चाम तु विसर्जयेत् ” ॥ इति ।

व्युत्क्रममृतस्य गोब्राह्मणादिहतस्य च सपिण्डनं नास्ति “ व्युत्क्रमाच्च प्रमीतानां नैव कार्या

सपिण्डता ” इति मिताक्षरोदाहृतस्मृते । व्युत्क्रममृतपुत्रेण दशार्धौ पितामहादीनामेव पार्वण

कार्यम् “ ब्राह्मणादिहतं तात पतिते सपत्निते । व्युत्क्रमाच्च मृते दक्ष येभ्य एद ददाद्यसौ ” ॥

इति कात्यायनोक्ते । यत्तु मनु (३।२१)

“ पिता यस्य तु वृत्तं स्याज्जिविचापि पितामहः । पितुः स नाम सकीर्त्यं कीर्तयेत्पितामहम् ” इति ३०

तत्र पितृप्रपितामहवृद्धप्रपितामहोद्देश्यकपार्वणविधये किन्तु पितुः पितामहप्रपितामह-

वृद्धप्रपितामहेभ्य इति प्रयोगानियमार्थः । पितुर्नाम गृहीत्वा तत्सम्बन्धित्वेन स्वप्रपितामहाया

उद्देश्या इत्यर्थः । एतादृशपार्वणनं च सह पितुरेकोद्दिष्टमपि कार्यम् । “ यस्य पिता प्रेतः

स्यात्स पित्रे पिण्डं निधाय पितामहात्पराभ्यां दद्यात् ” इति धिष्णुके (७५।४) । एतस्याय-

मर्थः — पितामहे भ्रियमाणं प्रते च पितारं पितुरेकं पिण्डमकोद्दिष्टविधानं विप्राय पितुर्भ्यः

- पितामहस्तत्पराभ्यां द्वाभ्यां दद्यात् । पितामहस्त्वात्मनः प्रपितामहः संप्रदानभूतः स्थित एवेति प्रपितामहाय ततः पराभ्यां द्वाभ्यां च दद्यादिति मिताक्षरायाम् । ' एताभ्यामेव मनुष्यिण्युच्यतेभ्यां व्युत्क्रममृतादीनामपि सपिण्डनं भवति ' इति स्मृतिचन्द्रिकादिषु । ' पितुर्नाम संकीर्त्य पितरं देवतात्वेनोद्दिश्य प्रपितामहं तदादिफात्रीनुद्दिशेत् ' इति तन्मते मानवस्यार्थः ।
- ५ ' पित्रे पिण्डं निघाय पितामहात्पराभ्याम् ' इति ' वृत्तीयस्याप्युपलक्षणम् ' इति वैष्णवस्यार्थः । स्मृत्यर्थसारे तु एतदयमप्युक्तम् । विभक्तैरथेतन्न श्रयकार्यं किन्तु ज्येष्ठेनैव
- " नवश्राद्धं सपिण्डैः प्राधान्यपि च षोडश । एकेनैव तु कार्याणि संविमत्तघनेष्वपि " ॥
- इति स्मृतेः । ज्येष्ठे प्रवसति तु तद्विद्येन येन केनापि दशाहान्तमवश्यं कार्यम् । कनिष्ठपुत्र-प्रपौत्रद्वीहित्रादिभिस्त्वेकादशाहिकमपि कार्यम् । यत्स्वल्पेष्टिपञ्चतौ
- १० " कनीयसा कृतं कर्म सपिण्डीकरणं पुनः । तज्ज्यायसाऽपि कर्तव्यं प्रेतशब्दं विहाय तत् " ॥
- इति तत्
- " भ्रते पितृत्वमापन्ने सपिण्डीकरणादनु । आहिताग्नेः सिनीवाल्या पितृपन्नः प्रवर्तते " ॥
- इति मनुवचसा सामिककनीयांसं प्रति पिण्डपितृयज्ञानुरोधेन सपिण्डनापकर्षविधानात् प्रति बोध्यम् । इदं हि वचः पितृयज्ञस्य प्रमाणान्तरप्राप्तसपिण्डनप्रयोजकत्वबोधनेनैवार्थवन्न प्रकार-
- १५ न्तरेण अन्यस्यैतद्वाक्योपात्तस्यार्थस्य प्रमाणान्तरैः प्राप्तत्वादिति केचित् । तन्न । सत्यमेवमर्थव-देतद्वाक्यम् परन्तु कृत्ताधिकारं ज्येष्ठप्रभेय चरितार्थं नाकलतं कनीयसोऽधिकारमपि कल्पयति गौरवात् । अतः
- " भ्राता वा भ्रातृपुत्रो वा सपिण्डः शिष्य एव च । सहपिण्डक्रियां कृत्वा कुर्यादभ्युदयं ततः " ॥
- इति पूर्वलिखितवाक्येन भ्रातृपुत्रादिपदैः ' अर्द्धमन्तर्वेदिमिनोति ' इत्यादिवल्लक्षणपाऽऽन्युदयिक-
- २० कर्तृप्राप्तस्य सपिण्डनाधिकारबोधेन कनीयसोऽपि प्राप्तेस्तद्विषयं कनीयसेति वाक्यम् । ऋद्धि-कामस्य कनीयसोऽपि स्मृत्यर्थसारे पृथगधिकारबोधनाच्छिष्यं वा । परन्तु कनीयसेत्यादिवाक्ये मूलं भूयम् । ' न गिरागिरेति ज्ञयादिरं कुत्वोद्देश्यम् ' इतिवत् । यतीनामेकोद्दिष्टस्थाने पार्वणमाहोदशना
- " एकोद्दिष्टं न कुर्वीत यतीना चैव सर्वदा । अहन्येकादशे प्राप्ते पार्वणं तु विधीयते " ॥ इति ।
- ब्राह्मदेवार्थप्राजापत्यान्यतमविवाहोदायास्तु सपिण्डनं तच्छ्रुत्वादिभिःसह । आसुरगान्धर्वराक्षस-
- २५ पैशाचान्यतमोदायास्तु मातामहादिभिः सह इति मिताक्षरादिषु स्पष्टम् । सहगमने तु विवाह-भेदमतन्नाक्रिय भर्त्रा सह कार्यम्
- " भर्त्रा चैकेन कर्तव्यं सपिण्डीकरणं पुनः । सा मृताऽपि हि तेनैक्यं गता मन्त्राहुतिवर्तैः " ॥
- इति स्मृतेः । तत्र सहगमनभिन्नकारेण भरणे पुरुषवदेव संयोजनादि । सहगमने तु विश्वदेव-स्थाने एकं विभं द्वौ षोषवेश्य भर्तुः स्थान एकं तस्याश्च स्थानेऽपरं पितामहादीनां च त्रिनिकं
- ३० षोषवेश्य द्वयोः प्रेतयोर्द्वयं पितामहादीनां च त्रयमिति पञ्चद्वयप्राज्ञापासाद्य जलेनापूर्यं पत्नी-पात्रोदकं सशेषं भर्तृपात्र आसिच्य भर्तृपात्रोदकं च सशेषं पितामहादिपात्रेष्वसिच्य भर्तृपात्र-शेषेण भर्त्रे पत्नीपात्रक्षेपेण परन्त्ये पितामहादिपात्रोदकैश्च पितामहादिभ्योऽर्घ्यं दद्यात् । एवं भर्त्रे तत्परन्त्ये पितामहादिभ्यश्चेति पञ्च पिण्डान् दत्त्वा पत्नीपिण्डं संपूर्णं भर्तृपिण्डेन संपूर्णं संयोज्य संयोजितं च संपूर्णं त्रेधा विभज्य शकलत्रयं पितामहादिपिण्डेषु योजयेत् । न च पितृ-
- ३५ भावापेक्षेनैव सपिण्डनं न प्रेतैः इति नियमो मानामावादिति सद्देशेः । यवि मुतस्य भिन्नमातृका

अनेके पुत्राः स्युस्तदा सर्वज्येष्ठ एव पितुरैर्ध्वदेहिकं कुर्यात् । अन्वारूढायास्तु कनीयानपि साक्षात्पुत्र एव सर्वं पृथक्कुर्यात् । न सपत्नीपुत्रो ज्येष्ठ एव । तस्मिंस्तन्निरूपितपुत्रत्वामावात् दाहस्येकस्यामेव चितौ । सपिण्डनं तु ज्येष्ठेन पितुरेव केवलं पितामहादिभिः । कनिष्ठेन तु मातुः पितृसपिण्डनदिन एव दिनान्तरे वा कार्याम् । अत्र एकदिनसपिण्डनपक्षे दिनान्तरपक्षे वा पितृसपिण्डनोत्तरमेव संभवति पितृमात्रापन्नेन संयोजने प्रेतसंयोजनायोगादिति केचित् । तत्रापि मातुः पितृश्रेयकोद्दिष्टद्वयमेव । मातुरेकोद्दिष्टं पित्रादीनां पार्वणमिति तु साम्प्रदायिकाः । अयं सर्वोऽपि सपिण्डनविधिरमन्त्रकः शूद्राणामपि भवति । इति सपिण्डनम् ।

अथाभ्युदयिकश्राद्धम् । मार्कण्डेयपुराणे

“ नैमित्तिकमयो वक्ष्ये श्राद्धप्रभ्युदयात्मकम् । पुत्रजन्मनि तत्कार्यं जातकर्मसमं नरैः ” १०

नैमित्तिकजातकर्मपदाभ्यां पुत्रजन्मनिमित्तकमेव श्राद्धं न तु जातकर्माद्भूमित्युच्यते । अत एव कर्मप्रदीपे

“ नाष्टकालु भवेच्छ्राद्धं न श्राद्धे श्राद्धमिष्यते । न सोष्यन्तीजातकर्मप्रोषितागतकर्मसु ” ॥

सुखप्रसवार्थं सोष्यन्तीकर्म । प्रोषितागते च पुत्रे पितुः कर्म छन्दोगसूत्रे प्रसिद्धम् । यत्तु हेमाद्री

“ वृद्धिश्राद्धं तु कर्तव्यं जातकर्मादिकेषु वै ” इति । तत्राप्यतश्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । १५

अतः पुत्रजनने केवलनैमित्तिकमेव श्राद्धं न जातकर्माद्भूमम् । अन्येषु तु कर्मस्वद्भूमम् । तथा च हेमाद्री जाबालिः

“ यज्ञोद्वाहप्रतिष्ठासु मेसलावन्वमोक्षयोः । पुत्रजन्मवृषोस्समं वृद्धिश्राद्धं समाचरेत् ” ॥ इति ।

विष्णुपुराणे

“ कन्यापुत्रविवाहेषु प्रवेशे नत्रयेऽमनः । नामकर्माणि बालानां चूडाकर्मादिके तथा ॥ २०

“ सीमन्तोन्नयने चैव पुत्रादिपुंसदर्शने । नान्दीमुखं पितृगणमर्चयेत्प्रथमो गृही ” ॥ इति ।

तत्रैव कालादर्शं लौगाक्षिः

“ नामान्नचौलमोदानसीमोपनयपुंसवे । स्नानाऽऽधानविवाहेषु नान्दीश्राद्धं विधीयते ” ॥

बृहद्गार्ग्यः

“ अन्याधानाभिवेकादाविष्टापूर्ते स्त्रिया ऋतो । वृद्धिश्राद्धं प्रकुर्वीत आश्रमग्रहणे तथा ॥ २५

“ जातस्य जातकर्मादि क्रियाकाण्डमशेषतः । पुत्रस्य कुर्वीत पिता श्राद्धं चाभ्युदयात्मकम् ” ॥

जातकर्मादिक्रियाकाण्डमपत्यसंस्काराः । पुत्रस्येति पुंस्त्वमविवक्षितम् । अनुवायगतत्वात् ।

अतः कन्याया अपि भवति । तच्च समन्वयमेव । मन्त्रवाधे मानामावात् । यत्तु जातकर्मादि-संस्कारानुक्तव्या बाह्यवल्क्यः “ तूष्णीमेताः क्रियाः स्त्रीणाम् ” (आ. १२) इति तत्प्रधानाद्-मन्त्रवाधार्थम् । यदि हि ‘ अस्ववमुपेन चरन्ति ’ इतिवृत्तीयन्तेन साह्यभावनामुत्त्वा २०

तस्यां तूष्णीत्वं विधीयते ततः स्याद्ब्रह्मन्त्रवाधः । इह तु ‘ यज्ञायर्ष्यं वै काम्यश्रयस्ता उपांशु कर्तव्याः ’ इत्यत्रेतीनामिव क्रियाणां प्रथमान्तपद्मोपात्तत्वात् प्रधान एव तूष्णीत्वविधिर्निर्दिश्यते ।

तेन कन्याजातकर्मादौ वृद्धिश्राद्धं समन्वयमेव भवतीति दिक् । यत्तु शातातपः “ नानिष्टा तु पितृन् श्राद्धे कर्म वैदिकमारभेत् ” इति तद्यत्र प्रातिश्रिकवास्यैर्नान्दीश्राद्धमुक्तं तत्रैवोप-संहियते । अथवा वाक्यान्तरप्राप्तकर्माद्भूम्ये एतत्पूर्वकालतामात्रमेव बोधयति न कर्माद्भूमतामपि । ३५

अतो न सन्ध्यावन्दनादावतिप्रसङ्गः । पशुद्वयेऽपि ' नाष्टकासु मवेच्छ्राद्धम् ' इत्यादि पूर्वोक्तं कर्मप्रदीपचो नित्यानुवादकमेव न निषेधकं प्राप्यमावात् । प्रधानावृत्त्या प्राप्ताया नान्दी-श्राद्धावृत्तेरपवादः । कर्मप्रदीपे

“ असकृत्यानि कर्माणि क्रियेरन् कर्मकारिणः । प्रतिप्रयोगं नैताः स्युर्मातरः श्राद्धमेव च ॥

५ “ आधानहोमयोधैव वैश्वदेवे तथैव च । बलिकर्मणि दर्शे च पौर्णमासे तथैव च ॥

“ नवयज्ञे च यज्ञज्ञा वदन्त्येवं मनीषिणः । एकमेव भवेच्छ्राद्धमेतेषु न पृथक् पृथक् ” ॥ इति असकृत्युपनःपुनरित्यर्थः । प्रतिदिनं प्रतिमासं प्रत्यब्दं चेति यावत् । नवयज्ञ आश्रयणेष्टिः ।

‘ आधान ’ इत्यादिश्लोकद्वयं पूर्वोक्तकर्मणामेव विवरणार्थं न पृथग्वाक्यम् । अतो ज्योतिष्टोमादिषु प्रतिप्रयोगं भवत्येव वृद्धिश्राद्धम् । होमादिनवयज्ञपर्यन्तेषु न पृथक्श्राद्धं

१० किन्तु आधानादौ कृतमेकमेव श्राद्धमुपकरोतीति नारायणः । यदा तु नामकर्माज्ञाशान-चौलोपनयनकर्माण्येकस्य शिशोरेककाले क्रियन्ते तदा वृद्धिश्राद्धं तन्त्रेणैव कार्यम् । तथा च तत्रैव

“ गणशः क्रियमाणेषु मातृभ्यः पूजनं सकृत् । सकृदेव भवेच्छ्राद्धमादौ न पृथगादिषु ॥

“ यत्र यत्र भवेच्छ्राद्धं तत्र तत्र च मातरः ” ॥ पूज्या इति शेषः । ‘ अनेकेषां पुरुषाणां

१५ वाऽपत्यानां सजातीयविजातीयानेकोपनयनोद्वाहादिसंस्कारे देशकालकर्त्रेणैवावृद्धिश्राद्धं तन्त्रेणेति कश्चित् तनुच्छम् । यथा योगसिद्धाधिकरणे सर्वफलार्थतया बुद्धस्यापि ज्योतिष्टोमादेरेकस्मात्प्रयोगादेकमेव फलं नानेकानि एक्या सामान्या एकमेव कार्यं जन्यत इति नियमादित्युक्तम् तथेहाप्युपनयनविवाहादिजन्यपरमापूर्वाणामनेकतत्संस्कार्यनिष्ठत्वेन तदङ्गाभ्युदयिकश्राद्धजन्यानामङ्गापूर्वाणामपि सन्निष्ठतापत्तेः । न च तत्संभवति पूर्वोक्तनियमविरोधात् । अतः पृथगेव

२० वृद्धिश्राद्धमिति दिक् । तत्रैव

“ कर्मादिषु च सर्वेषु मातरः सगणाधिपाः । पूजानीयाः प्रयत्नेन पूजिताः पूजयन्ति ताः ” ॥

तांश्च विशिष्य स्मृत्यन्तरे उक्ताः

“ गौरी पद्मा शची मेधा सावित्री विजया जया । देवसेना स्वधा स्वाहा मातरो लोकमातरः ॥

“ घृतिः पुष्टिस्तथा तुष्टिः कुलदेवतया सह । विनायकेन सहिताः पूजनीयाः प्रयत्नतः ” ॥ इति ।

२५ अत्र विशेषः कर्मप्रदीपे

“ प्रतिमासु च शुभ्रासु लिखित्वा वा पटादिषु । अपि वाऽक्षतपुत्रेषु नैवेद्येश्च पृथग्विधैः ॥

“ कुक्ष्यरुध्रं वसोवर्षारं सप्तवारं घृतेन तु । कार्पूरपद्मद्वारान्दा मातृलिङ्गां च चोच्छ्रिताम् ॥

“ आयुष्वाणि च शान्त्यर्थं जप्त्वा तत्र समाहितः । पद्भ्यः पितृभ्यस्तदनु श्राद्धदानमुपक्रमेत् ” ॥ वसोवर्षारसु च ब्राह्मी माहेश्वरी कौमारी वैष्णवी वाराहीन्द्राणी चामुण्डारुधा देवताः पूजयन्ति

३० शिष्टाः । ‘ पद्भ्यः ’ इति गोमिलीयान्मतिः । तस्यैव पार्वणद्वयाग्नानादिति नारायणवृत्तिकृत् ।

कातीयानामप्येवमिति केचित् । मत्स्यपुराणे “ उत्सवानन्दसन्ताने यज्ञोद्वाहादिमङ्गले ।

“ मातरः प्रथमं पूज्याः पितरस्तदनन्तरम् ततो मातामहाः पूज्या विश्वेदेवास्तथैव च ” ॥

चतुर्विंशसिमते “ मातामहीस्ततः केचिद्युगमा भोज्या द्विजातयः ” ॥ इति ।

ततो मातामहपार्वणानन्तरम् । अत्र बहुवचनाम्लैः शब्दैस्तदाद्यास्य उच्यन्ते । मात्रादयश्च

३५ मनुष्यपितरः प्राधान्येनोद्देश्याः । ‘ ऋष्वेवक्रास्तु ये तत्र ते नान्दीमुखसंशिताः ’ इति । नान्दीमुखा

दिव्यपितरस्त्वमेदविषयपोद्देश्यस्वरूपेऽन्तर्भावनीया । कर्माद्वाभ्युदयिकेऽप्येता एव देवताः

“ निषेककाले सोमे च क्षीमन्नोन्नयने तथा । शैवे पुंसवने श्राद्धं कर्माद्भिं वृद्धिवत्कृतम् ” ॥

इति वचनेन गर्भाधानायद्भूतपारिभाषिककर्माद्भिश्चाद्धे वृद्धिश्चाद्धदेवतायतिदेशात् ।

प्रौढपदपूर्वार्णमासीश्राद्धे तु विशेष उक्तो ब्रह्मपुराणे “ पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।

“ त्रयो ह्यश्रुमुखा ह्येते पितरः संप्रकीर्तिताः । तेभ्यः पूर्वं त्रयो चेत्तु ते तु नान्दीमुखाः स्मृताः ” ॥ इति । ५

अन्यकर्तृके तु कात्यायनः

“ स्वपितृभ्यः पिता दद्यात्सुतसंस्कारकर्मसु । पिण्डानोद्वाहनात्तेषां तस्याभावे तु तत्कमात् ” ॥

अत्र पितामहादिः कन्याप्रदः स्वपितृभ्य एव दद्यात् ‘ तस्याभावे तु तत्कमात् ’ इत्यत्र स्वपितृभ्य

इत्यस्यानुषङ्गत् इति हेमाद्रिः । तं पितरमारभ्य यः संस्कार्यस्य पितृणां क्रमस्तेन क्रमेण

दद्यात् न तु स्वकीयेभ्यः पितृभ्यः इति वाचस्पतिमिश्राद्याः । ये पुनराहृत्यवचनेनानुकाधिकारास्ते १०

तद्दीयेभ्य एव पितृभ्यो दद्युः । कालादर्शं हारीतः

“ अनग्निकोऽपि कुर्वीत जन्मादौ वृद्धिकर्माणि । येभ्य एव पिता दद्यात्तानेवोद्दिश्य पार्वणम् ” ॥

अतश्च सामिकस्यैव जीवितपितृकाधिकारबोधके वाक्ये सामिकग्रहणमुपलक्षणम् । वसिष्ठः

“ पूर्वेषुमातृकं श्राद्धं कर्माहे पैतृकं तथा । उत्तरेषुः प्रकुर्वीत मातामहगणस्य तु ” ॥

वृद्धशातातपः “ पृथग्दिनेऽप्यशक्तश्चेदेकस्मिन्पूर्ववासरे । श्राद्धत्रयं प्रकुर्वीत वैश्वदेवं तु तान्त्रिकम् ” ॥ १५

वृद्धमनुः “ अलाभे भिन्नकाठानां नान्दीश्राद्धत्रयं बुधः । पूर्वेषुर्वै प्रकुर्वीत पूर्वाह्णे पितृपूर्वकम् ” ॥

लागलेयः “ एकैकस्य तु वर्गस्य द्वौ द्वौ विप्रौ समर्चयेत् । विश्वदेवे तथा द्वौ च न प्रसज्येत विस्तरे ” ॥

भविष्ये “ पूर्वाह्णे भोजयेद्विप्रानष्टौ सर्वं प्रदक्षिणम् । तथा च नवमं विप्रं चतुरस्रे सगेश्वरम् ” ॥

चतुरस्रं पाचार्यं मण्डलं तदुपलक्षितं पाद्यं तस्मिन्क्रियमाणे योऽतिथिरागच्छेत् नवमं भोजये-

दित्यर्थः । तत्रैव पक्षान्तरम्

“ नान्दीमुखान्समुद्दिश्य पितृन्पश्च द्विजोत्तमात् । भोजयेद्विधिवत्प्राज्ञ वृद्धिश्राद्धे प्रदक्षिणम् ” ॥

वृद्धवसिष्ठः

“ मातृश्राद्धे तु विप्राणामलाभे पूजयेदपि । पतिपुत्रान्विता भव्या योऽपितोऽष्टौ मुदान्विताः ” ॥

कात्यायनः

“ सदा परिचरेद्भक्त्या पितृनम्यत्र देववत् । निपातो न हि सव्यस्य जानुनो विचते क्वचित् ” ॥ २५

“ मधुमध्विति यस्तत्र त्रिजिषोऽशितुमिच्छताम् । गायत्र्यनन्तरः सोऽव मधुमन्त्रविबर्जितः ” ॥

“ भृत्य एव जपः कार्यः सोमसामादिकः श्रुमः ।

“ यस्तत्र विकिरोऽन्नस्य तिलवान्यववांस्तथा । उच्छिष्टसन्निधौ सोऽन्नं तृतेषु विपरीतकः ” ॥

देवपाम्नास्तिके तिलवान् पितृपाम्नास्तिके यववान् इत्यर्थः ।

पद्मपुराणे “ तिलार्थस्तु यवैः कार्यः सव्येनैवानुपूर्वशः ” ॥

ब्रह्माण्डे

“ स्वाहाशब्दं प्रयुज्जीत स्वघास्याने च बुद्धिमान् । बुद्धिश्राद्धे सदा सव्यं यज्ञसूत्रं च कारयेत् ॥

“ कुशस्थाने च दुर्वाः स्फुर्मङ्गलस्याभिवृद्धये ।

“ प्राङ्मुखो देवतीर्थेन वृद्धो परिचरोत्पितृन् । सव्येनैवोपधीतेन क्षिप्रं देशविमार्जनम् ” ॥

पार्वणवदासायं न प्रतीक्ष्यमुच्छिष्टदेशमार्जनमित्यर्थः । कात्यायनः

“ प्रातरामन्त्रितान् विप्रान् युग्मानुमयतस्तथा । उपविश्य कुशान् दद्याद्वज्रैव हि पातितान् ” ॥

उमयतः प्राह्ममुस्तानुदहमुस्तांश्च । तथा च भविष्यपुराणे “ प्राह्ममुस्तांश्चतुरश्रैव चतुरश्र उदहमुस्तान् ” । छान्दोग्ये ‘ चत्वार्येवार्घपात्राण्याभ्युदायिके ’ इति । ब्रह्मपुराणे

५ “ नान्दीमुस्तान् पितॄन् भक्त्या साञ्जलिश्च समाह्वयेत् । पठेत्पवित्रं मन्त्रं तु विश्वे देवास आगतः ” ॥
कात्यायनः “ पात्राणां पूरणादीनि देवेनेह तु कारयेत् । ज्येष्ठोत्तरवरान्युगमान्कराग्रामपवित्रकान् ” ॥

युग्ममध्ये ज्येष्ठस्य करो द्वितीयाविप्रकरस्योत्तरो येपु ते तथा कराम्येऽं पवित्रस्य येपु ।

आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टे ‘ सोपयामानि चत्वारि पात्राणि शन्नोदेवीरित्यनुमान्त्रितासु

यवानावपति “ यवोऽसि सोमदेवस्यो गोसवे देवनिर्मितः प्रन्वद्भिः प्रत्तः पुष्ट्या नान्दीन्

१० लोकान् प्रीणयाहि नः स्वाहा विश्वेदेवा इदं वोऽर्घ्यं नान्दीमुस्ताः पितरः ” इति यथालिङ्गमर्घ्य-

दानं ‘ पितरः प्रीयन्तामिति ’ अपां प्रतिग्रहणं चैवमुत्तरयोरपि पितामहप्रपितामहयोः इति ।

सोपयामानि सहायभूतपात्रान्तरसाहितानित्यर्थः । सर्व द्विद्विः इति । गन्धादिकमेकैकत्र द्विद्विर्द्वयम् ।

नित्यं वाऽग्नौकरणं स्वाहाकरणेण होमश्च । अग्नौकरणमित्यस्याग्रे पाठान्तरम् ‘ पाणौ

होमोऽग्नये कव्यवाहनाय स्वाहा सोमाय पितृमते स्वाहा ’ इति । तथा पृषदाज्यमिश्र ओदनो

१५ हविः सर्वत्र तस्यार्द्धे द्वे द्वे आहुती जुहुयात् इति । सर्वत्र अन्नकार्ये दधिमिश्रमाज्यं पुष्-

दाज्यम् । भविष्यपुराणे

“ पुष्पदाज्येन संयुक्तं दद्याद्दोदनमादितः । पायसं च तथा भव्यं मोदकादिरसोत्तरम् ॥

“ मयुरं भोजनं दद्यान्न श्वान्लं परिवेषयेत् ” ।

चन्द्रिकायां प्रचेताः

२० “ न जपेत्पैतृकं जप्यं न मांसं तत्र दापयेत् । प्राह्ममुस्तो देवतीर्थेन क्षिप्रं देशनिमार्जनम् ” ॥ इति ।

आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टे ‘ अतो देवा अवन्तु न इत्यङ्गुष्ठग्रहणम् ’ इति

‘ पावमानीः शंवती रौद्रीं चाप्रतिरर्थं च श्रावयेत् ’ इति च ।

बृहद्वसिष्ठः “ तुतिप्रभे तु संपन्नं देवे रोचत इत्यपि ” । संपन्नं पित्र्ये इति शेषः । “ दधि-

कर्कन्धुसहिताः पिण्डाः कार्या यथाक्रमम् ” ॥ इति च । बृहद्वशात्तपः “ प्रव्यात्प्राह्ममुस्तः

२५ पिण्डाच्च वृद्धौ नाम्ना स बाह्यतः ” ॥ स श्राद्धकर्त्ता बाह्यतः भोजनशालाया वहिः न तूच्छिष्टसमीपे ।

वृहद्वसिष्ठः

“ प्राह्ममुस्तो देवतीर्थेन प्राक्कूलेषु कुशेषु च । दशशः पिण्डासः कूर्वीत पिण्डपात्रमपोमुस्तम् ” ॥

भविष्योत्तरे

“ पिण्डनिर्वपणं कुर्यान्न वा कुर्यान्नराधिप । धृद्धिश्राद्धे महाराज कुलधर्ममवेक्ष्य वै ” ॥

३० ब्रह्मपुराणे

“ योऽग्नौ तु विद्यमानेऽपि वृद्धौ पिण्डासः निर्वपेत् । पतन्ति पितरस्तस्य नरके स तु पच्यते ” ॥

चतुर्विंशतिमते

“ द्वौ द्वौ चान्युदये पिण्डावेकैकस्मै च निर्वपेत् । एकं नाम्नाऽपरं तूर्णां दद्यात्पिण्डान्युदयं पुष्यम् ” ॥

ब्रह्मपुराणे “ प्राह्ममुस्तास्त्वथ दर्मास्तु दद्यात्क्षीरावनेजनम् ” ॥ मार्कण्डेयः

“ नान्दीमुखाना कुर्वीत प्राज्ञ पिण्डोदकक्रियाम् । प्राजापत्येन तीर्थेन यच्च क्रिञ्चितप्रजापते ” ॥
पिण्डानधिकृत्योक्त ब्रह्मपुराणे

“ अर्घ्यं पुष्पं च घृणं च प्रशस्तमनुलेपनम् । वास साध्वहतं शुद्धं देयं च सदश समम् ॥

“ द्राक्षामलकमूलानि यवांश्चाथ निवेदयेत् । तान्येव दक्षिणार्थं तु दद्याद्विप्रेषु सर्वदा ॥

“ अथाक्षयोदकस्थाने दत्त्वा क्षीरयवादिकम् । नान्दीमुखेभ्यश्चाक्षयमिदमास्त्विति सजपेत् ॥ ५

कात्यायन “अक्षयोदकदानं च अर्घदानवद्विष्यते । पृथग्वैव नियतं कुर्यान्न चतुर्थ्यां कदाचन ॥

“ प्रपितामहसज्ञाश्च नान्दीमुख्यश्च मातरः* । मातामह्यं पितामह्यः प्रपितामह्य एव च ॥

‘ मातामहेभ्यश्च तथा नान्दीवक्त्रेभ्य एव च । प्रमातामहसज्ञेभ्यो भवद्भिश्च स्वबोच्यताम् ॥

“ अस्तु स्वधेति ते त च जल्पन्ति प्रहसति च । स्वाहाशब्दं प्रयुञ्जीत स्वधास्थानेषु बुद्धिमान्” ॥

इति त्वेत्यतिरिक्तविषयम् । शातातप “ नान्दीमुखास्तु पितरः प्रीयन्तामिति वाचयेत् ” १०

ब्रह्मपुराण “विश्वेदेवाश्च प्रीयन्तामिति दाताऽन्वीदिमान्, प्रीता भवन्तु ते त च वदन्तु मधुराक्षरम् ॥

“ नान्दीमुखास्तु पितरः, प्रीयन्तामिति वाचयेत् ” ॥

चतुर्विंशतिमते “ प्रीयन्तामिति च श्रूयात्पिण्डान्वाहेति च क्षिपेत् ” ॥ ब्रह्मपुराणे

“ त्यमूषवाजिनमिति पठस्तांश्च विसर्जयेत् ” ॥ ‘ दातार ’ इति प्रार्थनात् पूर्वप्रयोज्य

श्लोकान्तरमुक्त भविष्यत्पुराणे

“ माता पितामही चैव तथैव प्रपितामही । एता भवन्तु मे प्रीता प्रयच्छन्तु च मङ्गलम् ॥

“ पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामह । मातामहस्तपिता च प्रमातामहस्तथा ॥ एते भवन्तु ०”

चतुर्विंशतिमते “ शेषमन्नमनुज्ञाप्य वैश्वदेवक्रियां ततः श्राद्धाद्भिः श्राद्धशेषेण वैश्वदेव समाचरेत् ” ॥

पद्मपुराणे

“ एव शूद्रोऽपि सामान्यं वृद्धिश्राद्धं तु सर्वदा । नमस्कारेण मन्त्रेण कुर्याद्वादि वै बुध ” ॥ २०
इत्याभ्युदधिकश्राद्धम् ।

अथनित्यश्राद्धम् । मनु (३।८२)

“ पयोमूलफलैर्वाऽपि पितृभ्यस्तृप्तिमाहरन् । कुर्यादहरहः श्राद्धमन्नाद्येनोदकेन वा ॥

“ पितृनुद्दिश्य विप्रास्तु भोजयेद्विप्रमेव वा ” ।

एतच्च पञ्चमहायज्ञान्तर्गतम् । “ एकमप्याशयेद्विप्रं पितृयज्ञार्थसिद्धये ” इति कात्यायनोक्तेः । २५

एकस्यापि विप्रस्य भोजनपर्याप्तस्यान्नस्याठाभे

कारत्यायन “ अदैव नास्ति चेदन्न भोक्ता भोज्यमथापि वा ।

“ अभ्युद्व्य मथाश्रकथा क्रिञ्चिदन्न यथाविधि । पितृभ्य इदमित्युक्त्वा स्वधाकारमुदाहरेत् ” ॥

एतच्च ब्राह्मणाय देयम्

“ उद्धृत्य वा यथाशक्ति क्रिञ्चिदन्नं समाहितं । वेदतत्वार्यविभुषे ब्राह्मणायोपपादयेत् ” ॥ ३०

इति कूर्मपुराणात् । इदं च पद्वैवत्यम् । “ एकमप्याशयेद्विप्रं यण्णामधन्वहं गृही ” । इति

व्यासोक्तेः । पार्वणश्राद्धमुच्यते वा देवल

“ अनेन विधिना श्राद्धं कुर्यात्सवत्सरं पृथक् । द्विष्यतुर्वा यथाश्रद्धं मासे मासे दिने दिने ” ॥

हारीत “ नित्यश्राद्धमदैव स्यादर्घ्यपिण्डादिवर्जितम् ” । प्रचेता

“ नामंत्रणं न होमं च नाव्हानं न विसर्जनम् । न पिण्डदानं न सुराञ्जित्ये कुर्याद्भिजोत्तम ” ॥
 “ भविष्योत्तरे “आवाहनस्वधाकारपिण्डाग्नौकरणादिकम् । ब्रह्मचर्यादिनियमो विश्वेदेवास्तथैव च ॥
 “ नित्यश्राद्धे त्यजेदेतान् भोज्यमन्नं प्रकल्पयेत् ” ॥

भोज्यमन्नं ' स्वस्य ' इति श्लेषः

५ “ मध्याह्ने वेदविदुषे दक्षिणापिण्डवर्जितम् । नित्यश्राद्धे ततो दद्याद्भुङ्क्ते यस्वस्यमेव हि ” ॥
 इति ब्रह्माण्डपुराणात् । अनेन तैलाद्यनुज्ञाऽपि कृता भवति ।

देवलः “ अघृतं भोजयन्विषं स्वे गृहे सति सर्पिषि । परत्र निरयं घोरं गृहस्थः प्रतिपद्यते ॥

“ निष्टमन्नं स्वयं भुक्त्वा पश्चात्कदृशनं लघु । ब्राह्मणं भोजयन्विमो निरये चिरमावसेत् ” ॥

स एव

१० “ उपवेद्याऽऽसनं दत्त्वा संपूज्य कुसुमादिभिः । निर्दिश्य भोजयित्वा तु किञ्चिद्दत्त्वा
 विसर्जयेत् ” ॥

भविष्योत्तरे “ प्रद्यादक्षिणां शक्त्या नमस्कारेर्विसर्जयेत् ” ॥

‘दक्षिणापिण्डवर्जितम्’इति ब्रह्माण्डपुराणाद्विहितप्रतिषिद्धत्वाद्दक्षिणाविकल्पः । इति नित्यश्राद्धम् ।

अथ संन्यासाङ्गश्राद्धम् । वौधायनीये ‘ संन्यासं संकल्प्य पूर्वमष्टम्या आरभ्य श्राद्धाष्टकं

१५ कुर्यात् पूर्णमास्यन्तमवाप्त्यान्तं वा ’ । शौनकः ‘ पूर्वयुर्नान्दीमुत्तश्राद्धं कुर्यात् ’ इति ।
 देवश्राद्धे ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः । ऋषिश्राद्धे देवर्षिब्रह्मर्षिर्क्षेत्रियर्षयः ।

शौनके तु ‘ देवर्षिक्षत्रिर्षिमनुष्यर्षय ’ इत्युक्तम् । दिव्यश्राद्धे वसुरुद्रादितयाः । मनुष्यश्राद्धे

सनकसनन्दनसनातनाः । भूतश्राद्धे पुषिष्यादीनि भूतानि चक्षुरादीनि करणानि चतुर्विधो भूतग्रामः ।

पितृश्राद्धे । मात्रादित्रयं मातृश्राद्धे । आत्मश्राद्धे आत्मपितृपितामहाः । इत्यष्टौ श्राद्धानि ।

२० अनन्तरं पुण्याहं वाचयेदिति । एतानि च अग्निमान् पार्वणविधिना कुर्यात् । अनग्निमानेकोद्दिष्ट-
 विधिना । अत्र संन्यासिपद्धतौ विशेषः । सर्वेषु श्राद्धेषु युग्मविप्रभोजनम् । देवश्राद्धे

‘ भवद्भ्यां क्षणः क्रियताम् ’ इत्यादिः प्रयोगः । तिलार्थे यवाः । सर्वं सव्येन प्रादाक्षिण्येन

कार्यम् । ततो ब्रह्मर्षिणान्तं कृत्वा ‘ यस्य स्मृत्या ’ इति जपित्वा ‘ अमृतमस्तु ’ इत्युक्त्वा

भोजनसमाप्तिपर्यन्तं विष्णुं स्मरन्पुरुषसूक्तादीनि जपेत् । विप्रान्स्मृतान् ज्ञात्वा प्राद्भूमसुः प्रागन्ता

२५ उदगपवर्गा नव रेखा लिखित्वा तासु प्रागग्रान्दर्मानास्तीर्थं देवतादिपञ्चस्थानेषु तूर्णान् पितृमातात्म-
 मातामहान्, स्थानेषु मार्जयन्तां मम पितरः इत्युदकं निषिञ्चेत् । देवादिपञ्चस्थानेषु तत्तन्नामा-
 न्युच्चार्य प्रागपवर्गान्, पिण्डान्, दद्यात् । पित्रादिषु त्रिषु प्रतिस्थानं द्वगूह्योक्तविधिना पिण्डान्

दद्यात् । पितरि मातरि मातामहे वा जीवति तत्पार्वणलोपः । सर्वत्र पूर्ववदक्षयोदकं दद्यात् ।

ततो ‘ यस्य स्मृत्या ’ इत्युक्त्वा ब्राह्मणान्विसर्जयेदिति ।

३० अथ जीवच्छ्राद्धम् । आदित्यपुराणे

“ देशकालधनश्रद्धाव्यवसायसमुच्छ्रये । जीवते वाद्य जीवाय दद्याच्छ्राद्धं स्वयं नरः ” ॥

कर्त्तव्यमावे स्वयमेव स्वस्य श्राद्धं कर्तव्यम् इति हेमाद्रिः ।

वौधायनीये तु ‘ अथाप्युदाहारन्ति

३५ “ जीवन्नेवाऽऽत्मनः श्राद्धं कुर्यादित्येषु सत्सवपि । यथाविधि प्रकुर्याऽऽशु सपिण्डीकरणादृते ” ॥ इति ॥

“कृतोपवासः सुप्नातन्नयोदर्या समाहितः” अत्र यद्यपि त्रयोदशीसामान्यमुक्तं तथापि ‘अपरपक्षे त्रयोदशीमुपेत्य’ इति धौधायनोक्तेः कृष्णपक्षस्या ग्राह्या ।

“कर्तारमथ भोकारं विष्णुं सर्वेश्वरं यजेत् । जले स्थलेऽम्बरे मूर्त्तौ कलशे पुष्करे रवौ ” ॥
रघौ राविप्रतिमायाम् ।

“चन्द्रार्कगुरुगोविप्रमातापितृषु सर्वगम् । सद्दक्षिणास्तु सजलास्तिस्रस्तु जलधेनवः ॥

“निवेदयोलितृभ्यश्च तदमे तु समाहितः” ॥

एवं संपूज्य पितुरुद्देशेन तिस्रो जलधेनूर्द्धयात् । तत्र मन्त्रानाह

“सोमाय त्वा पितृमते स्वधा नमः इति हुवन् । अग्नये कव्यवाहनाय स्वधा नम इयि स्मरन् ।

“दक्षिणेन निदध्याच्च तृतीयां दक्षिणायुताम् । यमायाद्भिरसे वाऽप्य स्वधा नम इति स्मरन्” ॥

जलधेनुविधिर्दानमयूखे द्रष्टव्यः । “तयोर्मध्ये तु निक्षिप्य विप्रान् पञ्चोपवेशयेत्” ॥ १०

प्रथमामुत्तरतः द्वितीयां दक्षिणतः तृतीयां मध्ये निक्षिप्येत्यर्थः ।

“अ वाहनादिना पूर्वं विश्वान्देवान्प्रपूज्य च । वसुभ्यस्त्वामहं विप्र रुद्रेभ्यस्त्वामहं ततः ॥

“सूर्येभ्यस्त्वामहं विप्र भोजयानीति तान्वदेत् । आवाहनादिकं सर्वं कुर्याच्च पितृकर्मवत्” ॥

वसुभ्यस्त्वामहं विप्र भोजयानीति । एवं रुद्रेभ्यः सूर्येभ्यः इत्युक्त्वाऽऽवाहनादिश्राद्धविधिना भोजयित्वा वस्वादिभ्यस्त्वीन् पिण्डान् दद्यादित्यर्थः । १५

“सौम्या धेनुस्ततो देया वासवाय द्विजाय तु” ॥ वासवाय च रक्षोद्देशेनोपवेशिताय ।

“आग्नेयी वाऽथ रौद्राय याम्या सूर्यद्विजाय तु । विश्वेभ्यश्चाथ देवेभ्यतिलपात्रं निवेदयेत्” ॥

तिलपात्रं कांसस्य इति केचित् ।

“स्वस्त्युदकमथाक्षर्यं जलं दत्त्वाऽथ तान् द्विजान् । विसर्जयेत्स्मरन् विष्णुं देवमष्टाक्षरं विभुम् ॥

‘ॐ नमो नारायणाय’ इत्यष्टाक्षरः । “ततः कामकुलेशानं निक्षि नारायणं स्मरेत्” ॥ २०

कामकुलेशानविशेषणकं नारायणमित्यर्थः । “चतुर्दश्यां ततो गच्छेद्यथाप्राप्तं सारद्विराम् ।

“पूर्वेण विप्रः सौम्येन राजा वैश्योऽपरेण च । दक्षिणेन तथा शूद्रो मार्गेण विकिरन्यवान्” ॥

‘गच्छेत्’ इति शेषः । सौम्यमुत्तरम् । “वस्त्राणि लोहस्रग्धानि जितं ते इति संस्मरन् ।

“जितं ते पुण्डरीकाक्ष जितं ते विश्वमावन । नमस्तेऽस्तु हृषीकेश महापुरुष पूर्वज” ॥ इति ।

ततो नदीतीरे दक्षिणामुखः स्मार्त्तं लौकिकं वाऽग्निं स्वयं प्रज्वलय चित्यर्थं गर्तस्नानमग्नि- २५
प्रार्थनादि प्रत्यक्षमरणवत्सर्वं कुर्यात् । जीवच्छ्रद्धे सर्वत्र प्रेतशब्दो न प्रयोज्यः । ततः प्रत्यक्ष-
शवदाहो कर्त्तव्यं स्वशास्त्रोक्तं पूर्णाहुत्यन्तं होमं कृत्वा प्रधानहोमस्थाने निरग्निभूमौ यमाय
रुद्राय च स्वाहा इति संस्कृताज्येनाहुतित्रयं हुत्वा पञ्चाशत्कुशैरात्मप्रतिकृतिमन्येन ‘ऋग्याद-
मग्निम्’ इत्यादिना स्वस्वमन्त्रेण दाहयेत् । ततो ‘वातासत’ इत्यादि शवदाहवत् । ततो
मुद्गमिश्रं तिलमिश्रं च तण्डुलचरुद्वयमन्यस्मिन्नग्नौ सपवित्रकं श्रपयेत् । तदग्निमसीपे कर्षुत्रयं ३०

- कृत्वा प्रत्येकं मधुक्षीरघृतोदकैः पूरयेत् । तथान्ते मुद्गरूरितानि त्रीणि शरावाणि ' ॐ गृध्रिव्यै नमस्तुभ्यम् ॐ यमाय नमस्तुभ्यम् ॐ रुद्राय इमशानपतये नमस्तुभ्यम् ' इति प्रत्येकं निवेदयेत् । ततो वीथं प्रतिकृतिदाहार्यमग्निं ' ॐ ऋष्याद्बद्धिततायै भूम्यै नमः ' इति पठन् क्षीराकजलकुम्भजलेन निर्वापयेत् । ततः श्राद्धा नामिमन्त्रे जले स्थित्वा यमादिभ्यः सप्त
- ५ तिलाञ्जलीन् दद्यात् । तत्रायं क्रमः ' ॐ यमाय स्वधा नमः ' एवं ' मृत्यवेऽन्तकाय वैवस्वताय धर्मराजाय कालाय सर्वप्राणिहराय ' इति । ततः ' ॐ नमो रुद्राय इमशानपतये नमः ' इति मन्त्रेण लाजोदकपूर्णकुम्भं भुवि विक्रिरेतानता दक्षिणाम्रेषु दर्भेषु ' स्वघाऽमुकगोत्रामुकैतत्तिलोदकं तुभ्यमस्त्विति तिलोदकं दद्यादाशुद्धे स्वघास्थाने नमः । ततः पूर्वकृतचक्रभ्यां पञ्च पञ्च पिण्डान् प्रत्येकं इत्येवं दश पिण्डान्बोद्धेऽनेन पिण्डदानविधिना दत्त्वाऽर्घ्यगन्धपुष्पघूपदीपवलीन् दत्त्वा प्रत्येकं सर्वेषाम्
- १० अक्षय्यमस्तु इति ब्रूयात् । ततो विष्णुं सौम्यमुखं स्मरेत् । पिण्डानामुष्मणि निवृत्ते एकैकं पिण्डं जलपूर्णकुम्भे निधाय नाभिमन्त्रे जले प्रविश्यैकैकं सकुम्भं जलमध्ये क्षिपेत् । तत एकैकं जलपूर्णकुम्भमेकैकं च तिलजलाञ्जलिमित्येवं पञ्चपञ्चाशत् कुम्भा जलाञ्जलयश्च देयाः । ततः स्नात्वा गृहे आगत्य गृहद्वारोपान्ते पात्रद्वये क्षीरं जलं च क्षिप्य ' जीवात्र स्नाहि ' इति जलं निवेद्य ' इदं द्रुघं पिव ' इति द्रुघं निवेदयेत् । तस्मिन्दिने आशीचम् । ततो रात्रौ दक्षिणामुसदर्भेषु
- १५ उदङ्मुखः स्वपेत् । प्रातरमावास्यायां स्नात्वा ' जीवच्छ्राद्धं करिष्ये ' इति सङ्कल्प्य सापिण्डकं स्वस्थैकोद्दिष्टं श्राद्धं कुर्यात् । सर्वत्र जीवच्छ्राद्धे प्रेतशब्दोच्चारणं नास्ति । अत्रोक्तजलधेनुविधिर्विष्णुधर्मोत्तरे " जलधेनुं प्रवक्ष्यामि प्रीयते दत्तया यया ।
- " देवदेवो हृषीकेशः सर्वेशः सर्वभावनः । जलकुम्भं नरव्याघ्र सुवर्णरजतान्वितम् ॥
- " रत्नगर्भमशेषैस्तु याम्भैर्धान्यैः समन्वितम् । सितवस्त्रयुगच्छत्रं दूर्वापल्लवशोभितम् ॥
- २० " कुष्ठमासीमुतोक्षीरवालकामलकैर्युतम् । प्रियकृपत्रसहितं सितवस्त्रोपवीतितम् ॥
- " सच्छत्रं सउपानसकं दर्भविष्टरसंस्थितम् । चतुर्भिः संवृतं भूप तिलपात्रैश्चतुर्दिशम् ॥
- " स्थगितं दधिपात्रेण घृतशोद्रवता मुले । उपोषितः समम्पच वासुदेवं जलेशयम् ॥
- " पुष्पघूपोपहारैश्च यथाविभवमाहृतः ॥
- " संकल्प्य जलधेनुं च कुम्भं तमामिपूज्य च । पूजयेद्भक्तकं तद्वत्कृतं जलभयं बुधः ॥
- २५ " एवं संपूज्य गोविंदं जलधेनुं सवत्सकाम् । सितवस्त्रधरः शान्तो वीतरागो विमत्सरः ॥
- " द्यादिजाय राजेन्द्र प्रीत्यर्थं जलशायिनः । जलशायी जगद्योनिः प्रीयतां मम केशवः ॥
- " इति चोच्चार्य मूनाय विप्राय प्रतिपाद्य ताम् । अपक्वाञ्जाशिना स्थेयमहोरात्रमतः परम् ॥
- " अनेन विधिना दत्त्वा जलधेनुं नराधिप । सर्वाङ्कामानवाप्नोति ये दिव्या ये च मानुषाः ॥
- " शरीरारोग्यमात्रायाप्रशमः सार्वकामिकः । नृणां भवति दत्तया जलधेनुं समाहितः ॥
- ३० अत्र जलकुम्भे शक्या परिमाणम् । सुवर्गापन्वितत्वं च सुवर्ण शृङ्गाकृति रजतं सुराकृति तिष्ठपात्रं कटिगतं ताम्रमयादि दधिपात्रं काश्यपयम् भान्यानि पार्श्वद्वयम् घ्राणदेशे

मियङ्गुपत्रं श्रमणे यज्ञोपवीत शिरसि वत्सश्वतुर्धाशेन दक्षिणा च सुवर्णमारभ्य यथाशक्ति ।
एतच्चेनरथेनुवत् ' अविरोधाःसामान्यात् इतरेषु तथात्वम् ' इति न्यायन ज्ञेयम् ।

इति श्रीमीमांसकशङ्करभट्टात्मजभट्टनीलकण्ठकृते भगवद्भास्करे धादमयूख समाप्त ।

न " " " तृतीय "

यकघट " " " भास्करे धादमयूख समाप्तोऽय ।

क्ष. कृते धादमयूखस्तृतीय ।

अवईह—इति श्रीसैंगरवशावतसप्तमहाराजाधिराजश्रीभगवतदेवादिश्रीजगद्गुरुभट्टनारायणसूरिसूनुपण्डित
शिरोरत्नमीमांसापारावारपारीणधुरीणभद्रशकरसूनोर्भट्टनीलकण्ठकृते भास्करे धादमयूख । समाप्तम् ।

झ—इति धीसकलशास्त्राभिज्ञानछाविरणपणसूरिसूनुमीमांसकशकरभट्टात्मजनीलकण्ठकृते भास्करे धाद-
मयूखश्चतुर्थ ।

ध—इति धीसकलशास्त्राभिज्ञमठनारायणभद्रसूरिसूनुमीमांसकशकरभट्टात्मजभट्टनीलकण्ठकृते भास्करे धादमयूखे ।
समाप्तोऽय ग्रंथ ।

र—इति धीसकलशास्त्राभिज्ञभनारायणसूनुशकरभट्टात्मजभट्टनीलकण्ठकृते भास्करे धादमयूखस्तृतीय समाप्त ।
संवत् १७७९ ना वर्षे पौषमासे कृष्णपक्षे द्वितीयायां तिथौ मदीवासरे अथाद्दे धीसूर्यपुरेवास्तव्ये ब्राह्मणमारस्वत
शौरडीहातीयभट्टश्रीदामोदरसुतभट्टनारायणसुतभट्टकेशवजीलिखित । शुभं शुभम् ।

एतत्सुस्तकोद्धृतऋषिवचनानामकाराद्धिवर्णतः सूचिः ।

ऋषिः	पृष्ठम्,	ऋषिः	पृष्ठम्,	ऋषिः	पृष्ठम्,
अग्निस्मृतिः		यदि द्विपिता	२५	उशनाः १७, ७२	
एकचित्यां समाहूढः	३०	यथाधहरः	२१	अपत्निकः	१७
अंगिराः		समो साधोर्दभो	२५	एकोद्दिष्ट न कुर्वीत	८९
कपित्थयित्त्वमात्रान्	५८	सक्यजान्वाच	५८	तिलोत्तमश्रेण	५७
त्रयोदश्यां रुष्णपक्षे	१४	आम्बलायनः		नालकाशण	१३
म जातीकुसुमानि	३७	अपः प्रदाय (शु. घृ. १।५।७) ४६		पितुः सविण्डीकरणं	८३
प्रथमेऽग्निं द्वितीयेऽग्निं	७६	अधातः पारणे (१।७।१) ३, ७६		भोजनं तु	५३
अग्निः १७,		आन्वयक्य	४८	वृद्धिश्चाद्वाविहीनः	८५
अगोधूम च यच्छाद्	३१	अपरंऽन्वयका (२।५।१) ३		सिद्धान्ते तु	७३
अपसक्य	४१	अप्यनदुहो (२।५।८) ३		ऊहप्रकरणम्	७४
तददश्वेत्	१६	एतेन माघ्यायं (२।५।९) १३		मन्त्रोहेन	२८
पिता पितामहे	३८	नद्या विण्डाम्	५८	ऋग्विधानम्	
पितृणामानसस्थानात्	५६	नामभ्युक्ष्य	५७	एभमुभिनपेत्	४
महायज्ञे जपे	३५	नाः प्रतिपाहयिष्वन् (१।७।१२) ४७		ऋष्यशृंगाः	
धाम्ने भगिन्ये	२५	देवतास्तर्पयति (३।५।१) २		अपन्नस्य तु	२०
युव वस्त्राणि	४७	नवमिश्रम्	७६	देवे पितृणां	१६
हुंकारेणापि	५३	पात्रेषु दर्भान्तरितेषु (१।७।८) ४७		सविण्डीकरणश्चाद्	८५
अयर्थवेदः		यद्यदजमुपभुक्	५८	क.पवः	
पिनायन्त	८०	मुक्कवन्तु (१।८।१२) ५५		एकमद्विश्य	३
द्विप्यवर्णां	८०	सरुदागच्छन्नेः	५७	कपदी	२
अधिकारिनिर्णयः ४		सर्वकर्माणि	११	कपिलः	
अध्ययनवाद् १७		सृष्टदत्त	५३	मन्वादिषु	९९
अन्त्येष्टिपद्यतिः		सपन्न पृष्ट्वा	५४	घर्कः	९
कनीयसा फल	८६	द्वेमन्तशिपिरायो. (२।५।१) ३		अग्न्यायश्चाद्भोपकृत	४३
अपरार्कः ४८, ७३		आम्बलायनगृह्यपरिशिष्टम्		आपान्तेषु	४१
असम्भृतममीता	५५		७५	आपस्वरास	७२
इत्ते इत्सस्थिते	५	अतो देवा	१०	तलरेव	६२
आपस्तम्बः		कर्षंसमन्वित	९	पाणिज्ञेदे	४९
अटव्यां ये	३६	जीवत्पिता सुतसत्कारेषु	२७	पिण्डदानमेव	२
तस्य मासिश्चाद्देन	३	सोपायामानि	१०	कर्मप्रदीपाः	
वितरो देवताः (२।१।१३) २				असरुद्यानि कर्माणि	८८

श्रुतिः	पृष्ठम्,	श्रुतिः	पृष्ठम्,	श्रुतिः	पृष्ठम्,
कर्मादिषु च सर्वेषु	८८	कपूंसमन्वित	१५	श्रुतुः	
गणशः क्रियमाणेषु	८८	ततः संबत्सरे	८५	जीवत्पिता नैव	२७
नाष्टकाम्य भवेत्	८७	सृष्ट्या ज्ञात्वा	५४	कालहेमाद्रिः	
प्रतिमासु च	८८	दक्षिणेनोद्दिश्य	५७	श्रोत्रपथां	११
कलिका		दक्षिण पालयेत्	४४	श्राद्धमेतेष्वकुवाणो	"
अक्षता गोपशुश्रुव	३४	हे गहूनि	२९	कालादर्शः ८४, २६	
पितृव्यभानृमातृणां	२५	निर्वृत्य वृद्धितन्त्र	२४	अनभिकोऽपि (हासितः)	८९
फलनिषिद्धानि		पात्राणां पूरणादीनि	९०	अपुत्रा तु यदा भार्या	१८
दत्तोत्सेषु	२५	पितुः पुत्रेण	२०	चोलादायाद्विदकान्	२२
कल्पतरुः		पितृव्यभानृ	२४	दार्शिकस्य	२९
पितृव्याद्येकोद्दिष्ट	७५	पि-ये च	४९	क्रियदार्शिकयोः	"
काठकम्		माह्यणादिहते	८५	नित्यस्य चोद्वृ-भस्य	"
गजच्छायासु कुर्वीत	५	मातरामन्वितान्	९०	सपिण्डीकरण (कल्पशृगः)	८५
काठकगृह्यम् ५		मातामहस्य	४९	सौवाभावे स्त्रियः कुर्युः	२२
मघान्नयोऽशी	१४	मा नः सम	८९	कादयपः	
कातीयसूत्राणि ३		या निषियस्य	११	अनभिको	४९
कात्यायनः २५		ये अभिदधा	५५	काणादीन्	३१
अक्षरयोदकदान	९१	वृद्धो नीर्ये च	२६, २७	कृत्यरत्नम्	
अमोकरणहोमे	४८	सदा परिचरेत्	८९	पौर्णमासिषु (वृद्धगर्गः)	१९
अद्वै न्नास्ति	९१	सर्वविनः सदम्भा	३५	कृष्णः	
अनन्तर्गभिर्न	३५	स ऽपत्	२७	साण्डं नील शंसपाद	
अन्वष्टकामु	४	सर्वमन्त्र	५८	कौण्डिन्यः	
अनाचान्तेषु	५५	गौवर्णराजत	४६	दर्शाथाद् गथाथाद्	२७
अनिन्देन	४४	स्वदितं	७६	कौण्डिकः	
अनुजा चाऽपजा	२१	स्वपितृभ्यः	८९	शुचो देशे	३५
अपवित्र.	३५	क्षेममन्वेन	४४	सतपत्राः शुभाः	३६
अपुत्रायाः	२१	काष्णार्जिनि.		गर्गः	
अश्वस्तु	५२	अपसन्वेन	४१	रुणे भाद्रपदे मासि	९८
अवातयाम	८५	भर्वागब्दान्	८५	सर्वे तिलोदकं	९८
असंस्कृतेन	२२	आदौ मप्येज्जाने	१०	वृद्धगर्गः	
आपदानमो	७२	नुभस्यापरपक्षे	७	भ्राजापत्ये च	"
क्षामन्वित	४३	विमो. श्राद्धे	३०	पौष्णे च	११
ऋत्मुकं पुरस्तात्	५७	पुत्रानायुस्तथा	९	गार्ग्यः ३०	
एकमप्याशयेत्	९१	क्षीहारी धनहारी	२१	अग्न्यभावे हि विप्रस्य	४९
एकादशार्हं	८४	श्राद्ध नैवेद्यगर्गस्य	१४		

कवि	पृष्ठम्,	कवि	पृष्ठम्,	कवि.	पृष्ठम्,
एकचित्पा समाहृत	३०	कन्यागते सवितरि	१०	व्यामनात्र समुत्सृज्य	५९
नन्दाया भार्गवदिने	७८	मृतेऽग्निं नु समाप्त	१७	सपिण्डिकरणात्	१२
नेकगोत्रे	३८	चतुर्विंशतिमतम्		जीयत्पितृकनिर्णय	
स्वाहोत चैव देवाना	४६	अप्यपात्र विधाय	४७	मुण्डन	
घृद्धगार्य		एकस्मिन्ब्राह्मणे	१२	टोडरानन्द. १४	
पौणमासीतु	१९	कोद्रवा राजमाषा	२१	दण्डपद्धति. ७८	
गोभिल ५७		चत्वारिंशदपात्राणि	८५	तातचरणा ७, १८, २२, ३०	
अग्निदग्धास्तु ये जीवा	५५	तिस्रस्तिस्र शलाका	४७		५९
अश्नन्तु जपेत्	५२	द्वे द्वे शलाके	४६	दक्ष	
असौमपाश्व ये	५४	द्वौ द्वौ चाभ्युदयं	९०	मुण्डन पिण्डदान च	१५
भामशितो जपेत्	४४	पितृव्यघातृभानृणा	२५	ज्येष्ठघातृपितृज्येष्ठ	६९
कुशमूले	"	प्रायस्तामिति च	९१	द्विवोदास	२८, ७२
गोत्रायाश्चासने	४०	मातामहीस्तत	८८	हेमथाद्वे पिण्डनिवृत्तिरपि	७३
दर्शं रविप्रहे	१९	शेषपञ्चमनुज्ञाप्य	९१	दीपिका	
पूणसवस्तो	८३	विधाभावे	४२	मातृपजन त्वन्वष्टकादि	४
भुक्त्वाऽऽचम्य	५४	चन्द्रिका ६, ८		देवल	
यस्य सवत्सरात्	८४	न जपेत्पेवृक्	९०	अपृत भोजयेत्	९२
षड्भ्य	८८	छागलेय		अथ सगृह्य कलश	५५, ५६
हनुस्थलादध	३९	एकेक्ष्य तु षगस्य	८९	अथ साजलिरुत्थाय	५७
मालय		पिण्ड यत्र निवतत	७१	अनेन विधिना	९१
मण्णात्	७८	छान्दोगसुत्रम्	८७	अभ्यज्य मधुसर्पिर्भ्यां	५९
शुरुचरणा २३		च वायव	९०	अह षोडशक	१०
गौतम.		जमदग्नि		आचान्तेभ्यं	५९
अदेव पावणश्चाद्	८२	अपसन्ध	५९	इन्दुस्तयो गजच्छाया	६
अनित्येनामत्रितेन	४३	सवकमाप्तसादन	४१	उपलिप्ते शुचौ देशे	५६
अपरपक्षश्चाद्	९	जयन्तस्वामी ४९		उवेश्थान्त	९२
नवावरान् (१५/७/८)	४२	जातुकर्ण्य २५		एकदर्भेण तन्मभ्य	"
पुत्राभावे सपिण्डा (२/१३)	२१	अह देव नु भेकेभ्य	६०	एकोद्विष्टे नु ममात्से	१६
भोजयेदूर्ध्वं (१५/२२)	३८	ऊर्ध्वत्रिपक्षान्	७८	कण्डूर श्वतरकम्	३३
शिष्याभिके (१५-२०)	"	एवाह्न तु	१	ततश्चरुमुपादाय	५८
विकिरमुच्छिष्टे	५५	महापराग	६	तृतीया रक्षिणीयुक्ता	६
सय थाद्दी	४३	द्वादश प्रातमास्थानि	७६	दक्षिणां पितृविभेभ्य	५९
श्लोकगौतम		निरामिष सरुत्	४३	दाता विमानिमथयेत्	४२
एकद्वित्रि	७७	पितरि माषित	१६	द्व्यामुष्पायणका दय	२५
अपुत्रा तु	१८	पितृव्यघातृ	२४	नाशु सपातयेत्	५०

कविः	पृष्ठम्,	कविः	पृष्ठम्,	कविः	पृष्ठम्,
पात्रालाभे	७३, ७४	अनेका मातरो यस्य	४	पारिजातः	७३
विण्डुमात्र प्रदातव्य	७४	निगमः	॥	प्रजामिष्टा यशः स्वर्ग	१३
भाद्रं कुर्या	६०, ७१	अक्षना गोपशुश्रुवे	१३, ३४, ५८	रजस्वलायां भार्यायां	१८
दुरिवर्माने	५६	अपहृता	४५	पितामहचरणाः	४, २८, ७३,
देवस्वामी		अपक्षित यो न दद्यात्	५०	७५, ८५.	
द्वैतनिर्णयः	३०, ५१	अमाशस्या चत्क्रियते	२	अमावास्या व्यतीपात	५
महालय गथाश्राद्धे	१२	महालये गथाश्राद्धे	१२	पुराणानि	
द्वैतानेर्गणे (स्मृतिसंग्रहे)		मासापूर्वफलेस्वादि	५३	१ अग्निपुराणम्	
पत्नी भ्राता च तत्पुत्रः	२९	पावनालानवि	३१	अन्वष्टकानु	४
धर्मः		राक्षोघ्नीः पावमानी.	५०, ५१	अमेधुनादयः सर्वे	४३
आनं तु द्विगुण भोक्त	७३	नि रन्धकाराः २९		२ आदित्यपुराणम्	
क्याचिद्विक्रिः पूर्व	५४	निगद्यदीपिका		अटवी पर्वता.	१९
पृष्ठ क्षय्यासने पत्नी	३९	मृनाहनि वितुर्वो, वै	१०	अपि कन्यागते सूर्ये	११, ४६
धूम्रः		मृसंह		अष्टौ बाध घनसो	८०
कामधर्य प्रमाणेन	५५	पराशर.		पष्ठा लोहकृता	॥
धौम्यः		हमऽपि करण कुर्यात्	४८	तद्वस्तु भुविभूत्वा	४३
वितरा यत्र पूज्यन्ते ९, १४, २५		उच्यते पराशर.		देशकालधर्मश्रद्धा	१२
नागरखण्डम्		ववाह । वहिते	१९	नवान्नलाभे	४६
एवं सर्वाः क्रियाः	४०	वृहत्पराशर.		पक्ष न्तरेऽपि कन्यास्ये	९
आप ढपाः पचमे	९	मघायुक्तत्रयोदश्यां	१४	मधुक गटक चैव	३३
कुला वारसमोपेतान्	४२	यस्तु प्राणवध कृत्वा	३४	विमो तु प्राइमुसो	४४
ततः सपिण्डीकरणम्	८३	युगादिन मघायां च	१९	सावित्री च जपेत्तथा	८०
नभो वाऽथ	११	वृद्धपराशरः		३ कालिकापुराणम्	
पूर्वेषुः सायमामाय	४२	सापण्डीकरणात्	२५	अनाथमी तु यो विमो	३९
ब्राह्मणानां गृह गत्वा	॥	परिशिष्टम्		अरण्ये चत्तरे वाऽपि	७९
मातमात्रे	४०	सनाभे पार्वणश्राद्धे	७०	४ कूर्मपुराणम्	
यो वै श्राद्धं	१०	पारस्करः		असमानप्रवरको	३७
विभक्तिरहित श्राद्ध	३९	अकालमूलान्कलशान्	८०	आठकीकोविदारा-अ	३२
अपमृत्युभवेदेवा	७	अधालकृत्य तान् सर्वान्	८०	उद्वृत्य वा यथाशाक्ति	९१
असन्तानस्तु	१४	अह्वरहस्तमस्मे (३१९ ०१९४)	८२	एकादशेऽग्नि कुर्वन्ति	७७
नारदः		निषेककाले से मे च	४५	चिन्त्यामलकमुद्गीक	३२
नारायणः		यदुनोयतृणेऽरण्ये	८१	यस्य वनेऽथ बेदी च	३८
अमोघ्य ब्राह्मणस्यान्त्र	४२	विधाग्येन्नत कश्चिन्	॥	५ गरुडपुराणम्	
केनन कायित्वा तु	४३	विनशां वाहुमात्रण	५६	उदासीनिजगलयेषु	२८
नारायणप्रवृत्तिः		इरण्य विश्वभ्यो देवेभ्यः	५९		

कावि	पृष्ठम्,	कावि	पृष्ठम्,	कावि	पृष्ठम्,
सस्याभिर्दुर्भापिञ्जले-	३५	अर्ध्यां पुर्येश्व	२७	देशे काले च वात्रे च	२
यो विपुहृदय मन्त्र	५२	जाश्रमाश्रतक	३२	न सीमानमनिकमिन्	४४
६ देवीपुराणम्		जापाश्यामथ कार्निक्वा	६	नभस्य रुग्णपक्षे	१०
एव कृत्वा स्वाप्नोति	८१	गृञ्जन शक्तिका	३३	नभस्य योनिस्तद्वा	३८
एव लेष्टोसगावीर्धे	८१	त्वम्पुवाजिनमिति	९१	पितृभ्य प्रथम दद्यात्	४
चतस्रो वत्सिका भद्रे	८०	ना दीमुत्तान्वितून्	९०	लोहितो यस्त वणन	७९
सक्तुमि पिंडदान च	७४	नान्दीमुत्ताना प्रपठद्	८	वज्रेण वा कुशोवापि	५६
प्रतिसवस्तर कायम्	१८	नासो वाशो	८१	वैश्वदेवाहुतीरसो	९९
७ नन्दपुराणम्		निहन्मि मर्व यद्मेध्य	५७	धत्तश्चाद्विञ्जन पुष्य	३२
चत्वार आश्रमां गुण्या	३७	पिना पितामहश्चैव	८९	स्वाहाशब्द प्रयुञ्जति	८९
८ नारदीयम्		प्रागुदरुवणे दशे	७९	१५ भविष्यत्पुराणम्	
द्वे शृङ्गे द्वे तथा रुग्णे	६	माडमसास्वथ दमान्	९०	अनिकाते न प्रेषोप्रति	३४
९ बृहन्नारदीयम्		भोक्तु आद्रे न चाह्नि	३९	रुक्मि आद्रे महाबली	७०
परोय आङ्गुलमर्त्यो	६८	माघस्य षोणमास्या	६	तस्माच्छुट्या समामाद्य	८२
मांसदान तथा आद्रे	३४	यत्र च श्राद्धियेभ्य	१९	दशरु व पिषेदापो	४४
वृद्धिआद्रे सपिण्ड्यां च	६८	यवेयाहितिलेमापे	३१	इनुमेक न जानाति	१६
१० पुराणम्		युवान पितरो	७	नान्दीमुत्तान्मसु द्विश्व	८९
उमो इस्तो सार्वा कृत्वा	४५	याऽसौ तु विद्यमानेऽपि	९०	पावमान्यश्च कृष्णाड्या	५१
जपेदायन्तु न इति	४७	विश्वदेवश्च	९१	पितृभ्य तप्य वैधिवत्	७०
निरगुलगृहीत्वा त	४५	वीणावशस्वनि चाध	५१	पवान्हे भोजयेद्विमान्	८९
राक्षोघ्नी	५२	सूयम रुग्णसारत्तु	७९	दृष्टदाग्णन सयुक्त	९०
श्च द्रुमसो गया व्यापा	४५	से वष लवण चैव	३३	माडमस अतुरश्चैव	९०
सिद्धिव्यदशिष्याया	१२	१३ ब्रह्मयेयर्तम्		मातापितामहा चैव	९१
सपिण्डीकरणादवाक्	७८	पालशो मद्गवक्षस्वम्		यथा घनश्चोऽपि सुत	२०
११ पद्मपुराणम्		विमान्गृहस्थान्	३७	यजमानोऽभिमान् राजन्	८४
अभिदथास्तु	५५	शिष्याश्च कृत्विज	३८	यस्वास्तमतिकम्प	३८
एष शब्दोऽपि	९१	१४ ब्रह्माण्डपुराणम्		स्वर्गं पुरन्दरे स्य	८२
कोद्रुसोद्दालवरक	७१	अलाभे सति भिक्षुणा	३८	१६ भविष्योत्तरम्	
निरर्धस्तु	८९	आदिश्वमज्ञोश्चैव	५२	आवाहन स्वधाकारम्	८२
सूतान् ज्ञा वा	५४	उच्छिष्टे सतिलान	५४	कार्निक्वामथवा माष्याम्	७९
मौष्ट्यपष्टका भूय	३	उत्तानेन तु इस्तेन	५७	विण्डनिवपण कुपान्	९०
मृतकाने द्वितीयेऽदि	८२	कण्डन पेषण चैव	५६	प्रदद्याद्भिक्षिणा शकस्या	९२
१२ ब्रह्मपुराणम्		निशाकोवजयद्देश	१९	साण्ड नील शसपादम्	७९
अथ वृत्ते वृषास्तर्ग	८१	अ पिण्डानानपूर्व्येण	५८	मृन्वाताधुनमस्या	१६
अर्घ्यं पुण्य च धूप च	९१	देवताभ्य पितृभ्यश्च	४५		

क्र.सं.	शृङ्खला	क्र.सं.	शृङ्खला	क्र.सं.	शृङ्खला
१७	भागवतम् ७।१५		गायत्रीमात्रसरोऽपि	३८	धर्मशास्त्रपुराणानि
	न दद्याद्दामिष आद्रे	३४	यदि रयादधिको विभो	३८	विसंख्याप्यगुर्विण्यो
१८	भारतम्		२१ माधवीये (पुराणम्)		२८ स्कन्दपुराणम् २२
	गजच्छायामु कुर्वति	५	दशरुचपिचैवाप	७१	उपसन्ध्य न कुर्वति
१९	मत्स्यपुराणम् ५६		२२ मार्कण्डेयपुराणम्		पुलस्त्य
	अग्निदग्धात् ये जीवा	५५	नेमित्तिकमधो वस्ये	८७	महालये
	अम्यभावे तु विप्रस्य	४५	पितृतीर्थन तोष च	५७	पृथ्वीचंद्रोदय
	जभावे सवविद्यानां	५२	पुत्रो भ्राता च तस्युग्र	२२	मपिष्णीकरणादूर्ध्वं
	अमावास्याएक	२६	राज्ञा वा धनहारिणा	२७	प्रघट्टकम् ७३
	जम्बुकमुकुटनवमी	६	सहस्रस्तन्यधोऽ	२१	आदौ पिता ततो माता
	आधत्त पितरो गभ	५९	सवामावे च भूपति	२१	प्रचेता
	इन्द्रेऽसोमसूक्तानि	५१	२३ वराहपुराणम्		अपसव्य तत कुवात्
	उत्सवानन्दसन्ताने	८८	अन्यान्वयि तु पात्राणि	३७	एकादशाद्या क्रमश
	उपलिभे मदीष्टुष्टे	५६	२४ वामनपुराणम्		एकोद्विष्ट यतेनास्ति
	कोद्रवोद्दाल्परक	७२	त्रयोदशा त वे श्राद्ध	१४	रुतचूडस्तु कुर्वति
	जलज वाऽपि कुर्वति	७६	२५ वायुपुराणम्		रुतासपत्य पूर्वसु
१	तथैव शान्तिकाऽप्याय	५१	अरुताययण	७१	रुथगमापास्तिराश्वेव
	तृत्यां ज्ञात्वा	५४	आह्वय दक्षिणाग्नि	४८	तृता स्व
	न करोति वृषोऽर्ग	७९	न भोजयेदकगोत्रान्	७८	न जपयेत्क जप्य
२	नाम गोत्र पितृणा	४४	पत्ये प्रनार्था दद्यात्	५९	नामत्रण न हाम च
	पठन्निमन्त्य नियमान्	४२	पात्र वे तेजस	३७	पीत्वाज्जानमश्रायिात्
	पाय चैव तथा चाऽर्घ्यं	४४	पुत्राभावे तु पत्नी	२३	पुरुषप्रतानि
	पुनर्भाजनमध्वान	७१	मपुस्तर्पिस्तिलापुतान्	५८	मृत्यवमवृत्तो
	महविष्वक्द्राणा	५०	रुपान गृञ्जन चैव	७७	वज्रुपि चैव रुद्रान्
	बृहद्रथतर	५२	वैश्वदेवे यदेकस्मिन्	४९	वृक्षारोहणलोहायै
	भरणी पितृपक्ष	३३	श्राद्धान पीडश	२३	शर प्रमृति पादान्त
	भवनस्याप्रतो भुवि	४४	सन्वासितोऽप्याच्चिदकाद्	१३	श्राद्धभुक् प्रातरुधाय
	भुजीतातिथिसुक्त	७०	२६ विष्णुपुराणम्		मपिष्णीकरणदूर्ध्वं
	मृतकान्ते द्वितीयेऽ ह	८२	क्यापुत्रपिताहपु	८७	स्यादन परिमाणान्त
	राजतेभाजनैर्द्वय	७६	वेशासामारस्य तु या	६	प्रजापति
	विश्वाऽदेवान्यपे	४६	२७ सारपुराणम्		सद्काऽन्तावरागो च
	विष्णोर्दहसमुद्रता	७६	अद्भवन्न कलिङ्गाश्च	३९	प्रतापमार्तद
	न शक्नोति स्वय कर्तुं	४७	ततो वृषममानीय	८०	मघायुक्तत्रयादश्यां
२०	महाभारतम्		मह्यदेवस्य पुरतो	४९	यतीनां च वनस्थानां
	अश्राद्धेषानि धान्यानि	३१			

क्र.सं.	पृष्ठसं.	श्लोक	पृष्ठसं.	क्र.सं.	पृष्ठसं.
प्रयोगमाहात्म्यम्		। तत्रैकोद्विगमर स्यात्	७७	यद्वाहितारिता मुक्ते	५३
प्रयोगवारिजात	२७, २७, ७१	नरमादृशवध (२।८।४)	७८	विष्णो इव्य च कल्प च	५०
अमा पाने भरण्या च	११	पादन पायमाकम्प	५२	अ श्लो	
विश्रामासृमातामह	१२	मदाभरण मु देवानां	४४	३।३।७ १७२	२३
✓ प्रतपक्षे चतुदश्यां	१४	संयाम सकल्प्य	१२	३।२।१	८५
परप जाग्रा प्रमीयन्	४५	महामिद्वान्	८३	, ८२	११
प्रयराध्याय		भृगु		, १४५	३७
✓ हृत्थाद्रे कयात्	२५	वृद्धिभाद्र नधा हाम	११	१४८	३८
प्राच्या २, १०		आमन्त्रितो जपद्गोभ्रा	४४	, २१२	४९
पैठीनाक्षि		आहूत न भोस्वाहा	४०	२१५	५८
• मासिकानि स्वकल	७६	• मां मृताइनि समाम	३०	, २३२	५०
। वाणमासिकार्थे	७८	भ्रातृचरणा	७८	, २४६	५३
। सपिण्डावरणादुवाक्	८४	यागयाक्षात्क्य	४६	॥ २६७, २७२	३०
मूतक ते वृषक वृषक		भट्टचरणा ७८		२७१	४०
वृहस्पति		भाग्य		५।६	३२
अनामिदृथा ये नीवा	५५	विण्डवमानपाने स्यात्	५५	९।१४२	९५
अपदेशानता प नी	५९	भारद्वाज		वृहन्मनु	
आषाम्नु निगदान	५५	तकाद्गुन त यक्षोय	३३	अपवादपरिष्ठा कृवा	९
कनुसम्पन्न च	४०	मुद्रास्त्रीमायवन	३१	आत्मान्ने विनकात्ता	८९
तां मिशां महसवागि स्यात्	५३	मण्डण		वृहन्मनु	
दिनमानो न विज्ञानो	१६	नुन्य प्वापकर स्यात्	१७	पावितराय यदकात्ता	१६
न ज्ञायते मृताइभर्	१५	मदनपारिजात ७२		अवगाभियनिताद्रा	५
यदाह भोजयच्छाद्रे	३७	अभता गौत्राभिव	३४	निमज्य विनाशदृष्ट	४३
सवामन्तरतास्त्रात्	५८	मदनरत्नम्		शास्त्रा मुनिस भ्रात्रा	३६
✓ स्वय शिष्यो धरा मत्	४३	अद्वि पादगभाद्र	८२	सन्ध्या भानुकां च	९
वृहस्पति		एकादाशय प्रमगा	२३	मयूरा	
परप त भूपत कता	१६	(स्मात्) तान्दी थाद्र पिता		दानमयूरा १३	
बाध्यचर ३)		कयात्	२६	ममवमयूरा ९०	
बापव्य		मनु ८६		मरकारमयूरा ३९	
मातास्वापतय	१२	अन्वयममा कृवा	५५	व्ययानरमयूरा १५	
वीधायन		नापुण्य मममत्त	५३	मरीचि	
✓ अध महत्त पून	८३	कृत्तुद्राकागधन	५३	अन्वय न १००।१	७
✓ अन्वय य द्वा	८३	वात्त वमं काय	१७	अहदृक्ता कल्पय	३९
अर्ध श्रेष्ठ कयात्	११	यन १।१४४ मन्त्र	६६	अद्मन्त्रकल्पयन्	५०
✓ अर्धश्रेष्ठमन थाद्र	११	मण्डनं कल्पयन्	३४		

क्राधि:	पृष्ठम्,	क्राधि:	पृष्ठम्,	क्राधि:	पृष्ठम्,
आवाहने स्वधाकारे	७३	आवागता-वानुजानीयान्	५५	लौगाक्षि ३०	
कटुकानि च सर्वणि	३१	छन्दोग भोजयेत्	३७	अप्रशस्तेषु यागेषु	५६
तथा मातामहश्राद्ध	४४	नक्षत्रतिथिपुण्याहान्	११	नामान्नचोलगोदान	८७
धान्याद्यतुर्गुणैव	७३	पुनर्भोजनमन्वान	४४, ७१	पश्चान्त कर्म निर्वर्त्य	७०
पवित्रपाणयः सर्वे	४४	प्रार्थयति प्रदोषाते	४२	पुण्यवत्स्वपि दोगेषु	१८
मदक्षिण शिवा आपो	४१	महोद्यान् कथा. कुचुं.	४५	मासाद्गो मासिकं कार्यं	७७
पयकेत्र भवेत्स्वाताम्	१२	भिन्नुश्च ब्रह्मचारी च	४५	मृताहनि तु सपाने	३०
विंशत्यश्वपदादि	७	यवहस्तस्ततो देवान्	११	श्राद्ध कुर्याद्दशरथ	५
स्त्रीणाममन्त्रक श्राद्ध	७५	विष्टरान्त्वि न्वपेततः	५७	श्राद्धानि षोडशापाय	७६
इस्त प्रसाल्य	५४	सपिण्डीकरणदूर्वं	१५	वसिष्ठः	
माघवः ५, ७, ८, १०, १५,		हसे वर्षाभ्यु कन्यास्थे	११	नन्दाया भागवदिने	११
१८, २१, ३३, ३८, ४४,		याज्ञवल्क्यः		द्वौ देवे स्वध विज्ये (१११२७)	४२
४५, ४६, ४७, ७७, ८४,		या दिव्या आप	४७	पितृभ्योदद्यात्	(१११३)
८५, ८६		सम्बु विमेषु सवपु	५९		३८
दत्त्वा इस्ते पवित्र तु	४६	आचारे		बेभ्यदेवमरुत्वैव	७०
सपिण्डीकरणादूर्वं	८५	१३	८७	रविरविजभोमवारे	७८
मार्कण्डेयः		२१७-१८	३	सतमेऽग्निं तृतीयेऽग्निं	७६
रुत्तिकास्तु पितृनच्य	८	२२२-२२४	३८	माडमुसो देवतीर्थेन	१०
चतुर्भिर्दर्विपिञ्जले.	३६	२२८	४६	बृहस्पतिः ८५	
नाम्दीमुसाना कुर्याति	९१	२२९	४५	श्राद्धानि षोडशाकृत्वा	८४
नीबहाः पौष्कराश्वेव	३१	२३०-२३२	४६	त्रिदशा.स्पर्शसमये	६
वर्षाश्यामिषवा नित्य	३२	२३२	४०	वाग्मद्वे (वाण्यचन्द्रवचनम्)	
सपवित्रेण इस्तेन	३५	२३४-३५	४७	गन्धयुतिरसेस्तुल्य	१३
सपिण्डीकरणादूर्वं	२५	२३६	४८	तृत्विमथे तु संपन्न	१०
मिताक्षरा ५, १५, ७७,	८५,	२३८-२४०	५०	मातृश्राद्धेतिविभाषा	८९
८६,		२४०	५१	श्राद्धानि षोडशापाय	८४
(स्मृतिः) अमाशस्याक्षयो	१५	२४२-४३	५८	वाचस्पतिमिश्रा. ८९	
मेघातिथि	३८	२४४-४८	५९	विष्णुः ८६	
मैत्रायणीयपरीशिष्टम्		२४६	७०	उद्दहमुसेध्याचर्मनादौ	५४
आन्वष्टक्य गद्याश्राद्ध	४	२५१-२५२	७६	एकवन्मन्त्रान् (२१३२)	७५
उद्वाहे पुत्रजनने	२६	२५३-५४	८५	कोप परिहृयेत् (५१५२१)	४३
महानदीषु सपास्तु	११	२५५	८२	मृतेन दीपो दातव्य	४७
यमः ७७		२५६	७६	दक्षिणापेषु	४७
अभोज्य मासगस्यान्	४२	२६२-६४	६	न प्रत्यक्ष लवण (७९११२)	१३
अहिंसासत्यमक्रोध	४३			न वाचं वि प्रयच्छेत् (९३१७)	३९

श्रुति	श्रुत्यम्	श्रुति	श्रुत्यम्	श्रुति	श्रुत्यम्
भास्वमासनमारोपयेत्	५०	स्तीत्वां पितॄणां प्रथिवेव	५०	शातातपः	
पृथ्वी बोध प्रयोत्रो वा	२०	व्याघ्र		आमश्वाद् नु पुषादिं	४३
पितरि ओषनि (७५११)	२७	रुतबूडस्तु कुर्वति	२१	उद्दृमसस्तु देवानां	४४
विधेय इवदित	५४	व्यास		उद्दृमो भोजयेच्छाद्दे	३७
पुणिकोदित्	५५	अरतिमात्रमुत्सृज्य	५६	जपे होमे तथा दाने	३५
मुकवस्तु मासणेन	५४	आनन्यपात्कुल्पमाणां	८४	युवा सुपासा इति वत्त	४७
मसुरक्षारवानाव	३२	आम ददतु कौन्तेय	५२	नानिष्टा नु पितॄन् श्वादे	८७
भूतृणांशेषुसपर (७५११७)	३३	एकमप्याशयेद्विम	९३	नादींमुस्तास्तु पितराः	९१
मत्तमहानामप्येव (७५१८)	७४	द्विहायनस्य वत्सरथ	५८	भोजयेद्यवंग	३७
योऽध्वरः स पिंडदायी	२०, २१	विण्शेदकं दानं तु	५७	अग्निठहमधीयान	३८
शेवणां मध्वर्निनतम्	५५	मासानकदश प्रीति	३५	सविण्डाकरणादूर्ध्व	१५, २५
सम्यारोपेनै कृतव्य	१९	नकन्त्य नु यदा कुंषाम्	७१	शुद्धशातातप	
सपन्न पृथ्वास्त	५४	सपदिनकरो दर्भो	४०	वृथ्यदिनेऽप्यसकभेद्	८९
विष्णुधर्मोत्तरीयम्		मासपसतिभिरुष्टे	१५	अरोक्षित याचितव्य	५३
अत काम्पानि वश्यामि	८	द्रव्याभावे द्विजाभाष	१७	विण्डानिवापदहित	१९
अलक्यास्तन पश्वात्	८०	पुक्करोवक्षस्य श्वाद्	१९	मदयात्थाद्गुप्त विण्डान्	९०
अश्वपुत्रगुरुपक्षस्य	५९	शङ्कर		श्राद्धदीप ३४	
आदिनामिस्तु जुहुयान्	४८	अप्स चैव वृशास्तये	४९	अक्षता गोपशुभेव	५८
अकित रथापयेन्यश्वान्	८०	अश्वान्पालवतानिष्टून्	३२	विनुव्यधानुमानुणां	२५
उत्तराद्यनाट्टाभन	१०	जाय श्राद्धमहाहोत्रे	७७	श्राद्धविवेक	
गाश्रमोर्ध्वामि	३१	गोमशाश्वदिनुष्टेव	१९	एतद्यानुपनीतोऽपि	२६
जल्पेन प्रवश्यामि	५४	भोजयेदधवाऽप्येक	४२	शाकटाद्यन	
ततोऽकिते गोमेनत्र	८१	यदा विच्छिज्यतीवाती	६	जलामिभ्यां विपन्नानां	७
तधेव पौंस्य सूक	५५	श्राद्धपको तु गुमान	५३	शाट्यायनि	८५
नीधश्वाद्दे सदा पिण्डान्	५९	श्राद्धे नियुक्तान् जानात्	५०	मेतश्राद्धानि सर्वाणि	८५
दक्षिणानवणे देशे	१९	दावकात्यायनी	२०	सविण्डाकरणादूर्ध्व	८५
देवताभ्य विनृम्भभ	५२	पितु पुत्रेण कर्तव्या		शालंकाद्यन	
विण्डानिर्वपण	५२	शौरालिखितौ	५१	विण्डावापमनुज्ञाप्य	५६
मन्त्र पितावस् इति	८०	अजतिथ मध्ये	५५	श्राद्धाभ्यामेव कुर्वति	४०
श्राद्धमेतेष्वकृषाण	५, १३	गायत्रा समनुश्राव्य	५५	शास्त्रान्तरम्	
सवत्सरम् मध्ये तु	७०	दर्भेष्वानी मधुदाता	५०	बचानवशो गुरुभूमिपुत्रो	५
विज्ञानमश्वरः	३३, ८४	पिण्डान्निद्रव्यात्सव्यन	५७	शिवधर्मोत्तरीयम्	
वैजवाय		मासणा अन्न गुणदोषे	५३	रकपतिश्व कुमुमे	८०
सादिरोऽध्वराऽपयथाज्ञानि	३६	(पारिजाति) संख		शालपाणि ५५	
तस्योपरि कुशान्दत्वा	४०	प्रतामिशा यश स्वर्ग	१३		

क्रमांकः	पृष्ठम्	श्लोकः	पृष्ठम्	श्लोकः	पृष्ठम्
शौनकः		संप्रहृष्टोः		पाणिहोमे	५९
देवर्षिभ्यश्च सुमनुष्यैश्च	१२	नन्दुःश्रुतामरभ्याम्	११	विश्वेदेवाः	१४
पूर्वयुनान्दामुस्रथाद्	१२	संवृतः		सर्वाधानीदक्षिणादौ	५०
मातापित्रोः क्षयाहे तु	६९	समस्तं यन्तु शक्नोति	७१	स्मृतिर्चाद्रिका ५, ६, ८, १३,	
दुन्यामी परिशिष्ट तु	४८	सांख्यायनगृह्यम्		४६, ४९, ५६, ७१, ८६, ९०	
पद्मार्थिगन्मतम्		मुकवस्तु पिण्डान्दयान्		स्मृतिवर्षणम् २६	
आमथाद् प्रकुर्वन्ति	७३	(१८१३)५५		स्वभर्तृमृत्नीज्जम्भः	२८
एकादशाहे भैतरश्च	७८	सांप्रदायिकाः ८७		स्मृतिसंग्रहः	
रुग्णधान्यानि सर्वाणि	३१	स्मृतिः		अभिसंकरणमर्थं च	७१
मासिक्राव्ये तु संगोमे	१६	अमावस्या क्षयो यक्ष्य	१५	चत्वारः पार्वणाः प्रोक्ताः	२८
यज्यो मकंदनाः श्राद्धे		एकस्मिन्मूषोः	८	नन्दुःश्रुतामरभ्याम्	११
विद्यमानधनो विद्वान्	४३	जानम त्रोऽपि द्यौर्द्विच.	१५	पत्नी धाता च तत्पुत्रः	२१
सर्वं जानु निरान्येव	५७	नवश्राद्धे सपिण्डत्व	८६	पितृमातृमातामहा	१२
सत्ययतः		पाणिग्रहणाद्धि सहस्र	१८	यतीनां च वनरधानां	१३
जर्तिलास्तु निलाः शोकाः	३६	भर्तृस्य भृता मारी	४	स्मृत्यर्थसारः ३५, ७३, ८६	
सत्यापादसूत्रम्	३	शिवेभ्यो द्रव यक्षान्	४६	उपगन्तव्यिगन्थानि	३६
सिद्धान्तशिरोमणिः		विभक्ता वाऽवेभक्ता वा	१४	तुर्यकं गुग्गुलु चैव	
मत्स्येने परिभाष्यन्ते	८३	सर्वास्तामव मातृणां	४	पाणिहोमे इष्टमनेक्षण	४९
सुमंतुः २२		स्मृत्यन्तरम् १७		सर्वाधानी दक्षिणाद्येव	२०
अनुपेतोऽपि कुर्वन्ति	२१	अगानि पितृपुत्राभ्य	७१	मेताक्षे चतुर्दश्यां	१४
असायवनेनिक्ष्व	५७	आदौ पिता ततो माता	१२	स्मृतिसंग्रहः	
कन्धाराशो महाराज	११	उपवासो यदा निरत्यः	७१	पुत्रः कृपात्पुत्रुः श्राद्धं	२०
क्राणाः कुंशाश्च मण्डाश्च	३९	गौरी यथा शची मेधा	८८	स्वनिररनावलिः	१, ७७
जीवन्वितरि च पुत्रः	२७	तृणानि वा गवे दद्यान्	६८	स्मृतिसमुच्चयः	
ज्ञानिश्रेष्ठश्च उपोद्भवां	७	नेवं श्राद्धदिने दद्यान्	६८	एकादशयज्ञाभ्याम्	६२
तीर्थे श्राद्ध प्रकुर्वन्ति	७२	पितृन् यजेत	२	हारीतः	
दुर्भवाणि ह्येराचम्य	४४	प्रथमेऽग्निं तृतीयेऽग्निं	६८	अत्र पतर इति	५१
नाभिष्याद्वायेदु ब्रह्म	२५	मघायुतायां नभ्यां तु	११	शान्द्रायण नवश्राद्धं	७६
धीजपूरात्	३१	मघ्याग्नात्वातो यस्तु	७३	द्रेवे वा यदि वा विश्वे	८३
मनश्चेदाहिनाभिः स्यात्	८४	यदेद्दुः पितृदेवत्वं	५	नित्यश्च इमद्वेवं स्यात्	११
पुत्रः स्वोत्पत्तिमात्रेण	२२	श्राद्धान्कन्यं यः कुर्यात्	७४	पुनस्तु मा पितरः	५१
सदा चैव तु श्राद्धाणां	७२	संकल्प्य पितृदेवेभ्यः	५०	मासे नमस्वमावाराया	१५
समस्तमागतस्यापि	७-८	स्मृत्यर्थसारः ७३, ८६		वा तु पूर्वममावास्या	८४
सपिण्डीकम्पाद्भुव	२१	तुल्यमपित्राणि देयानि	३६	राजतः कश्चिदप्यर्थाध्यायानि	३७

श्रुतिः	पृष्ठम्	श्रुतिः	पृष्ठम्	श्रुतिः	पृष्ठम्
वानेवाजेऽनुमजोऽपन्ना	५६	अन्यान्यव्याचारजस्यान	५१	त्रिमास विहाय	८१
आह्वये द्विजाती ।	७२	अत्रमुत्पन्नदेवेषां	७	दातादिप्रन्निमन्त्रयेत्	५२
(क्रातादौ) अनमिकोऽपि कुर्यात्	८९	अमा घाने भरण्या च	११	न पेन्यज्ञिवो होमः	५८
रुधुहारितः		अष्टकान्तष्टकासितश्च	४	न वा उद्वा	५१
अनामरवु षडा शो	८३	असम्भान्तस्तु यस्तस्य	१४	पणोद्वाहमतिहाःशु	८७
एकोद्विगु वृत्तस्य	७२	असौ वा आदित्य	१२	मल्ले पुत्रक एष्टा	४७
भ्राता वा भ्रातृनुभो वा	१४	आधानसे भयाम	४५	विभक्ता वाऽविभक्ता वा	१४
सुमन्नुहारीतो		आवाह्याः पञ्चम वक्षे	१०	शुद्धिभाह न कर्त्तव्य	८७
निवृत्तिवर्ति दे पुत्रो	१७	उत्तराद्यनादान्	१०	सतिद्रव्यदाः श्यायाः	१२
हेमाद्रिः		उपवीतवाहकारा	४९	सपिण्डीकरणादूर्ध्व	१२
५, ८, ११, १५, १६, १५, ३०		एकादशाह स्वभूति	८२	कालहमाद्रिः	
३१, ३३, ३६, ३८, ३९, ४०		केवलास्त क्षये कथा	४	माद्रभेतेऽप्यकुवाणः	१३
४३, ४६, ४९, ५६, ५०, ५१		केवाधिद्विक्रिः पूर्व	५४	आस्यहेमाद्रिः	
५५, ८३, ८४, ८९, ९२.		जानमावाऽपि दाद्विः	१५	महालये गवाश्रादे	१२

(१) न्यायाः

ऊर्ध्वोऽथ इति	२	कलवत्सानधानीवकलतद्य	४	वि-आमेऽयाधिकरणभायः	४९
गोश्लीवद्वयायः	३०	योगसिद्ध्याधिकरणन्यायः	३०	श्रुतानुपत्तिमूलकशब्दकल्पनामपेः	
न तो पश करोति	२७	राश्रिसत्राधिकरणन्यायः	७१	क्षयलपीपस्या लक्षणधैवाधिकार-	
न्यायसाम्यम् १९, २८,		रूढियागमपहरति	२	समर्धन ज्यायः	२६
प्रकृतौ । वरु यादेशः	३	लिंगसमवायन्यायः	९	सक मवृत्तायाः किमवुठनेन २।	
प्रतिपत्तिकर्म प्रतिपद्यभावेत्यने	७०	सम्यायकेषु मनुचयः	१०		

(२) श्रुतिवचनानि

अथयंघई		हिरण्यवणा		तैत्तिरीये	
विना वत्स	८०	काठकश्रुति		यत्समूल तद्विज्ञप्ता	५७
पितृदेव्या वेनीवीः	४०	एतद्देव । पनुणायमन	५	घातपथश्रुति	
बज्जो वै रक्षयः	५७	देवानां सववा दर्भा	८५	अथ सकृदाच्छ्रेत्रायमूढ	५७
सद्योत्तराभ्यां प्राणिभ्यां	५७				